

Stanisław Leszczyński

Stanislas I || Stanisław I

ROI DE POLOGNE *etc.* || KRÓL POLSKI *etc.*

Esquisses, réflexions et maximes philosophiques

Szkice, refleksje i maksymy filozoficzne

CHOIX || WYBÓR
Jacek Jadacki

TRADUCTION DU FRANÇAIS AU POLONAIS || PRZEKŁAD Z FRANCUSKIEGO NA POLSKI
et modernisation des versions du XIXe siècle || oraz uwspółcześnienie tłumaczeń XIX-wiecznych

Wanda Fijałkowska

Il jouissait de titres suivants : par la grâce de Dieu roi de Pologne, archiduc de la Lithuanie, de la Russie, de la Prusse, de la Mazovie, de la Samogitie, de la Livonie, de Smolensk, de Siewiersk, de Czernihow, duc de la Lorraine et du Bar. [...] Il n'a pas été un roi heureux, mais il fut un père heureux. Sa fille Marie... devint la femme de Louis XV. Il ne fut pas un homme politique éminent, mais il fut sans aucun doute un penseur éminent : polonais de nationalité, et français par la langue dans laquelle il écrivait. [...] Il a laissé un héritage [...] rassemblant surtout des ouvrages philosophiques (spécialement anthropologiques et éthiques), politologiques et pédagogiques. [...] Il correspondait avec plusieurs membres de l'élite intellectuelle de l'Europe de son temps. [...] Il le faisait surtout sous forme de brèves sentences, rarement sous forme de « miniatures théoriques » plus longues.

Préface. Stanisław Leszczyński : philosophe-roi
Jacek Jadacki

Używał tytułatury: z Bożej łaski król Polski, wielki książę litewski, ruski, pruski, mazowiecki, żmudzki, inflancki, smoleński, siewierski i czernihowski, książę Lotaryngii i Baru. [...] Nie był szczęśliwym królem, ale za to był szczęśliwym ojcem: jego córka Maria [...] została żoną Ludwika XV.

Nie był wybitnym politykiem, ale za to był z pewnością wybitnym myślicielem: polskim, przez pochodzenie, i francuskim, przez język, w którym pisał. [...] Pozostawił po sobie spuściznę [...] dotyczącą problematyki filozoficznej (głównie antropologicznej i etycznej), politologicznej i pedagogicznej. [...] Utrzymywał kontakty z elitą intelektualną ówczesnej Europy. [...] Poglądy swoje wyrażał głównie za pomocą krótkich sentencji, rzadko w postaci dłuższych „miniatur teoretycznych”.

Słowo wstępne. Stanisław Leszczyński: król-filozof
Jacek Jadacki

TOWARZYSTWO NAUKOWE WARSZAWSKIE
Société des Sciences et des Lettres de Varsovie
BIBLIOTHÈQUE DES PHILOSOPHES

10

Stanisław Leszczyński

Stanislas I || Stanisław I

ROI DE POLOGNE *etc.* || KRÓL POLSKI *etc.*

Esquisses, réflexions et maximes philosophiques

Szkice, refleksje i maksymy filozoficzne

CHOIX || WYBÓR

Jacek Jadacki

TRADUCTION DU FRANÇAIS AU POLONAIS
et modernisation des versions du XIXe siècle

PRZEKŁAD Z FRANCUSKIEGO NA POLSKI
oraz uwspółcześnienie tłumaczeń XIX-wiecznych

Wanda Fijałkowska

OFICyna WYDAWNICZA
EPIGRAM

TABLE DES MATIÈRES

PRÉFACE

Stanisław Leszczyński : philosophe-roi (<i>Jacek Jadacki</i>).....	9

ESQUISSES

I.	Du vrai philosophe	86
II.	Du monde humain	86
III.	De la valeur de la raison.....	88
IV.	De la façon d'utiliser le bon sens dans la vie	88
V.	Des dangers de l'esprit	90
VI.	Des plaisirs	94
VII.	De la volupté	96
VIII.	De l'espérance	98
IX.	Du bonheur	102
X.	Des limites de la volonté humaine	106
XI.	Des progrès de la littérature	108
XII.	Des passions	110
XIII.	De la vertu	116
XIV.	De l'honnête homme	118
XV.	De l'ambition	120
XVI.	De la présomption	120
XVII.	De la véracité	120
XVIII.	Des connaissances et de la moralité	122
XIX.	De la religion	124
XX.	Des mystères de la foi	126
XXI.	De la société	126
XXII.	De la vraie politique	130
XXIII.	De l'amour des peuples	132
XXIV.	Du peuple et des grands	138
XXV.	De la justice ou des lois civiles et des lois morales	140
XXVI.	De l'économie dans les finances	142
XXVII.	Du commerce et le luxe qu'il entraîne	144
XXVIII.	De l'instruction publique	146

RÉFLEXIONS ET MAXIMES

1. Principes	152
2. Monde	160
3. Homme	164
4. Raison	176
5. Bon sens	178
6. Esprit	180
7. Conscience	188
8. Cœur	190
9. Bonheur	196
10. Vouloir	206
11. Beauté	212
12. Amour	216
13. Le Bien	230
14. Vertu	242
15. Connaissance	264
16. Foi	272
17. Société	284
18. État	298
19. Autorité	312
POSTFACE	325
LISTE DES OEUVRES FRANÇAIS ET POLONAIS	334
LISTE DES ILLUSTRATIONS	343
INDEX DES NOMS	345

SPIS TREŚCI

SŁOWO WSTĘPNE

Stanisław Leszczyński: król-filozof (<i>Jacek Jadacki</i>)	9

SZKICE

I.	O prawdziwym filozofie	87
II.	O świecie człowieka	87
III.	O wartości rozumu	89
IV.	O kierowaniu się rozsądkiem w życiu	89
V.	O niebezpieczeństwach dowcipu	91
VI.	O rozkoszach	95
VII.	O lubieżności	97
VIII.	O nadziei	99
IX.	O szczęściu	103
X.	O granicach woli ludzkiej	107
XI.	O postępie literatury	109
XII.	O namiętnościach	111
XIII.	O cnocie	117
XIV.	O człowieku poczciwym	119
XV.	O wyniosłości	121
XVI.	O zarozumiałości	121
XVII.	O prawdomówności	121
XVIII.	O wiedzy i obyczajach	123
XIX.	O religii	125
XX.	O tajemnicach wiary	127
XXI.	O społeczności	127
XXII.	O prawdziwej polityce	131
XXIII.	O miłości ludu	133
XXIV.	O ludzie i możnych	139
XXV.	O sprawiedliwości albo prawa cywilne i prawa moralne	141
XXVI.	O oszczędności w finansach	143
XXVII.	O handlu i o zbytku będącym jego skutkiem	145
XXVIII.	O wychowaniu publicznym	147

REFLEKSJE I MAKSYMY

1. Zasady	153
2. Świat	161
3. Człowiek	165
4. Rozum	177
5. Rozsądek	179
6. Dowcip	181
7. Sumienie	189
8. Serce	191
9. Szczęście	197
10. Wola	207
11. Piękno	213
12. Miłość	217
13. Dobro	231
14. Cnota	243
15. Wiedza	265
16. Wiara	273
17. Społeczność	285
18. Państwo	299
19. Władza	313
 POSŁOWIE	 325
 WYKAZ PISM FRANCUSKICH I POLSKICH	 334
 SPIS ILUSTRACJI	 343
 SPIS NAZWISK	 345

Préface

Przedmowa

STANISŁAW LESZCZYŃSKI :
LE ROI PHILOSOPHE

Votre bienveillance, Sire,
fait partie de mon héritage.
Stanislas II Auguste à Stanislas I (1765).

Il n'a pas été un roi heureux, mais il fut un père heureux. Sa fille Marie (appelée *Maroukhna* par son père), gracieuse de corps et d'esprit, devint la femme de Louis XV. Il ne fut pas un homme politique éminent, mais il fut sans aucun doute un penseur éminent : polonais de nationalité, et français par la langue dans laquelle il écrivait.

CONTENU : I. VIE. II ŒUVRES. III. RÉFÉRENCES ET ALLUSIONS. IV. IDÉES. 1. Principes 2. Monde. 3. Homme. 4. Sagesse. 5. Raison. 6. Esprit. 7. Conscience. 8. Cœur. 9. Bonheur. 10. Volonté. 11. Beauté. 12. Amour. 13. Bien. 14. Vertu. 15. Savoir 16. Foi. 17. Société 18. État. 19. Pouvoir. 20. Éducation. V. INFLUENCES.

I. VIE

Stanislas Boguslas Leszczyński naquit le 20 octobre 1677 à Lvov, et mourut le 23 février 1766 à Lunéville. Son corps, dans des circonstances dramatiques, a été transporté d'abord à Poznan (1814), puis à Pétersbourg, et finalement déposé dans la cathédrale de Wawel à Cracovie (1938).¹

Issu d'une famille de grands seigneurs de Grande-Pologne, les Leszczyński aux armoiries appelées *Wieniawa*, du XIVe au XVIIIe s. propriétaires de Leszno, après une éducation à domicile, il a étudié au gymnase de Leszno, qui avait été fondé en 1565 par son arrière-grand-père, Rafał Leszczyński.

Il fut deux fois roi de Pologne pour une brève période : dans les années 1705-1709 et 1733-1736 ; ce dernier temps fut surtout passé à disputer le trône à Auguste III le Saxon, bataille que Leszczyński a finalement perdue. De 1714 à 1719, il a été prince du palatinat Zweibrücken à Bavière, et de 1736 à sa mort — prince de la Lorraine. Pour ces raisons, il jouissait de titres

---

¹ Où les Polonais ont coutume d'enterrer leurs rois et leurs grands hommes d'état [note du traducteur].

STANISŁAW LESZCZYŃSKI:
KRÓL-FILOZOF

Wasza życzliwość, Panie,
jest częścią mego dziedzictwa.
Stanisław II August do Stanisława I (1765).

Nie był szczęśliwym królem, ale za to był szczęśliwym ojcem: jego córka Maria (nazywana przez ojca pieszczotliwie „Maruchną”) — o atrakcyjnej powierzchowności i umysłowości — została żoną Ludwika XV. Nie był wybitnym politykiem, ale za to był z pewnością wybitnym myślicielem: polskim, przez pochodzenie, i francuskim, przez język, w którym pisał.

TREŚĆ: I. ŻYCIE. II. DZIEŁA. III. NAWIĄZANIA. IV. POGLĄDY. 1. Zasady. 2. Świat. 3. Człowiek. 4. Rozum. 5. Rozsądek. 6. Dowcip. 7. Sumienie. 8. Serce. 9. Szczęście. 10. Wola. 11. Piękno. 12. Miłość. 13. Dobro. 14. Cnota. 15. Wiedza. 16. Wiara. 17. Społeczność. 18. Państwo. 19. Władza. 20. Wychowanie. V. WPŁYW.

I. ŻYCIE

Stanisław Bogusław Leszczyński urodził się 20 października 1677 roku we Lwowie, zmarł 23 lutego 1766 roku w Lunéville; zwłoki jego — w dramatycznych okolicznościach — zostały przeniesione najpierw do Poznania (1814), potem do Petersburga, a w końcu spoczęły w Katedrze Wawelskiej (1938).

Pochodził z wielkopolskiej rodziny magnackiej Leszczyńskich herbu Wieniawa, którzy w wiekach XIV-XVIII byli właścicielami Leszna. Po nauce domowej — kształcił się w gimnazjum w Lesznie, założonym w 1565 roku przez swego pradziadka — Rafała Leszczyńskiego.

Był dwukrotnie, choć krótko, królem Polski: w latach 1705-1709 i 1733-1736, przy czym drugi okres był wypełniony wojną o tron polski z Augustem III Sasem, którą ostatecznie przegrał; w latach 1714-1719 był księciem Palatynatu Zweibrücken w Bawarii, a od 1736 — księciem Lotaryngii.

---

¹ Por. [Leszczyński 1784.I], s. 239.

suivants : par la grâce de Dieu roi de Pologne, archiduc de la Lithuanie, de la Russie, de la Prusse, de la Mazovie, de la Samogitie, de la Livonie, de Smolensk, de Siewiersk, de Czernihow, duc de la Lorraine et du Bar.

La Lorraine sous son règne a connu une grande prospérité économique et un essor culturel. Il a fait bâtir plusieurs routes, ponts et entrepôts de céréales, fondé plusieurs bâtiments pour les institutions publiques, doté plusieurs hôpitaux et cloîtres, des « maisons de charité » et orphelinats, créé des fonds de secours aux démunis. On lui doit aussi l'érection de deux églises, à Bonsecours et à Lunéville ; la fondation du séminaire pour les Pères missionnaires à Nancy, le Collège Médical, quelques écoles publiques (entre autres à Commercy) et un centre d'aide juridique gratuite. Il aidait financièrement le collège de Bar. C'est lui également qui avait ouvert l'École des Cadets à Lunéville (1737-1776) et fondé plusieurs bourses pour les jeunes Polonais voulant y étudier ; elle a formé plusieurs dizaines d'officiers et de sénateurs de la République polonaise. Il a fondé la Société royale des sciences, lettres et arts à Nancy, active de 1750 à nos jours (sauf la période de 1793 à 1802), qui en 1850 fut rebaptisée « Académie Stanislas ».

On l'aimait et on le respectait, d'où lui vint le surnom de « philosophe bienfaisant ».

Il correspondait avec plusieurs membres de l'élite intellectuelle de l'Europe de son temps, notamment avec Voltaire, Montesquieu et Rousseau.

II. ŒUVRES

Polyglotte, Leszczyński a laissé un héritage écrit en polonais et en français, rassemblant surtout des ouvrages philosophiques (spécialement anthropologiques et éthiques), politologiques et pédagogiques.

Ses œuvres principales dans ces domaines sont les suivantes : *Głos wolny wolność ubezpieczający* (1745-1749) [en fr. Voix d'un homme libre assurant la liberté], *Le philosophe chrétien* (1749), *Réflexions sur divers sujets de morale* (1750), *L'incrédulité combattue par le simple bon sens* (1760) et *Pensées philosophiques, morale et politiques* (1768, avec Frédéric II). Ont été publiées plusieurs choix de ses textes, dont aussi de sa vie, telles les *Œuvres* en trois volumes (1763).

III. MENTIONS ET ALLUSIONS

Leszczyński se rapportait directement aux savants et penseurs exceptionnels du passé. Ainsi, en critiquant l'abus de la science, il faisait allusion à Socrate et à Platon ; en analysant la notion de bonheur — à

W związku z tym używał tytułatury: z Bożej łaski król Polski, wielki książę litewski, ruski, pruski, mazowiecki, żmudzki, inflancki, smoleński, siewierski i czernihowski, książę Lotaryngii i Baru.

Lotaryngię doprowadził do rozkwitu ekonomicznego i kulturalnego. Wybudował mnóstwo dróg, mostów i magazynów zbożowych; wznosił liczne budynki dla instytucji państwowych; uposażył wiele szpitali i klasztorów (męskich i żeńskich) oraz „domów miłosierdzia” i sierocińców — a także fundacji dla biednych i poszkodowanych; wznosił dwa kościoły (w Bonsecours i Lunéville); założył seminarium dla o.o. misjonarzy (w Nancy), Kolegium Lekarskie, kilka szkół publicznych (m.in., w Commercy) i bezpłatną poradnię prawną; wspierał kolegium w Barze. Otworzył Szkołę Rycerską w Lunéville (1737-1776) i przeznaczył kilkanaście stypendiów dla pragnącej w niej studiować młodzieży z Polski; wyszło z niej kilkudziesięciu przyszłych oficerów i senatorów Rzeczypospolitej. Ufundował Królewskie Towarzystwo Nauk i Literatury Pięknej w Nancy, działające od 1750 roku do dziś (z przerwą w latach 1793-1802) — od 1850 roku pod nazwą „Akademii Stanisława”.

Powszechnie szanowanemu i lubianemu — nadano przydomek „filozofa-dobroczyncy”.

Utrzymywał kontakty z elitą intelektualną ówczesnej Europy, m.in. z Wolterem, Monteskiuszem i Rousseau.

II. PISMA

Był poliglotą. Pozostawił po sobie spuściznę — po polsku i po francusku — dotyczącą problematyki filozoficznej (głównie antropologicznej i etycznej), politologicznej i pedagogicznej.

Najważniejsze prace z tego zakresu — to: *Głos wolny wolność ubezpieczający* (1745-1749), *Le philosophe chrétien* (1749), *Réflexions sur divers sujets de morale* (1750), *L'incrédulité combattue par le simple bon sens* (1760) i *Pensées philosophique, morale et politique* (1768, z Fryderykiem II). Ukazało się też wiele wyborów jego tekstów — także za życia autora, jak np. *Oeuvres* w czterech tomach (1763).

III. NAWIĄZANIA

Leszczyński nawiązywał wprost do wybitnych filozofów i uczonych przeszłości. I tak np.: potępiając nadużywanie nauk — odwoływał się do Platonskiego Sokratesa; dokonując rozbioru pojęcia szczęścia — do

Lucrèce ; en faisant montre de ses idées sur la justice et la mort — à Cicéro ; en formulant l'ethos des religieux — à Origène, saint Augustin, saint Ambroise et saint Georges ; en donnant les grandes lignes de sa théorie de la politique — à saint Bernard ; en écrivant son « Entretien d'un Européen avec un Insulaire du royaume de Dumocala » à Thomas More ; en exprimant son attitude envers la nature humaine et la société — à Montaigne ; en se prononçant pour la méthode scientifique moderne — à Bacon ; en discutant des questions d'éthique — au *Compendium musicae* de Descartes ; en exposant ses conceptions pédagogiques — à Locke (il mentionnait à plusieurs reprises qu'il le tenait toujours pour « le plus raisonnable en matière d'éducation »), enfin, en proclamant insensée l'idée de la formation incidente du cosmos — à Maupertuis, qu'il estimait un des hommes « les plus savants » de son temps parmi ceux qu'il avait connus personnellement. Par contre, il exprimait une opinion critique sur deux philosophes cités de nom — sur Spinoza, qui, selon lui, s'adonnait aux fantaisies au lieu de faire de la philosophie, et sur Rousseau, désigné par un géonyme on ne peut plus clair, le « citoyen de Genève », dont il attaquait les idées non fondées sur « l'état naturel de l'homme ».

Il lisait beaucoup. Il citait Xénophonte, Horace, Tacite, La Rochefoucauld et... Algarotti.

IV. IDÉES

Leszczyński exprimait son avis sur plusieurs questions de philosophie, mais ne faisait qu'effleurer certaines (p.ex. du domaine de l'ontologie), et analysait très minutieusement d'autres (surtout tenant de l'éthique).

Il le faisait surtout sous forme de brèves sentences, rarement sous forme de « miniatures théoriques » plus longues ; il n'a jamais rien écrit qui mérite le nom d'un exposé philosophique complet et ordonné. Par conséquent, si nous voulons obtenir une image aussi pleine que possible de ses idées, il nous faut les reconstruire nous-mêmes, parfois en complétant certaines lacunes à l'aide d'une procédure que Tatarkiewicz a traitée comme reconstruction du contenu qui est présent de manière *implicite* dans les textes en question.

Cette préface est consacrée à une reconstruction de ce genre, dans l'espoir de rendre justice à l'importance du penseur Leszczyński.

1. Principes

Nous commencerons notre reconstruction en partant des bases, où elle doit être employée à une plus grande échelle : en rassemblant

Lukrecjusza; ukazując swoje poglądy na temat sprawiedliwości i śmierci — do Cyserona; kreśląc etos duchowieństwa — do Orygenesza, św. Augustyna, św. Ambrożego i św. Grzegorza; szkicując swoją teorię polityki — do św. Bernarda; pisząc „Rozmowę z wyspiarzem z królestwa Dumocala” — do Morusa; wyrażając swoje stanowisko w sprawie natury ludzkiej i społeczeństwa — do Montaigne’a; opowiadając się za nowoczesną metodologią naukową — do Bacona; rozważając kwestie estetyczne — do *Compendium musicae* Kartezjusza; wykładając swoje koncepcje pedagogiczne — do Locke’a (o którym pisał, że miał go zawsze „za najrozsądniejszego z tych, którzy pisali o wychowaniu”); wreszcie uznając za niedorzeczny pogląd o przypadkowym powstania wszechświata — do Maupertuisa (którego miał za jednego z „najuczeńszych” ludzi swoich czasów sobie „znajomych”). Krytycznie natomiast odniósł się do dwóch filozofów wymienionych z nazwiska: do Spinozy, którego krytykował za fantazjowanie zamiast filozofowania — i do Rousseau, wskazanego za pomocą czytelnego geonimu („obywatel genewski”), i krytykowanego za bezzasadne hipotezy dotyczące tzw. stanu naturalnego człowieka.

Był czytany: cytował m.in. Ksenofonta, Horacego, Tacyta, La Rochefoucauld i... Algarottiego.

IV. POGLĄDY

Leszczyński wypowiadał się na wiele tematów filozoficznych, ale niektóre z tych tematów zaledwie dotykał (jak np. z zakresu ontologii), a niektóre roztrząsał bardzo obszernie (jak np. z zakresu etyki).

Poglądy swoje wyrażał głównie za pomocą krótkich sentencji, rzadko w postaci dłuższych „miniatur teoretycznych”; nie napisał niczego, co można by uznać za wyczerpujący i uporządkowany wykład filozofii. Jeżeli więc chcemy mieć możliwie pełny obraz tych poglądów, trzeba je zrekonstruować na własną rękę — niekiedy wypełniając pewne luki w owym obrazie za pomocą procedury, którą Tatarkiewicz traktował jako rekonstrukcję treści zawartej *implicite* w uwzględnianych tekstach.

Takiej właśnie rekonstrukcji poświęcone jest niniejsze „Słowo wstępne” — w nadziei, że dzięki niej wielkość Leszczyńskiego-myśliciela oddana zostanie należna sprawiedliwość.

1. Zasady

Zacniemy rekonstrukcję od sprawy, przy której musi być ona użyta w największym zakresie: od zestawienia zasad roboty badawczej Lesz-

les principes du travail de recherche de Leszczyński, ce qui équivaut à reconstruire sa méthode philosophique, qui s'est avérée la méthode analytique *sensu lato*. Voilà douze principes, que nous avons nommés *ad hoc*, par ailleurs liés les uns aux autres.

(1) Le principe de substantivité : Il faut employer des mots qui ont un contenu. Sinon, on « dirait plusieurs paroles sans dire quoi que ce soit ».

(2) Le principe d'adéquation : Il faut adapter le langage à la pensée. Le philosophe doit d'abord bien réfléchir sur la question donnée, et ne l'exprimer qu'ensuite en paroles. Ce que nous disons doit suivre ce que nous pensons, jamais inversement. Ce principe est enfreint par ceux qui « ne pensent qu'au moment de parler ».

(3) Le principe de la compréhensibilité : Il faut s'exprimer de manière compréhensible. Ce principe est fondé sur la conviction que, si le receveur de notre message — y compris nous-mêmes — doit prendre parti à son égard, p.ex. si c'est une norme, l'adopter ou la rejeter, il doit le comprendre. Voilà deux exemples qui illustrent la connaissance que Leszczyński avait de sa méthodologie en la matière : (a) « Pour être vertueux, sachons ce qu'est la vertu ». (b) « Si le bonheur est le but inné de l'homme, son désir unique depuis sa naissance, et si puissant, que la vie où il n'aurait pas atteint ce but lui paraîtrait insupportable, ce dont il a le plus besoin, c'est de savoir en quoi consiste le vrai bonheur et comment s'en servir à son bénéfice ». La réalisation du principe de compréhensibilité nécessite donc la maîtrise de l'« art de la définition méthodique ».

(4) Le principe de la transparence. Il faut présenter ses énoncés de manière ordonnée. « Lorsque l'ordre fait défaut, tout devient son contraire », écrivait Leszczyński. Remarquons deux choses. Premièrement, bien que — comme il a été dit ci-dessus — les œuvres de Leszczyński ont été pour la plupart des suites de sentences, ces sentences étaient ordonnées selon une idée principale. Deuxièmement, le principe de l'ordre avait une version plus générale, conformément à laquelle l'homme devait la respecter dans tous les domaines de la vie, y compris dans l'organisation de la vie politique de la société.

(5) Le principe d'objectivité. Il faut étudier le monde, et non les idées existantes sur le monde. P.ex. dans le cas de la psychologie, il est bien plus important d'« étudier les gens plutôt que les livres » qui en traitent. Dans le cas de l'histoire, il faut examiner les faits historiques comme « des témoins qui font leur déposition », et non imposer ses idées, comme « les philosophes bavards ».

(6) Le principe de la discutabilité. Il faut commencer la vérification d'une assertion par sa mise en question. Du moment seulement qu'aucun

czyńskiego — czyli od rekonstrukcji stosowanej przez niego metody filozoficznej, która była, jak się okazuje, metodą analityczną *sensu lato*. Oto dwanaście takich zasad (z nazwami dobranymi *ad hoc*), skądinąd — jak łatwo zauważyć — ze sobą powiązanych.

(1) Zasada treściowości: Należy posługiwać się słowami wyposażonymi w treść. Inaczej będzie się „wypowiadać wiele słów, nic jednak nie mówiąc”.

(2) Zasada stosowności: Należy dostosowywać język do myśli. Chodzi o to, że filozof powinien najpierw badać sprawę przemyśleć, a dopiero potem znaleźć dla tych przemyśleń odpowiedni wyraz słowny: to, co mówimy, powinno postępować za tym, co myślimy — a nie na odwrót. Zasada ta łamana jest przez tych, którzy „myślą tylko wtedy, kiedy mówią”.

(3) Zasada zrozumiałości: Należy wyrażać myśli w sposób zrozumiały. W tle tej zasady leży przekonanie, że jeśli odbiorca naszej wypowiedzi — nas samych nie wyłączając — ma ustosunkować się do niej, np. jeśli jest to norma, postępować zgodnie z nią lub ją odrzucić, to musi ją rozumieć. Dwa przykłady nie pozostawiające wątpliwości co do samowiedzy metodologicznej Leszczyńskiego w tej sprawie: (a) „Aby stać się cnotliwymi, wiedzmy, coż to jest cnota”. (b) „Jeżeli uszczęśliwienie przyrodzonym jest człowieka celem, jedyną jego od kolebki żądzą i tyle zajmującą, że życie bez osiągnięcia celu tego nieznośnym się staje — tedy nic mu tak nie jest potrzebnym, jak żeby wiedział, na czym prawdziwe szczęście zależy, i jak go korzystnie używać powinien.” Realizacja zasady zrozumiałości wymaga więc opanowania „sztuki metodycznego definiowania”.

(4) Zasada przejrzystości. Należy swoje wypowiedzi przedstawiać w sposób uporządkowany. „Gdy zabraknie ładu, wszystko staje się swoim przeciwieństwem” — pisał Leszczyński. Zauważmy dwie sprawy. Po pierwsze, chociaż — jak wspomniano już wyżej — dzieła Leszczyńskiego były na ogół ciągami sentencji, to sentencje te było uporządkowane według pewnej «myśli przewodniej». Po drugie, zasada ładu miała swoją wersję ogólniejszą, zgodnie z którą człowiek powinien ją respektować w każdej dziedzinie — organizacji politycznej społeczeństwa nie wyłączając.

(5) Zasada przedmiotowości. Należy badać świat, a nie istniejące wyobrażenia o świecie. W wypadku np. psychologii — ważniejsze jest, aby „badać ludzi raczej niż księgi” o nich. W wypadku historii — należy badać fakty historyczne jak „świadkowie, składający zeznania”, nie zaś zwierzać się ze swoich myśli — jak „rozgadani filozofowie”.

(6) Zasada powątpiewalności. Należy zacząć badanie prawdziwości jakiegos twierdzenia od podania go w wątpliwość, i dopiero jeśli nie

argument ne peut la combattre, nous pouvons l'asserter. Ajoutons que Leszczyński nous prévient ici contre un doute trop poussé. « Le doute est l'école de la sagesse », mais si les contre-arguments reposent sur des exigences trop restrictives, la procédure finira dans doute par une suspension de la décision, et en conséquence par l'ignorance.

(7) Le principe d'exhaustivité. Il ne faut accepter ou réfuter des idées que pour des raisons suffisantes ; ceci dit, il n'est pas une raison suffisante que l'idée donnée est soutenue par une personne envers laquelle nous nourrissons un certain sentiment, surtout négatif. On peut dire qu'il s'agit de ce que nos convictions soient libres de préjugés et d'idées préconçues. Disons par parenthèse que Leszczyński se garde de recommander une condition d'impartialité (d'objectivisme) très rigoureuse ; comme il remarque plaisamment, ce haut degré d'impartialité ne pourrait être atteint que par celui qui saurait se détacher de lui-même.

(8) Le principe de circonspection. Il faut éviter des généralisations trop osées. En lisant les textes de Leszczyński, nous apercevons que ses généralisations contiennent pour la plupart des généralisateurs « statistiques », à savoir les foncteurs *d'habitude, généralement, la majorité*, voire des particularisateurs comme *parfois, plus d'une fois* (et non *toujours* ou *tout*). Les assertions sont le plus souvent modérées, elles aussi, du type de *je crains que, comme il semble, ou il paraît que* (et non toujours décisives, telle *je crois*).

(9) Le principe de complétude. Il faut considérer plusieurs aspects du phénomène qu'on décrit. Si p.ex. nous nous décidons d'employer le critère donné, nous ne pouvons pas l'employer sélectivement. Les philosophes-rationalistes comptent parmi ceux qui enfreignent ce principe, s'ils veulent combattre les préjugés au nom de la raison, et oublient que cette même raison « recommande » de cultiver les vertus morales.

(10) Le principe de véracité. Il faut chercher à connaître la vérité. Elle est « une qualité honorable, qui devrait être le fondement des actions de chaque homme ». Les gens tendent à chercher une vérité quelconque même dans les mensonges d'autrui, bien que parfois « la vérité blesse les cœurs ».

(11) Le principe de pertinence. Il faut se concentrer à connaître ce qui est important. Être trop minutieux dans les études fait parfois omettre l'essentiel.

(12) Le principe de cohérence. Il faut agir selon les idées que l'on prône. Ce principe était enfreint par les philosophes contemporains de Leszczyński qui prônaient une chose (p.ex. ils condamnaient les défauts et les vices) et faisaient autre chose (ils avaient ces défauts et s'adonnaient

imają się go znane nam kontrargumenty, możemy zdecydować się na jego asercję. Dodajmy, że Leszczyński przestrzega tutaj przed zbyt daleko idącym wątpleniem. „Wątplenie jest szkołą prawdy”, ale jeśli kontrargumenty opierać się będą na zbyt restrykcyjnych wymogach, to procedura może skończyć się zawieszeniem rozstrzygnięcia — a w konsekwencji prowadzić do osiągnięcia stanu niewiedzy.

(7) Zasada gruntowności. Należy przyjmować lub odrzucać jakieś poglądy tylko wtedy, gdy stoją za tym dostateczne racje, przy czym nie jest taką racją to, że dany pogląd jest żywiony przez jakąś osobę, do której żywimy jakieś uczucia, w szczególności uczucia negatywne. Można więc powiedzieć, że chodzi o to, aby nasze przekonania były wolne od przesądów i uprzedzeń. Nawiasem mówiąc — Leszczyński przestrzega przed stawianiem tutaj rygorystycznie rozumianego warunku bezstronności (obiektywizmu); jak żartobliwie zauważa — taką bezstronność osiągnąłby dopiero ten, kto umiałby... wyjść z samego siebie.

(8) Zasada ostrożności. Należy unikać zbyt daleko idących uogólnień. Kiedy się czyta teksty Leszczyńskiego, widać, po pierwsze, że w jego uogólnieniach przeważają generalizatory „statystyczne”, a więc takie funkctory, jak „zwykle”, „na ogół”, „większość”, „często” — a nawet partularyzatory typu „niekiedy” czy „nierzaz” (a nie: „zawsze” czy „wszystko”). Również asercje są często powściągliwe — typu „obawiam się, że”, „jak się zdaje” czy „wydaje się, że” (a nie tylko stanowcze — typu „sądzę, że”).

(9) Zasada pełności. Należy uwzględniać różne aspekty opisywanego zjawiska. Jeżeli np. decydujemy się na stosowanie jakiegoś kryterium, to kryterium to nie powinno być stosowane wybiórczo. Łamią np. tę zasadę filozofowie-racjoniści, jeśli walkę z przesądami chcą prowadzić w imię rozumności, a zapominają, że ten sam rozum „zaleca” także kultuwanie cnót moralnych.

(10) Zasada prawdziwości. Należy dążyć do poznania prawdy. Jest ona „szacownym przymiotem, który powinien być zasadą postępowania każdego człowieka”. Ludzie nawet w cudzych kłamstwach starają się szukać jakiejś prawdy, mimo że czasem „prawda rani serca”.

(11) Zasada istotności. Należy skupiać się na poznaniu tego, co istotne. Zbyttna drobiazgowość w badaniach prowadzi czasem do przeoczenia istoty.

(12) Zasada spójności. Należy postępować zgodnie z głoszonymi poglądami. Łamali tę zasadę współcześni Leszczyńskiemu filozofowie, którzy co innego głosili (np. potępienie przywar i występków), a co innego czynili (sami te przywary mieli i te występkę były ich udziałem). Dodajmy, że nie chodzi tu o postulat konsekwencji w samym działaniu,

à ces vices). Ajoutons qu'il ne s'agit pas ici d'un postulat de conséquence dans l'action seulement, car une telle conséquence peut être bonne ou mauvaise. Reprenons l'exemple politologique de Leszczyński : si l'État est gouverné de manière conséquente par des gens sages — c'est bien pour l'État ; si des gens sots gouvernent de cette manière — c'est mal.

Il convient de compléter cette liste par un principe de plus, ne concernant pas le savoir (ou les actions qui l'ont pour fondement), mais la transmission de ce savoir ; non pas nos convictions, mais la manière de convaincre les autres, c'est-à-dire de la persuasion. Il s'agit du principe de Leszczyński — appelons-le par abrégé « le principe de simplicité ». Il semblerait que les gens devraient tout simplement accepter les idées bien fondées — qu'« ils ne devraient se fier qu'à des preuves irréfutables ». Or, dans certains cas, la persuasion se montre plus effective. Un de ses principes, recommandé par Leszczyński, est justement le principe de simplicité. Conformément à ce principe, si lors d'une discussion qui devrait aboutir à une décision commune nous voulons convaincre les participants d'adopter notre point de vue, nous devons nous efforcer de le rendre le plus simple possible et, en cours de cette discussion, de le présenter le plus tard possible.

Le respect de ces principes était, selon Leszczyński, le devoir d'un « vrai » sage-philosophe. Son idéal du philosophe comprenait aussi certaines qualités d'esprit, dont la sévérité envers soi et le respect des autres (voire l'indulgence envers les autres), une humeur égale, et surtout la maîtrise de soi face au malheur, enfin la modération dans l'accumulation des plaisirs, des richesses et des honneurs.

2. Monde

L'ontologie en soi n'intéressait pas Leszczyński. S'il effleurait jamais ce sujet, ce n'était que lorsqu'il entrait en relation avec l'anthropologie.

Il y avait deux points où apparaissait cette relation : le problème des rapports entre les événements qui ont lieu dans le monde, et le problème du temps.

Dans le premier cas, Leszczyński se prononçait pour la thèse portant sur un lien entre tous les phénomènes, et la renforçait même : non seulement il était persuadé que tous les phénomènes (affaires) de la nature sont liées entre elles, mais aussi que ces liens sont multiples. D'où une conséquence anthropologique : de par la multiplicité de ces liens, l'homme exerce peu ou pas d'influence sur les événements. La raison nous conduit ainsi à laisser les choses prendre leur cours.

gdyż taka konsekwencja bywa dobra, ale bywa i zła. Przykład Leszczyńskiego z dziedziny politologii: jeśli państwem rządzą konsekwentnie ludzie mądrzy — to dobrze dla państwa; jeśli jednak rządzą tak ludzie głupi — to dla państwa źle.

Uzupełnijmy tę listę o jeszcze jedną zasadę — odnoszącą się już nie do wiedzy (czy postępowania na niej opartego), lecz do jej przekazywania: nie do naszych przekonań, lecz do przekonywania innych, tj. do sfery perswazji. Chodzi o zasadę Leszczyńskiego — nazwijmy ją w uproszczeniu „zasadą prostoty”. Wydawałoby się, że ludzie powinni po prostu przyjmować te poglądy, które mają dobre uzasadnienie — że „powinni polegać wyłącznie na niezbitych dowodach”. Tymczasem w niektórych przynajmniej wypadkach o wiele skuteczniejsza okazuje się perswazja. Jedną z jej zasad — zalecaną przez Leszczyńskiego — jest właśnie zasada prostoty; zgodnie z nią jeśli w dyskusji mającej doprowadzić do podjęcia jakiejś wspólnej decyzji chcemy przekonać uczestników dyskusji do przyjęcia naszego stanowiska, powinniśmy zadbać o to, by było ono możliwie proste i — w toku owej dyskusji — przedstawione możliwie najpóźniej.

Przestrzeganie tych zasad było, zdaniem Leszczyńskiego, obowiązkiem „prawdziwego” filozofa-mędrca. Jego ideał filozofa obejmował jeszcze pewne przymioty ducha, a wśród nich surowość wobec samego siebie i szacunek (a nawet pobłażliwość) wobec innych, pogodę ducha — a zwłaszcza opanowanie w obliczu nieszczęść, wreszcie umiarkowanie w gromadzeniu rozkoszy, bogactwa i zaszczytów.

2. Świat

Problematyka ontologiczna jako taka nie interesowała Leszczyńskiego. Jeśli dotyczyła tej problematyki, to tylko w miejscach, w których stykała się ona z problematyką antropologiczną.

Były w szczególności dwa takie miejsca: zagadnienie związku między zdarzeniami dziejącymi się w świecie — i zagadnienie czasu.

W pierwszym wypadku — Leszczyński opowiadał się za tezą o wszechzwiązku zjawisk i to poniekąd wzmocnioną: uważał bowiem nie tylko, że wszystkie zjawiska („sprawy”) rozgrywające się w przyrodzie są ze sobą powiązane, ale nadto, że są powiązane „wieloma więzami”. Fakt ten miał konsekwencję antropologiczną: ze względu na te wielostronne więzi człowiek, sam uwikłany w owe więzi, ma niewielki wpływ — a najczęściej nie ma żadnego wpływu — na bieg zdarzeń. Dlatego rozsądek podpowiada, aby w takich wypadkach pozostawiać rzeczy ich własnemu biegowi.

Dans le second cas, Leszczyński se prononçait sur l'essentiel du temps, la possibilité de le connaître, et sur sa réalité. L'écoulement du temps consiste en une suite de changements, et la quantité de ces changements détermine sa longueur : « durer longtemps, écrivait-il, c'est changer peu ». Un argument qui appuie ce point de vue est que, sans la suite des changements, nous ne nous rendrions pas compte de l'écoulement du temps. Pour ce qui est de la réalité du temps, Leszczyński estimait que seulement le présent, l'instant présent (ou plus précisément, ce qui s'y passe) — c'est la réalité.

3. Homme

Leszczyński adoptait une vision dualiste de l'homme, qui est composé d'un corps et d'une âme. Il ne s'intéressait pas pour autant au corps ni aux relations du corps avec l'âme. Son seul énoncé à propos du corps (mis à part les observations sur les plaisirs des sens) traduit l'idée que, selon lui, joindre la santé du corps à la sérénité de l'âme est le plus profitable pour l'homme.

La manière d'exister de l'homme, c'est la vie. Elle se compose de pôles opposés qui alternent : respectivement du plaisir et de l'ennui, de joies et de chagrins. Dans ce dernier cas, une régularité apparaît : après la joie, la tristesse est plus douloureuse ; après un chagrin, la joie augmente. Nous vivons notre vie, comme l'écrivait Leszczyński, par fragments — seul le présent existe pour nous. La longueur de la vie se mesure à l'usage qu'on en a fait.

Leszczyński ne comptait pas dans cet usage les richesses accumulées, parce qu'il était d'avis que la richesse, que l'on accumule longtemps et qu'on perd vite — est le plus souvent le fruit du hasard ou de déshonnêteté, et ne fait que combler « l'envie de posséder ce que les autres n'ont pas », tout en faisant naître de nouveaux besoins, de plus en plus difficiles à combler. En outre il est souvent plus aisé d'échapper au mauvais sort quand on ne possède pas beaucoup.

La vie est un « fil ténu » : c'est une vie-vers-la-mort, une mort graduelle, en fait. Elle est, par proportion, infiniment plus courte que l'éternité qui nous attend après la mort. La mort nous délivre des souffrances, et pourtant plusieurs la craignent et regrettent la vie qu'ils perdent. Pourtant, selon Leszczyński, les deux attitudes — craindre la mort et regretter la vie — sont déraisonnables. Qui craint la mort l'anticipe à chaque fois qu'il y songe ; tandis qu'en regrettant la vie, nous regrettons en fait notre jeunesse.

W drugim wypadku — Leszczyński wypowiadał się w kwestii istoty i poznawalności czasu oraz jego realności. Upływ czasu polega na następstwie zmian i ilość tych zmian wyznacza jego długość: „trwać długo — pisać — to zmieniać się niewiele”. Na rzecz tego poglądu na istotę czasu przemawia fakt, że upływ czasu byłby niedostrzegalny, gdyby nie był tożsamy z następstwem zmian. W kwestii realności czasu stanowisko Leszczyńskiego było takie: tylko teraźniejszość — chwila obecna (a dokładniej to, co się w niej dzieje) — jest rzeczywistością.

3. Człowiek

Leszczyński opowiadał się za dualistyczną wizją człowieka — jako złożenia ciała i duszy. Nie interesował się jednak ani ciałem, ani relacjami ciała z duszą. Jedyną jego wypowiedź na temat ciała (jeśli pominąć obserwacje odnoszące się do rozkoszy zmysłowych), dotyczy tego, że — jego zdaniem — najpożyteczniejsze dla człowieka jest połączenie zdrowia ciała ze spokojem duszy.

Sposób istnienia człowieka — to życie. Jest ono ciągiem przeplatających się biegunów: rozkoszy i nudy oraz radości i smutków; w tym ostatnim wypadku mamy następującą prawidłowość: smutek jest dotkliwszy po radości, a radość — większa po smutku. Życie nasze, jak pisał Leszczyński, przeżywamy „po kawałku”; istnieje dla nas tylko teraźniejszość. Długość życia mierzymy ilością użytku, jaki się z niego zrobiło.

Leszczyński nie zaliczał do tego „użytku” zdobytego bogactwa. Uważał bowiem, że bogactwo — które zdobywa się długo, a traci szybko — jest najczęściej dziełem przypadku lub nieuczciwości i zaspokaja tylko „chęć posiadania tego, czego inni nie mają”, rodząc zarazem coraz większe i coraz trudniejsze do zaspokojenia potrzeby. Poza tym nieraz łatwiej uchronić się przed złym losem, gdy się jest biedniejszym.

Życie jest „kruchą nicią”: jest życiem-ku-śmierci — jest właściwie „stopniową śmiercią”; jest ono proporcjonalnie nieskończenie krótsze od wieczności, która czeka nas po śmierci. Śmierć wybawia nas od zgryzot, a jednak wielu się jej boi i żałuje życia, które traci. Tymczasem — według Leszczyńskiego — i lękanie się śmierci, i żałowanie życia są postawami nierozsądnymi. Kto się boi śmierci, przeżywa ją, ilekroć o niej myśli; żałując zaś życia — w rzeczywistości żałujemy... własnej młodości.

La majeure partie des réflexions anthropologiques de Leszczyński se réduit à l'étude de l'âme ; elles appartiennent par conséquent au domaine que nous appellerions aujourd'hui « psychologie descriptive », ou plus généralement « épistémologie ».

L'âme, ou autrement dit le psychique, et vue par Leszczyński comme un système d'éléments qu'aujourd'hui nous désignerions du nom de dispositions psychiques. La structure du psychique, telle qui transparait dans ses sentences, est très compliquée, et souvent peu claire. En guise de justification, il faut souligner que jusqu'à nos jours, nous ne disposons pas d'une description satisfaisante du psychique humain.

Il est permis de risquer la supposition que, chez Leszczyński, les dispositions psychiques se divisent en trois groupes : (a) les talents, (b) les propensions et (c) les convictions du domaine du savoir et de la foi.

Leszczyński consacre assez peu d'attention aux talents, notamment parce qu'il estime le domaine des aptitudes naturelles une partie de l'âme bien moins importante que toutes les autres. Il écrit carrément qu'une vertu vaut bien davantage que tous les talents pris ensemble. Pour ce qui est de ces derniers, il se contente de postuler qu'on développe les talents innés, et puisqu'ils sont souvent cachés, il faut les trouver.

Il commente bien volontiers le domaine des propensions — aux besoins de ce texte, nous l'allons appeler la personnalité — et celui des convictions. En caractérisant ces faces du psychique humain, Leszczyński souligne combien il est difficile d'en faire une caractéristique adéquate, d'autant plus que la majorité des gens pensent qu'ils se connaissent bien eux-mêmes, contrairement aux autres qui ne les connaissent pas du tout. En s'appropriant la connaissance de soi, l'homme refuse aux autres la connaissance de sa personnalité ; selon Leszczyński, c'est justifié par le fait que seul peut déceler la disposition donnée chez un autre qui la possède lui-même ; par exemple, seul un génie peut reconnaître qu'un autre est génial. Une difficulté supplémentaire qui empêche de connaître la personnalité d'un autre consiste en ce que plusieurs gens savent se camoufler : cacher sa vraie personnalité et faire montre d'une autre. Selon Leszczyński, la vraie personnalité de l'homme donné se révèle au moment où il est touché par des malheurs.

La personnalité d'un homme est caractérisée par Leszczyński comme stable d'une part et changeant d'autre part. Elle reste stable dans le sens où « à chaque époque, les gens nourrissent les mêmes passions, les mêmes désirs et plus ou moins les mêmes émotions ». En même temps, elle change, dans le sens où les propensions — et les convictions encore davantage — des gens changent au cours de leurs vies. La changeabilité

Ogromna część rozważań antropologicznych Leszczyńskiego zamyka się w badaniu duszy, a więc należy do dziedziny, którą nazwalibyśmy dzisiaj „psychologią deskryptywną” — albo szerzej: „epistemologią”.

Duszę, czyli psychikę, traktuje Leszczyński jako pewien układ — jak byśmy powiedzieli dzisiaj — dyspozycji psychicznych. Struktura psychiki, jaka wyłania się z jego sentencji, jest zagmatwana, a w wielu punktach nie całkiem jasna. Na usprawiedliwienie Leszczyńskiego trzeba podkreślić, że do tej pory nie mamy zadowalającego obrazu ludzkiej psychiki.

Wolno w każdym razie zaryzykować przypuszczenie, że dyspozycje psychiczne rozpadają się u niego na trzy grupy: (a) uzdolnienia, (b) skłonności i (c) przekonania z zakresu wiedzy i wiary.

Uzdolnieniom (*resp.* talentom) Leszczyński poświęca stosunkowo mało uwagi. Jest tak m.in. dlatego, że sferę uzdolnień uważa za mniej ważną część duszy niż pozostałe sfery. Jak pisze dobitnie, jedna cnota jest czymś ważniejszym niż wszystkie uzdolnienia razem wzięte. Jeśli chodzi o te ostatnie — to ogranicza się do postulatu, aby uzdolnienia dane przez naturę w formie zaczątkowej rozwijać; ponieważ zaś często bywają one ukryte, należy je z tego ukrycia starać się wydobyć.

Najwięcej jego komentarzy ma za przedmiot sferę skłonności — nazwijmy tę sferę na użytek tego tekstu „osobowością” — i sferę przekonań. Charakteryzując te sfery psychiki ludzkiej — Leszczyński podkreśla, jak bardzo podanie adekwatnej charakterystyki jest w tym wypadku najeżone trudnościami — zwłaszcza, że większość ludzi sądzi, że sami siebie znają doskonale — w przeciwieństwie do innych ludzi, którzy ich nie znają wcale. Przyznając sobie pełną samowiedzę — człowiek odmawia innym wiedzy o jego osobowości; usprawiedliwieniem tego jest m.in. to, że — według Leszczyńskiego — rozpoznać w jakimś człowieku określoną dyspozycję może tylko ten, kto sam ją posiada: np. geniusz w danym człowieku jest w stanie dostrzec tylko człowiek, który sam jest genialny. Jedną z dodatkowych trudności stojących na drodze poznania cudzej osobowości jest to, że wielu ludzi posiada umiejętność kamuflażu: skrywania swojej osobowości i pozorowania innej. Zdaniem Leszczyńskiego prawdziwa osobowość danego człowieka ujawnia się w sytuacji, w której człowieka tego dotyczą nieszczęścia.

Osobowość człowieka Leszczyński charakteryzował jako z jednej strony stałą, z drugiej zaś zmienną. Jest ona stała w tym sensie, że „w każdej epoce ludzie żywili te same namiętności, te same pragnienia i mniej więcej te same uczucia”. Jest zarazem zmienna w tym sensie, że skłonności — nie mówiąc o przekonaniach — poszczególnych ludzi podczas ich życia się

de la personnalité, ou plus généralement de l'âme, de l'individu humain ne permet de saisir pleinement sa personnalité qu'après sa mort.

Les gens sont-ils mauvais, ou bons par nature ? La conviction qu'ils sont mauvais est adoptée entre autres par les misanthropes, qui, ne voulant pas les persécuter pour autant, se sentent obligés de les éviter. La conviction contraire, à savoir que les gens sont bons par nature, est adoptée par les esthètes, selon lesquels il fait leur « laisser les rênes » le plus possible. Leszczyński est d'avis que ces idéologies sont erronées toutes les deux. Tous les gens ont, dans des proportions diverses, des qualités et des défauts ; même parmi les plus vertueux, il n'en est pas un qui n'ait son « talon d'Achille ». Par conséquent, les hommes ne sont ni entièrement bons, ni entièrement mauvais par nature, puisqu'ils ont tous de bonnes et de mauvaises dispositions. Il est donc raisonnable de les récompenser pour les actions exceptionnellement bonnes, et les punir, sans être trop sévère, pour les mauvaises.

Grâce à leurs bonnes actions, les gens acquièrent une réputation. S'ils ne la perdent pas, elle se maintient même après leur mort.

Leszczyński, comme c'est de coutume à l'époque, met en hypostase les dispositions psychiques dites propensions, en les appelant facultés mentales, ou facultés tout court. Dans l'âme humaine, il en voit sept : la raison, le bon sens, l'esprit, l'imagination, la conscience, le cœur et la volonté. Nous allons les analyser dans cet ordre, telles que les appréhende Leszczyński, moins l'imagination, qu'il distingue, mais dans les textes analysés nous ne trouvons pas de mention particulière. NB. Leszczyński ne se prononce pas non plus sur les sens et la mémoire. Ajoutons que les termes qui désignent ces facultés sont plurivoques en langage psychologique, ou plus généralement, philosophique, et dans la langue naturelle, et que certaines de leurs significations s'écartent visiblement de celles que leur donne Leszczyński (voir : esprit ou cœur). Qui plus est, il hésite sur le sens des termes psychologiques — et plus généralement philosophiques, et se sert volontiers de métonymies (p. ex. il écrit « esprit » là où il devrait mettre « raison » ou « intellect »), et vice versa, et attribue systématiquement les noms de facultés aux gens — possesseurs de ces facultés de plus haute épreuve et au plus haut niveau. Par bonheur, dans la majorité des cas, si l'on étudie le contexte, ces imperfections se laissent éliminer.

La tâche la plus difficile est la délimitation des trois premières des facultés citées. Elles constituent ensemble les facultés mentales, l'intellect en bref.

zmieniają. Zmienność osobowości — a szerzej duszy — indywiduum ludzkiego sprawia, że całość tej osobowości uchwytana jest w pełni dopiero po śmierci.

Czy ludzie są z natury źli, czy dobrzy? Pogląd, że ludzie są z natury źli, przyjmowany jest np. przez mizantropów, którzy uważają, że wobec tego jeśli nie chce się ludzi za to prześladować, to należy ich unikać. Pogląd, że ludzie są z natury dobrzy, przyjmowany jest m.in. przez estetyków, którzy uważają, że wobec tego trzeba im maksymalnie „popuszczać cugli”. Według Leszczyńskiego — zarówno ideologia mizantropów, jak i ideologia estetyków jest błędna. Wszyscy ludzie mają w różnych proporcjach zarówno cechy pozytywne, jak negatywne: nie ma takich — nawet wśród ludzi wielkich — którzy by nie mieli swojej „pięty Achillesowej”. W konsekwencji — ludzie nie są ani z natury dobrzy, ani z natury źli: mają dyspozycje zarówno do dobrych, jak i do złych czynów. Wobec tego rozsądną postawą jest nagradzanie ludzi za czyny szczególnie dobre — i karanie, ale nie przesadnie surowo, za czyny złe.

Ludzie dzięki swym dobrym czynom zyskują dobre imię czyli reputację; jeśli reputacji nie tracą — pozostanie ich udziałem nawet po śmierci.

Dyspozycje psychiczne, o charakterze skłonności, Leszczyński — jak to było w jego czasach powszechne — hipostazuje, nazywając ogniska skłonności „władzami duchowymi” czyli krótko: „władzami”. Władz tych dostrzega w duszy siedem. Są to: rozum, rozsądek, dowcip, wyobraźnia, sumienie, serce i wola. Omówimy je teraz kolejno — tak, jak się one rysują w ujęciu Leszczyńskiego, z wyjątkiem jednak wyobraźni, którą Leszczyński wyodrębnia, ale w zanalizowanych jego tekstach nie ma do niej szczegółowszych odniesień; *nb.* Leszczyński nie wypowiada się też na temat zmysłów i pamięci. Dodajmy, że terminy odnoszące się do wskazanych władz są w języku psychologicznym (i szerzej: filozoficznym) oraz w języku naturalnym wieloznaczne — i niektóre z tych znaczeń odbiegają zasadniczo od znaczenia, w którym są używane przez Leszczyńskiego (por. np. „dowcip” czy „serce”). Poza tym terminy psychologiczne — i szerzej: filozoficzne — są u niego chwiejne znaczeniowo, i nie stroni on do posługiwania się metonimiami (np. pisze „dowcip” tam, gdzie powinien pisać „umysł” lub „rozum” i *vice versa*; notorycznie daje nazwy władz w miejsce ludzi te władze — najwyższej jakości i najwyższego stopnia — posiadających). Na szczęście w większości wypadków uwzględnienie kontekstu pomaga te mankamenty usunąć.

Najtrudniejszym zadaniem jest odgraniczenie trzech pierwszych z wymienionych władz. Tworzą one władze umysłowe — albo krótko: umysł.

Les facultés mentales sont, comme nous l'avons déjà dit, des dispositions que l'on appelle dans ce cas des « talents ».

La raison est la capacité de raisonner, c'est-à-dire de comparer des convictions différentes, et particulièrement de dériver, à partir de convictions données, d'autres convictions. Les gens sont raisonnables, c'est-à-dire possèdent cette faculté et en font usage. La raison est gradable : les individus sont de bons ou de mauvais raisonneurs.

Le bon sens est la capacité de reconnaître la véracité de la conviction donnée. Les gens ont du bon sens lorsque leur jugement à ce propos est juste.

L'esprit est la capacité d'acquérir directement des convictions ; il en caractérise la vitesse. Les gens ont de l'esprit en quantité diverse : les uns l'ont vif, les autres lent.

Posséder des facultés intellectuelles de plus haute épreuve, et les faire collaborer harmonieusement, est une propriété des génies. En anticipant ce que nous dirons plus bas sur les facultés particulières selon Leszczyński, montrons comment se manifeste la suprématie intellectuelle des génies : leur bon sens et leur esprit leur apportent un suffisamment vaste « savoir sur les détails » passés (la raison) et présentes (l'esprit), ce qui les pourvoit d'une base empirique suffisante pour arriver « à l'essentiel des choses » (donc des généralisations), et la raison leur permet de saisir cet essentiel d'eux-mêmes, site à leur raisonnement indépendant. Le reste des gens (y compris les gens d'esprit) est dépourvu de cette indépendance ; ils ne sont que des raisonneurs (imitateurs) des génies : ils reprennent leurs idées.

4. Raison

La raison a pour but de corriger le bon sens et l'esprit en examinant la légitimité de leurs verdicts. On pourrait dire qu'elle dirige, ou plutôt, qu'elle devrait corriger l'esprit, voire l'âme en général. Leszczyński postulait : « Jugeons de toute chose par les yeux de la raison ». Ce postulat ne concerne pas seulement nos convictions sur ce qui existe et ce qui n'existe pas, mais aussi sur ce qui est bien et ce qui est mal.

Il « arrive que l'esprit s'endorme », mais il faut s'efforcer pour que ces « sommes de la raison » aient lieu le plus rarement possible et durent le moins de temps possible.

Leszczyński voyait dans « le propre usage de la raison » la voie la plus sûre d'atteindre le véritable bonheur. Pour que nos raisonnements soient justes, ils doivent être précis et cultivés (« éclairés »). Nous devons les

Władze umysłowe są, jak już była o tym mowa, dyspozycjami, które w tym wypadku nazywa się „zdolnościami”.

Rozum — jest zdolnością do rozumowania, tj. porównywania ze sobą różnych przekonań, w szczególności wyprowadzania jednych przekonań z innych. Ludzie są rozumni — tj. mają taką zdolność i czynią z niej użytek. Rozumność jest stopniowalna: poszczególni ludzie rozumują lepiej lub gorzej.

Rozsądek — jest zdolnością do rozpoznawania prawdziwości przekonań. Ludzie są rozsądni — mają, jak to się mówi, zdrowy rozsądek — gdy ich rozpoznanie w tym zakresie jest poprawne.

Dowcip — jest zdolnością do bezpośredniego nabywania przekonań: określa to nabywanie pod względem szybkości. Ludzie są dowcipni w różnym stopniu: jedni mają umysły lotne, inni — ociężałe.

Posiadanie władz umysłowych o najwyższej sprawności — oraz zgodne współdziałanie tych władz — jest znamieniem geniuszy. Uprowadzając to, co powiemy niżej — za Leszczyńskim — o poszczególnych władzach, wskażmy, jak się przejawia wyższość umysłu ludzi genialnych: otóż ich rozsądek i dowcip dają im dostatecznie obszerną „wiedzę o szczegółach” przeszłych (rozsądek) i obecnych (dowcip), co wyposaża ich w niezbędną bazę empiryczną, aby dotrzeć do „istoty rzeczy” (*ergo* uogólnień); rozum zaś pozwala im uchwycić tę istotę samodzielnie, opierając się na własnych przemyśleniach. Takiej samodzielności nie ma reszta ludzi (ludzi dowcipnych nie wyłączając), którzy są jedynie rezonerami (naśladowcami) ludzi genialnych: powtarzają co najwyżej ich idee.

Spojrzymy teraz oczyma Leszczyńskiego na trzy ludzkie władze umysłowe.

4. Rozum

Zadaniem rozumu jest korygowanie rozsądku i dowcipu poprzez badanie zasadności ich werdyktów. Można więc powiedzieć, że kieruje on — a dokładniej powinien kierować — umysłem, a nawet, szerzej, całą duszą. Leszczyński postulował: „Sądzmy o wszystkim oczami rozumu”. Postulat ten dotyczy nie tylko naszych przekonań o tym, co jest, a czego nie ma, lecz także o tym, co jest dobre, a co jest złe.

Rozumowi „zdarza się zapaść w drzemkę”, ale należy dążyć do tego, aby okresy „drzemki rozumu” były możliwie najradsze i najkrótsze.

„Właściwy użytek czyniony z rozumu” uważał Leszczyński za najpewniejszy sposób osiągnięcia rzeczywistego szczęścia. Jeśli nasze rozumowania mają być właściwe, to muszą być wnikliwe i światłe („oświecone”).

conduire méticuleusement, en puisant dans le savoir requis (donc d'abord en ayant ce savoir) — c.-à-d. en mettant en œuvre un ensemble adéquat de convictions.

En même temps Leszczyński prévenait ses lecteurs que la raison mal employée est destructive, notamment, selon lui, si l'on en abuse dans des questions de religion (par quoi elle a « affaibli la foi ») et éthiques (où elle a conduit au relativisme),

5. Bon sens

Le bon sens est en partie inné et en partie acquis grâce à l'expérience (la connaissance de la vie). Ce second composant s'accroît donc avec le temps.

On pourrait se figurer que, pour décider de la valeur logique de nos convictions et la valeur pratique de nos actions, nous ne nous fions (comme les bêtes) uniquement à notre bon sens. C'est une bonne stratégie dans une certaine mesure, si l'on considère que l'intellect (ici : le bon sens) est « subordonnée à la nature », et celle-ci nous pousse à faire ce qui nous est profitable. Seulement dans une certaine mesure, car le bon sens, dans ses décisions, ne prend pas en compte l'aspect moral, parfois neutre par rapport aux profits « naturels », et parfois empêchant d'en tirer.

Voilà pourquoi, dans le cas des choix auxquels nous incite le bon sens à lui seul, il faut que nous tenions compte des objections de la raison, et, ajoutons-le, de la conscience. Leszczyński le formule plus catégoriquement encore : « L'expérience sans raison ne vaut rien ». D'autre part, le bon sens garde la raison, même celle d'un homme génial, de se détacher de la réalité : d'être dans la lune.

6. Esprit

Rappelons que l'esprit est une disposition à être « perspicace ». Il permet d'apercevoir ce à quoi la perception ordinaire (par les sens) ne peut avoir accès.

L'esprit a une triple limitation.

Premièrement, il est focalisé sur une vaste perspective, et non sur la profondeur verticale ; il survole la surface, « se plaît dans les détails », mais ne tente pas d'accéder à l'essentiel de ce qu'il aperçoit. Cela fait entre autres que les gens d'esprit ne peuvent se connaître eux-mêmes. Ils savent beaucoup sur les choses de ce monde, mais n'en comprennent pas grand-chose : ils peuvent être érudits, mais n'en deviennent ni sages, ni savants.

Powinniśmy więc je przeprowadzać z należytą starannością i wykorzystując (a więc i posiadając) odpowiednią wiedzę — czyli wykorzystując odpowiedni zakres przekonań.

Leszczyński przestrzegał jednak, że rozum niewłaściwie używany — spełnia rolę destrukcyjną; tak jest — według niego — w wypadku nadużywania rozumu w odniesieniu do kwestii religijnych (przez co „osłabił wiarę”) i kwestii etycznych (doprowadził do relatywizmu).

5. Rozsądek

Rozsądek jest częściowo wrodzony, a częściowo nabyty w wyniku doświadczenia (wiedzy życiowej). Ten drugi składnik rozsądku wzrasta więc w miarę upływu lat.

Można sobie wyobrazić, że w rozeznaniu co do wartości logicznej naszych przekonań i wartości praktycznej naszego postępowania zdajemy się (jak to robią zwierzęta) wyłącznie na rozsądek. Jest to w pewnym zakresie strategia dobra, jeśli się zważy, że umysł (tu: rozsądek) jest „podporządkowany naturze”, a natura skłania nas do robienia tego, co jest dla nas najkorzystniejsze. W pewnym tylko zakresie — gdyż w swoich decyzjach rozsądek nie uwzględnia aspektów moralnych, które z punktu widzenia „naturalnych” korzyści bywają niekiedy neutralne, ale niekiedy stanowią przeszkodę w ich osiągnięciu.

Dlatego wybory, do których skłania nas sam rozsądek, muszą uwzględniać zastrzeżenia rozumu i — dodajmy — sumienia. Leszczyński ujmując sprawę nawet ostrzej: „Doświadczenie na nic się nie zda bez rozumu”. Z drugiej strony rozsądek — zdrowy rozsądek — chroni rozum, nawet rozum człowieka genialnego, przed oderwaniem się od rzeczywistości: błędzeniem w obłokach.

6. Dowcip

Przypomnijmy: dowcip jest dyspozycją do „sposstrzegawczości”. Umożliwia dostrzeżenie tego, do czego zwykła (zmysłowa) percepcja nie ma dostępu.

Dowcip ma trzy istotne ograniczenia.

Pierwsze ograniczenie polega na tym, że dowcip jest nastawiony na szeroką perspektywę a nie na wertykalną głębię: chwytą powierzchnię, „kocha się w szczegółach”, ale nie drąży istoty tego, co spostrzega. To sprawia m.in., że ludzie dowcipni nie są w stanie poznać samych siebie. Ludzie dowcipni wiele wiedzą o świecie, ale niewiele z tego rozumieją: mogą być erudydami, ale nie są — jako tacy — mędrkami i uczonymi.

Deuxièmement, ils connaissent mieux que les autres le fond des choses, mais ne savent que faire pour éviter ou changer la situation qu'ils voient en détail ; même s'ils le savent, c'est souvent une route hérissée d'épines, car ils sont en mesure de donner un diagnostic, mais ne savent pas pour autant proposer une thérapie simple et efficace.

Troisièmement, il est limité par le fait que « peu de choses attirent son attention » ; il est insensible, entre autres, à la différence entre le bien et le mal. L'homme d'esprit ne peut apercevoir les valeurs morales à la surface des choses.

Comme pour le bon sens, les limitations de l'esprit sont comblées par d'autres facultés, notamment la raison, le bon sens et le cœur. La raison compense la volatilité de l'esprit par son exactitude ; le bon sens compense l'inaptitude thérapeutique de l'esprit par son expérience ; enfin le cœur compense la cécité axiologique de l'esprit par sa « sensibilité ». Les gens d'esprit se tirent aussi d'affaire en se servant de l'esprit des autres ; Leszczyński dit plaisamment qu'en être capable, c'est déjà avoir un minimum d'esprit.

Les gens d'esprit risquent surtout un danger : croire trop en leurs propres possibilités et son infaillibilité. Apodictiques, ils rebutent les autres, et pour cela ils sont rarement heureux.

7. Conscience

L'activité coordonnée des facultés mentales nous apporte de la connaissance. Un certain type de connaissance nous est aussi livré par la conscience, qui est la disposition à évaluer les actes des hommes selon le critère du bien et du mal. Mais en dehors de cette connaissance, la conscience se compose aussi de certaines émotions : p.ex., lorsque nous évaluons un de nos actes comme mauvais, il s'éveille dans notre âme des remords. La conscience tient donc en partie au domaine mental et en partie au domaine du cœur.

Il existe des gens qui donnent à leurs vices « des semblants de vertu ». Malgré cela, selon Leszczyński, nous pouvons nous fier entièrement à la « voix de la conscience » — tant sous l'aspect de la « connaissance » que sous l'aspect des « remords ».

Sous ce premier aspect, la voix de la conscience est commun, infaillible et objectif. Chacun a sa conscience, *eo ipso* il sait ce qu'est la vertu, et ses décrets stigmatisant telle action comme mauvaise sont irréfutables, et reposent sur des critères uniformes chez tout le monde. L'infaillibilité de la conscience fait que lorsque nous mettons en question ses accusations, cela signifie justement que quelque chose pèse sur notre conscience. Le

Drugie ograniczenie tkwi w tym, że co prawda ludzie dowcipni wiedzą lepiej niż inni jak się sprawy mają, ale nie wiedzą, co zrobić, żeby ogarniętą w szczegółach sytuację ominąć lub zmienić, a jeśli wiedzą, to jest to zazwyczaj „droga ciernista”: są w stanie postawić diagnozę, ale — jako tacy — nie umieją zaproponować skutecznej i prostej terapii.

Trzecie ograniczenie bierze się stąd, że „niewiele jest spraw, które zajmują jego uwagę”; między innymi jest zupełnie niewrażliwy na sprawy dobra i zła: wszak na powierzchni zjawisk człowiek dowcipny — jako taki — nie dostrzeże wartości moralnych.

Podobnie jak w wypadku rozsądku — ograniczenia dowcipu pomagają usunąć inne władze, a mianowicie rozum, rozsądek i serce. Rozum uzupełnia lotność dowcipu własną sumiennością; rozsądek uzupełnia terapeutyczną niemoc dowcipu własnym doświadczeniem; serce uzupełnia aksjologiczną ślepotę dowcipu własną „wrażliwością”. Ludzie dowcipni radzą sobie jeszcze w ten sposób, że posługują się cudzym dowcipem; Leszczyński żartobliwie mówi, że umiejętność taka — to minimalny dowcip.

Ludzie dowcipni narażeni są szczególnie na jedno niebezpieczeństwo. Otóż bardzo łatwo popadają w zarozumiałość: zbytnią wiarę w swoje możliwości i swoją nieomyślność. Zrażają przez to do siebie innych swoją apodyktycznością i dlatego rzadko bywają szczęśliwi.

7. Sumienie

Współdziałanie władz umysłowych dostarcza nam wiedzy. Swoistej wiedzy dostarcza nam także sumienie, tj. dyspozycja do oceniania czynów ludzkich pod względem dobra i zła. Ale poza wiedzą sumienie jest także siedliskiem pewnych uczuć: kiedy oceniamy np. własne postępowanie jako złe, pojawiają się w naszej duszy wyrzuty sumienia. Sumienie należy więc częściowo do dziedziny umysłu, a częściowo do dziedziny serca.

Są ludzie, którzy swoim przywarom nadają „pozory cnoty”. Mimo to, według Leszczyńskiego, na „głosie sumienia” — i w aspekcie „wiedzy”, i w aspekcie „wyrzutów” — można całkowicie polegać.

W pierwszym aspekcie — sumienie jest powszechne, nieomyślne i bezstronne: wszyscy mają sumienie, *eo ipso* wiedzą, czym jest cnota, a ferowane przez sumienie oceny czynów jako złych są nie do podważenia i opierają się na kryteriach jednakowych dla wszystkich ludzi. Nieomyślność sumienia sprawia, że jeśli — jak to się mówi — wadzimy się z nim, to jest to świadectwo tego, co coś mamy na sumieniu. To że, mówiąc

fait que, en bref, tous les gens ont une conscience uniforme, appuyée la constatation que « la voix de la conscience » est « la voix de la nature ».

Dans son second aspect, la voix de la conscience est juste et sévère : le remords est la seule punition qu'elle peut nous infliger, mais c'est toujours une punition méritée et infaillible (on ne peut « faire taire » la conscience), et comme la conscience est guidée par une justice « sévère » (et non miséricordieuse), tous, mis à part les malfaiteurs « les plus endurcis », « tremblent » devant elle.

Leszczyński constate à propos de la conscience qu'elle « travaille » avant qu'un acte soit commis, simultanément et après. Cela veut dire que, dans le cas des actions évaluées comme mauvaises, la conscience nous avertit d'abord et ne punit de remords qu'ensuite.

8. Cœur

Le cœur est une disposition à subir des émotions.

Les émotions s'éveillent en nous sous l'influence des plaisirs et des désagréments, et en constituent des manifestations. Ce sont des états d'âme qui existent lorsque nous les sentons. Leur intensité et leur nombre dépendent avant tout du nombre et de l'intensité des stimuli et de la sensibilité du cœur. Comme le remarque Leszczyński, « un cœur sensible cause beaucoup de souffrances », mais, ajoutons-le, également un sol propice à l'éclosion de plaisirs nombreux, souvent forts. Les plaisirs forts s'appellent des jouissances ; parmi ces dernières ce sont les inattendues qui sont les plus intenses.

Leszczyński distinguait les plaisirs (et les jouissances) sensuels (les plaisirs du « corps ») et spirituels (les plaisirs de l'« âme »). Les premiers sont naturels et « indispensables comme la nourriture », mais il faut en user avec modération ; ils sont naturels au sens où elles constituent des réactions naturelles à des stimuli naturels. Les seconds n'existent pas « en soi » : « ils dépendent de nous », et ce qui les éveille relève de préférences (« du goût ou de l'envie ») de l'individu. En fonction de la valeur morale du stimulus donné, les plaisirs spirituels sont, secondairement, bons (si c'est p.ex. le plaisir de faire de bonnes actions) ou mauvais (si c'est le plaisir de commettre des délits).

Notre réaction au plaisir et au désagrément peut avoir deux formes, selon qu'il s'agisse de sensations actuelles (ou passées, donc qui ont existé) ou anticipées seulement. Nous réagissons à un plaisir actuel par une des formes de la joie (du contentement) par une des formes de la joie (du contentement), et à un plaisir anticipé par l'espérance (le rêve). Parallèlement, nous répondons à un désagrément actuel par une forme

w uproszczeniu, wszyscy ludzie mają jednakowe sumienie, przemawia za tym, że „głos sumienia” jest „głosem natury”.

W drugim aspekcie — sumienie jest sprawiedliwe i surowe: jego wyrzuty są jedyną karą, którą może nam wymierzyć, ale jest to zawsze kara zasłużona i zawsze jest wymierzana (sumienie nie da się „zmusić do milczenia”); a ponieważ sumienie kieruje się sprawiedliwością „surową” (a nie miłosierzną), dlatego — z wyjątkiem „najzatwardziały” złoczyńców — wszyscy przed nim „drżą”.

W związku z działaniem sumienia — Leszczyński zauważył, że „pracuje” ono i przed podjęciem przez nas jakiegoś czynu, i w trakcie, i po jego realizacji. W wypadku czynów ocenionych jako występki, sumienie mianowicie najpierw ostrzega, a dopiero potem karze wyrzutami.

8. Serce

Serce jest dyspozycją (usposobieniem) do przeżywania uczuć.

Uczucia wyzwalają się w nas pod wpływem przyjemności lub przykrości — i stanowią ich objawy. Przyjemności i przykrości są stanami, które istnieją wtedy, gdy je odczuwamy. Ich siła i liczba zależy przede wszystkim od siły i liczby bodźców i wrażliwości serca. Jak zauważa Leszczyński, „wrażliwe serce jest przyczyną wielu cierpień”, ale też, dodajmy, głębią wielu i to silnych przyjemności. Silne przyjemności — to rozkosze; spośród tych ostatnich najsilniejsze są, zdaniem Leszczyńskiego, rozkosze niespodziewane.

Leszczyński dzielił przyjemności (i rozkosze) na zmysłowe (przyjemności „ciała”) i duchowe (przyjemności „duszy”). Te pierwsze są naturalne i „niezbędne jak jedzenie”, ale należy używać ich z umiarem; są naturalne w tym sensie, że są naturalną reakcją na naturalne bodźce. Te drugie nie istnieją „same przez się”: „zależą od nas”, a to, co je wywołuje, jest kwestią upodobań („smaku lub zachcianki”) danego człowieka. W zależności od tego, jaką wartość moralną ma dany bodziec, same bywają — wtórnie — dobre (jeśli to jest np. spełnianie dobrodziejstw) lub złe (jeśli to jest popełnianie występków).

Na przyjemność i przykrość reagujemy dwójako — w zależności od tego, czy są one odczuciami aktualnymi (lub minionymi, a więc zaistniałymi) czy tylko antycypowanymi. Na przyjemność aktualną reagujemy jakąś formą radości (zadowolenia), a na antycypowaną — nadzieją (marzeniem). Odpowiednio na przykrość aktualną reagujemy jakąś formą smutku (przegnębienia), a na antycypowaną — bojaźnią (lękiem), chociaż i nadzieją: spodziewając się przykrości zarazem boimy się jej

de tristesse (abattement) et a un désagrément anticipé — par la peur (la crainte), et, à la fois, par l'espérance : en anticipant un désagrément, en même temps nous le craignons et nous espérons que, finalement, ce désagrément n'aura pas lieu. En un mot, « la joie est la santé de l'âme », tandis que la tristesse en constitue « le poison ».

Leszczyński attribue à l'espoir une fonction extrêmement importante dans la vie de l'homme. Il constitue notamment un motif pour entreprendre des actions qui ont pour but de détourner le désagrément anticipé (p.ex. si quelqu'un s'attend à une mort prochaine, il prend des mesures pour « s'immortaliser dans la mémoire des gens »). En même temps, l'espérance prend une dimension universelle, parce qu'elle accompagne non seulement les plaisirs anticipés (dont nous espérons qu'ils auront lieu) et les désagréments anticipés (dont nous espérons qu'ils n'auront pas lieu), mais constitue « le motif de toutes nos entreprises » : nous entreprenons des activités téléiques pour la seule raison que nous espérons d'atteindre les objectifs que nous nous sommes fixés.

9. Bonheur

Un des types de joie les plus importants dans la vie de l'homme est le bonheur.

Le mot « bonheur » mène à beaucoup de malentendus relatifs à la communication verbale ; ils viennent de sa double ambiguïté. Elle consiste en ce que, en parlant du bonheur, nous n'entendons pas par là un type de joie, mais un événement favorable ou une vie heureuse qui ont échoué à un homme donné. Un événement favorable ou une vie heureuse peuvent faire naître en lui le sentiment du bonheur, mais ne le causent pas nécessairement.

Leszczyński était conscient de cette double ambiguïté.

Le bonheur — peut-être faudrait-il dire : la béatitude, est la joie (« la réjouissance ») causée par certains éléments assortis de la vie. La béatitude est d'autant plus grande que ces éléments sont nombreux. Les différences d'opinion réelles entre les gens au sujet du bonheur ne sont pas liées à la manière de comprendre les mots « bonheur » ou « béatitude », mais aux choix différents des éléments qui nous apportent réellement de la joie. Ainsi, on peut dire « paradoxalement » sans tomber dans le paradoxe que « L'un, bien que malheureux, se croit heureux ; un autre est pris pour malheureux bien que son sort soit enviable. » Ou bien : « Parfois il suffit de se sentir heureux pour l'être en réalité ». Généralement parlant, les gens, qui sont d'ordinaire mécontents de ce qu'ils ont, sont contents

i mamy nadzieję, że przykrość ta ostatecznie nie nastąpi. A „radość to zdrowie duszy”, podczas gdy smutek to dla niej „trucizna”.

Nadziei Leszczyński przypisuje ogromną rolę w życiu człowieka. Stawia ona bowiem pobudkę do podjęcia działań, aby odwrócić od nas spodziewaną przykrość (np. przewidując nieuchronną śmierć, podejmujemy kroki, aby „unieśmiertelnić się w pamięci ludzkiej”). Jednocześnie nadzieja ma wymiar uniwersalny, gdyż towarzyszy nie tylko spodziewanym przyjemnościom (że nastąpią) lub spodziewanym przykrościom (że nie nastąpią) — lecz także jest „pobudką wszystkich naszych przedsięwzięć”; przecież podejmujemy wszelkie działania celowe tylko dlatego, że mamy nadzieję na osiągnięcie założonych celów.

9. Szczęście

Jedną z najważniejszych w życiu człowieka odmian radości jest szczęście.

Słowo „szczęście” jest źródłem wielu nieporozumień o charakterze werbalnym. Bierze się to z jego podwójnej dwuznaczności. Polega ona na tym, że mówiąc o szczęściu, mamy na myśli nie pewną odmianę radości, lecz szczęśliwy przypadek lub szczęśliwe życie, które stały się udziałem pewnego człowieka. Szczęśliwy przypadek i szczęśliwe życie może, ale nie musi wywoływać w tym człowieku uczucia (poczucia) szczęścia.

Leszczyński miał świadomość tej podwójnej dwuznaczności.

Szczęście — a może należałoby dla uniknięcia wrażenia wspomnianej dwuznaczności powiedzieć: szczęśliwość — jest radością („cieszeniem się”) z dobranych elementów własnego życia; jest ona tym większa, im tych elementów jest więcej. Rzeczywiste różnice zdań między ludźmi co do szczęścia odnoszą się nie do rozumienia słowa „szczęście” czy „szczęśliwość”, lecz do tego, jakie to elementy życia przynoszą nam zasadnie radość. Dlatego można powiedzieć «paradoksalnie» bez popadania w rzeczywisty paradoks: „Jeden, choć nieszczęśliwy, ma się za szczęśliwego; inny uchodzi za człowieka nieszczęśliwego, choć można mu losu pozazdrościć”. Albo: „Czasem wystarczy czuć się szczęśliwym, by nim być w istocie”. Na ogół ludzie — niezadowoleni najczęściej z tego,

d'eux-mêmes, en particulier de leur esprit et des qualités de leurs cœurs ; *eo ipso* ils sont au moins en partie heureux.

Cependant, selon Leszczyński, un vrai sentiment de bonheur n'est accessible que pour celui qui a conquis « une noble indépendance » : doté « d'une âme constante », il « s'est enfermé en lui-même » ; ne cherchant pas les plaisirs [de la chair], mais ne les méprisant pas non plus, libre « de tout ce qui éveille des passions », ayant accepté sans réserve le rôle qu'on lui a attribué au « théâtre de la vie » et refréné ses « désirs, pour qu'ils ne se fixent pas d'objectif inaccessible », « se réjouit de ce qu'il a ». Le sentiment de bonheur d'une personne sera encore mieux motivé (« plus vrai »), si, n'étant pas indifférent aux affaires de ce monde (donc n'étant pas misanthrope), cette personne « s'efforce de rendre les autres heureux », conformément à la règle selon laquelle « nous ne pouvons trouver notre bonheur que dans le bonheur des autres ».

Si l'on posait à Leszczyński la question : pourquoi est-ce justement dans ses circonstances que le sentiment de bonheur est bien motivé, il répondrait sûrement que dans ces circonstances uniquement le sentiment de bonheur n'enfreint pas l'impératif moral (celui de faire du bien), et il reste stable. Dans d'autres circonstances, il est moralement répréhensible, « inconstant et volage ».

Il est intéressant que Leszczyński ne disait pas de manière décisive si l'intensité du bonheur dépendait ou non de la conscience que nous le sentons. Il écrivait que la conscience du bonheur « double le plaisir venant de sa possession ». Mais il écrivait aussi : « Un homme sage est bien plus heureux s'il n'avait pas l'intention de l'être et s'il ne s'aperçoit même pas qu'il l'est ». Et il soulignait toujours que « ici-bas, notre bonheur ne peut être parfait ».

10. Volonté

La volonté est une disposition (« propension ») à vivre des désirs et à faire des résolutions qui contraignent l'âme, et, plus généralement, l'homme.

Leszczyński tenait les désirs pour « ressorts de notre essence », qui devancent (initient) chacune de nos actions, dont chaque action de notre intellect. La volonté — citons ici mot à mot la formulation de Leszczyński pour exemplifier son art de définir — est un « mouvement [naturel] de l'âme, qui l'envahit, l'éveille, la réchauffe et l'anime, qui montre sa grandeur ou sa petitesse, qui la rend heureuse ou malheureuse selon la nature de la chose à laquelle elle aspire, ou selon le succès ou l'échec qu'elle atteint lorsqu'elle le fait ».

co mają — są zadowoleni z siebie: w szczególności ze swego dowcipu i przymiotów serca, *eo ipso* po części przynajmniej szczęśliwi.

Według Leszczyńskiego jednak zasadnego poczucia szczęścia może doznać tylko ten, kto wywalczył sobie „szlachetną niepodległość”: mając duszę stateczną, „zamknął się w sobie samym”; nie szukając rozkoszy, ale też nimi „nie gardząc”, wolny jest od „tego wszystkiego, co wzbudza żądze”; zgodziwszy się bez sprzeciwu odgrywać przeznaczoną sobie rolę w „teatrze życia” i powściągnąwszy „pragnienia, by nie obrały sobie celu nieosiągalnego”, cieszy się „tym, co ma”. Poczucie szczęścia jakiejś osoby będzie jeszcze bardziej zasadne („prawdziwsze”), gdy nie będąc obojętną na sprawy tego świata (a więc nie będąc mizantropem), osoba ta „stara się uszczęśliwiać innych”, zgodnie z regułą, że „tylko w szczęściu drugich szczęście nasze znaleźć możemy”.

Gdyby zapytać Leszczyńskiego, dlaczego właśnie w takich okolicznościach przeżywane poczucie szczęścia jest zasadne, odpowiedziałby zapewne: ponieważ tylko w takich okolicznościach ludzkie poczucie szczęścia nie narusza imperatywu moralnego (aby czynić dobro) i jest trwałe. W innych okolicznościach jest ono moralnie naganne, „niestałe i ulotne”.

Ciekawe, że Leszczyński wahał się co do tego, jak intensywność szczęścia zależy od świadomości tego, że je odczuwamy. Pisał, że świadomość szczęścia „podwaja rozkosz z jego posiadania pochodzącą”. Ale pisał też gdzie indziej: „Mądry jest o wiele szczęśliwszy, jeśli być szczęśliwym nie zamierzał i jeśli nie zauważa nawet, że nim jest”. Zawsze podkreślał jednak, że „na tym padole nasze szczęście nie może być doskonałe”.

10. Wola

Wola jest dyspozycją (skłonnością) do przeżywania pragnień i dokonywania wiążących duszę — i szerzej: człowieka — postanowień.

Pragnienia Leszczyński uważał za „sprężyny naszej istoty”, poprzedzające (w sensie inicjacji) każdą naszą czynność, a m.in. każde działanie naszego umysłu. Pragnienie — przytoczmy dosłownie sformułowanie Leszczyńskiego, jako egzemplifikację jego kunsztu definiowania — jest to naturalne „poruszenie duszy, które ją obejmuje, pobudza, ogrzewa i ożywia, które ukazuje jej wielkość lub małość, które czyni ją szczęśliwą lub nieszczęśliwą, zależnie od natury rzeczy, do której dąży, lub zależnie od powodzenia lub porażki, które stają się jej udziałem, gdy to czyni”.

Il a caractérisé les désirs sous plusieurs angles, entre autres selon qu'ils sont conscients ou inconscients (« aveugles »), de relativement longue durée (relativement durables) ou brefs (relativement instables), visant loin ou près, sans danger ou dangereux, forts (« vifs ») ou faibles, violents ou calmes (« stoïques ») et enfin, selon qu'ils sont possibles ou impossibles à assouvir. Une des relations entre ces caractéristiques des désirs est que plus ces derniers sont violents, moins ils sont dangereux et durables. Une autre relation consiste en ce que l'homme tend à requalifier les désirs dangereux, car menaçant de faire apparaître le mal (moral), en de neutres « règles de conduite » ou même en des désirs positifs, donc non dangereux.

Les caractéristiques des désirs selon la possibilité de les assouvir est utile, parce qu'elle se laisse décomposer en deux facteurs : la question si, dans ce monde, l'objectif du désir est réalisable, et la question si l'homme désirant quelque chose est apte à l'atteindre.

La manière de peser ces possibilités et ces désirs décide de la personnalité forte ou faible de l'homme donné ; puisqu'il en est ainsi, remarque Leszczyński, cette force peut être relativement accrue en choisissant des désirs plus faciles à assouvir.

Les désirs les plus durables, les plus forts et les plus violents, « les inquiétudes de l'âme », sont appelés par Leszczyński « passions » ; il les opposait aux penchants, moins durables et plus calmes (voir ci-dessous). Il décrivait les passions comme « fougues de l'imagination débridée ». Elles sont des désirs si forts qu'on ne peut cerner le moment où elles naissent, et que, lorsqu'elles se déchaînent, elles sont impossibles à maîtriser ou à assouvir ; on peut, tout au plus, leur donner une bonne direction, p.ex. vers de bons objectifs.

Parmi les passions, il y en une qui est « la passion directrice », comme une sorte de centre de la volonté régissant toute l'âme, et, par conséquent, définissant la personnalité de l'homme. Le statut de la passion directrice peut échoir tour à tour à de différentes passions, car l'une se mue souvent en une autre, même contraire.

L'intérêt de Leszczyński était centré sur les passions qui se laissent soumettre à l'évaluation morale. Il les ordonnait en paires, construites de sorte que la première de la paire était positive, et la seconde constituait sa forme caricaturale et s'évaluait négativement. Il mentionnait trois paires : la générosité et la prodigalité, l'économie et l'avarice, l'ambition saine et l'ambition malade. Dans chacune de ces paires, le second élément se fait souvent passer pour le premier.

Pragnienia charakteryzował pod wieloma względami, m.in. pod względem tego, czy są świadome czy nieświadome („ślepe”), stosunkowo długie (stosunkowo trwałe) czy krótkie (zmienne), dalekosiężne czy doraźne, bezpieczne czy niebezpieczne, mocne („żywe”) czy słabe, gwałtowne czy spokojne („stoiczne”) — wreszcie czy są możliwe czy niemożliwe do spełnienia. Jedną z zależności między tymi cechami pragnień jest taka, że im pragnienia są gwałtowniejsze, tym są bezpieczniejsze i krótsze. Inną z prawidłowości polega na tym, że człowiek ma tendencję, aby pragnienia niebezpieczne, gdyż grożące powstaniem moralnego zła, przekwalifikować na neutralne „wytyczne postępowania”, a z czasem nawet na moralnie dobre, lub wręcz — bezpieczne.

Charakterystyka pragnień pod względem możliwości ich spełnienia jest o tyle przydatna, że możliwość ta rozkłada się na dwa czynniki: to, czy w świecie przedmiot pragnienia jest w ogóle realizowalny — oraz to, czy człowiek pragnący czegoś jest do realizacji owego przedmiotu odpowiednio uzdolniony. Sposób wyważenia tych możliwości i pragnień — rozstrzyga o sile osobowości danego człowieka; skoro tak, zauważa Leszczyński, to siłę tę można relatywnie zwiększyć przez dobór pragnień łatwiej realizowalnych.

Najtrwalsze, najmocniejsze i najgwałtowniejsze pragnienia — „niepokoje duszy” — Leszczyński nazywał „namiętnościami”; przeciwstawiał je mniej trwałym i spokojniejszym upodobaniom (por. niżej). Namiętności określał jako „porywy nieokiełznanej wyobraźni”. Są tak mocnymi pragnieniami, że pojawienie się ich nie sposób sobie uświadomić, i że kiedy wybuchną, nie są już do opanowania ani do zaspokojenia; można co najwyżej nadać im pożądaną kierunek — np. ku dobremu celom.

Spośród namiętności jedna jest „namiętnością panującą”, czymś w rodzaju ośrodka woli, rządzącego całą duszą i — stąd — określającą osobowość człowieka. Status namiętności panującej mogą kolejno otrzymywać różne namiętności, gdyż często jedna namiętność przechodzi w drugą — niekiedy nawet w namiętność przeciwną.

Leszczyńskiego interesowały przede wszystkim namiętności nacechowane moralnie. Zestawiał je w pary tak, że pierwszy element takiej pary jest nacechowany pozytywnie, a drugi stanowi karykaturalną formę pierwszego i jest nacechowany negatywnie. Wymieniał trzy takie pary: hojność i rozrzutność, zapobiegliwość i skąpstwo, zdrowa i chora ambicja. W każdej z tych par — element pierwszy pozorowany bywa przez element drugi.

Pour ce qui est du second type de disposition de la volonté, à savoir celle de faire des résolutions, la question clé est si l'homme peut les faire. Selon Leszczyński, les résolutions sont faites soit de manière irréfléchie, et dépendent alors d'un caprice, soit de manière réfléchie, et résultent alors d'un choix.

Leszczyński est persuadé que « le choix consiste à rejeter, de manière la plus consciente possible, ces choses à propos desquelles nous sommes persuadés qu'elles ont peu de valeur ». Le libre choix ainsi compris est un bien hors prix, et on ne peut concevoir un être humain qui en soit dépourvu.

Avant de procéder à l'acte de choisir, l'homme devrait peser les possibilités qui s'ouvrent devant lui dans sa situation actuelle. Leszczyński analyse ici trois cas : (1) tous les choix que nous pourrions faire se montreront tout aussi mauvais ; (2) tous se montreront irréalisables ; (3) un seul au moins est bon. Seulement dans ce dernier cas le libre choix nous est profitable ; dans le premier, il est néfaste, et dans le second, inutile. Ceci mis à part, il arrive que la seule liberté de choisir nous réjouisse bien davantage que ne le ferait notre meilleur choix éventuel.

11. Beauté

Les préférences, opposées, il nous en souvient, aux passions, comme étant moins durables et plus calmes, ce sont les désirs dirigés vers des valeurs esthétiques, à savoir vers le domaine de l'art.

Leszczyński était un connaisseur de l'art, mais se prononçait là-dessus assez rarement.

Son évaluation générale de l'art contemporain, y compris de la littérature, était plutôt sévère. Bien qu'il ait admis que cet art renaisse après une période de chute due aux guerres, il ne la croyait pas même s'approcher de son idéal de la beauté. Il donnait pour raisons de cet état de choses l'imitation, le formalisme, le frénétisme et l'hybridité. Les artistes prennent pour modèles des images de la Grèce ancienne (au lieu de les puiser dans la nature) ; il font de grands efforts pour ciseler la forme de leurs œuvres (et non leur contenu) ; ils s'attendent à une réception émotionnelle, et non intellectuelle ; enfin, les espèces et les genres sont confondus (la prose et la poésie, la tragédie et la comédie), voire les belles lettres avec les écrits scientifiques (le discours solennel et la dissertation, l'épopée et la chronique). De plus, l'époque contemporaine à Leszczyński était, selon lui, pauvre en génies véritables. Voilà une situation peu propice, surtout pour la musique et la peinture, où il ne suffit pas d'être

Jeśli chodzi o drugi typ dyspozycji wolicjonalnych — a mianowicie dyspozycję do dokonywania postanowień — to kluczową tutaj sprawą jest pytanie, czy człowiek ma w ogóle możliwość ich dokonywania. Według Leszczyńskiego postanowienia dochodzą w nas do skutku albo bez namysłu i są kwestią kaprysu — albo z namysłem i wtedy są rezultatem wyboru.

Leszczyński uważa, że „wybór polega na tym, by jak najbardziej świadomie odrzucić to, co do czego jest się przekonany, że ma małą wartość”. Tak rozumiana wolność wyboru jest dobrem bezcennym — i jest czymś, bez czego nie sposób sobie wyobrazić istoty ludzkiej. Zanim człowiek dokona aktu wyboru, powinien oszacować możliwości, które są przed nim otwarte w danej sytuacji. Leszczyński rozważa tutaj trzy wypadki: że wszystkie wybory, których byśmy dokonali, okażą się ostatecznie złe; że wszystkie wybory okażą się nierealizowalne; że co najmniej jeden wybór jest dobry. Tylko w ostatnim wypadku posiadanie wolności wyboru jest czymś dla nas korzystnym; w pierwszym jest ona szkodliwa, a w drugim — zbędna. Inna sprawa, że nieraz samo poczucie posiadania wolności wyboru cieszy nas bardziej niż najlepszy nawet nasz wybór.

11. Piękno

Upodobania — przeciwstawione, jak pamiętamy, jako mniej trwałe i spokojniejsze namiętnościom — to pragnienia skierowane ku wartościom estetycznym: domenie sztuki.

Leszczyński był jej koneserem, ale wypowiadał się na jej temat stosunkowo rzadko.

Jego ogólna ocena sztuki mu współczesnej — literatury nie wyłączając — była raczej surowa. Uważał co prawda, że odradza się ona stopniowo po okresie upadku (spowodowanym wojnami); daleko jej jednak do ideału piękna, który wyznawał. Za powody tego stanu rzeczy miał: imitatorstwo, formalizm, frenetyzm i hybrydowość. Artyści czerpią wzory ze starogreckich obrazów natury (zamiast wprost z natury); skupiają się na cyzelowaniu formy swoich dzieł (a nie na ich treści); nastawieni są na ich odbiór emocjonalny (a nie intelektualny); wreszcie — dochodzi do przemieszania stylów i gatunków artystycznych (proza-poezja, tragedia-komedia), a nawet literatury pięknej z naukową (oracja-dysertacja, epepeja-historia). Do tego epoka współczesna Leszczyńskiemu jest uboga w prawdziwych geniuszy. Jest to sytuacja niepomysłna zwłaszcza dla

médiocre, car dans ces domaines-là on exige des œuvres des proportions et une harmonie parfaites.

12. Amour

Revenons aux passions. Selon leur genèse, Leszczyński les divise en celles qui sont animées par la raison (celles qui viennent du sens du devoir), le bon sens ou l'esprit, et celles qui ont une teinte d'émotion, et donc résidant dans le cœur.

Parmi ces dernières, il comptait le désir du bonheur et l'amour, et leurs contraires la haine et la lascivité. En même temps il estimait que, chose inattendue, « un amour fou naît plutôt dans un cœur bienveillant » dans des conditions favorables, c'est-à-dire l'état de « paresse et fainéance » de celui auquel ce cœur appartient.

À son avis, l'amour est un désir d'éprouver un plaisir qui vient de la fréquentation de la personne aimée (« nous fréquentons volontiers ceux que nous aimons ») et un désir de la rendre heureuse par « ces mêmes plaisirs qu'éprouve la personne qui aime ». La haine, au contraire, est un sentiment d'aversion envers la personne haïe et le désir de la rendre malheureuse. Quant à la lascivité, elle représente l'amour réduit au désir d'éprouver de plaisir d'un contact sensuel avec une autre personne, privé non seulement de vraie affection, mais même d'un « bon goût ».

Une haine ou une lascivité ostentatoires étaient pour Leszczyński « les plus périlleuses des passions » ; la seconde, car elle « corrompt les mœurs » et sert à propager une « philosophie libérale » nocive pour la société et l'État. Il conseille de conserver envers une personne qui mériterait d'être haïe une attitude d'indifférence, voire de pitié.

Comme dans le cas de toutes les passions, il n'y a de remède ni contre l'amour, ni contre les passions qui en constituent l'opposé. Elles doivent s'éteindre d'elles-mêmes ou se transformer en leurs contraires.

Lorsque l'amour entre un homme et une femme vient à s'éteindre, il se voit remplacé par l'attachement. C'est pareil avec la haine : si elle ne se transforme pas en amour, il n'en reste que l'aversion.

Trois phénomènes ressemblent à l'amour : l'amour-propre, « la plus dégoûtante des dispositions du cœur », et l'amitié, « fille de la raison », comme les décrivait Leszczyński. Les différences entre eux sont les suivantes :

Dans l'amour-propre, il ne reste de l'amour *sensu stricto* que le désir de rendre heureux — dans ce cas, naturellement, de se rendre heureux soi-même ; le désir de fréquenter la personne aimée y est comblé d'avance, car il est difficile d'imaginer qu'une personne ne se fréquentât pas elle-même

muzyki i malarstwa, gdzie przeciętność nie wystarczy, ponieważ w tych dziedzinach sztuki oczekuje się doskonałej proporcji i harmonii.

12. Miłość

Wróćmy teraz do namiętności. W zależności od genezy — Leszczyński dzielił je na wspierane przez rozum („powinnościowe”), opierające się na rozsądku lub dowcipie i zabarwione uczuciowo, a więc umiejscowione w sercu.

Do tych ostatnich zaliczał pragnienie szczęścia oraz miłość — i jej przeciwieństwa: nienawiść i lubieżność. Uważał przy tym, że — rzecz zaskakująca — „szalona miłość zagnieżdża się raczej w sercu dobrotliwym” i w sprzyjających okolicznościach, za które uważał stan „lenistwa i nieróbstwa” posiadacza tego serca.

Miłość według niego jest pragnieniem przeżywania rozkoszy płynącej z obcowania z osobą ukochaną („lubimy przebywać z tymi, których kochamy”) i pragnieniem uszczęśliwiania jej „tymi samymi rozkoszami, którymi cieszy się osoba kochająca”. Nienawiść, przeciwnie, jest przeżywaniem odrazy do osoby znienawidzonej i pragnieniem unieszczenia tej osoby. Natomiast lubieżność jest miłością zredukowaną do pragnienia przeżywania rozkoszy z obcowania zmysłowego z inną osobą, pozbawionego nie tylko prawdziwego uczucia, lecz nawet „dobrego smaku”.

Ostentacyjną nienawiść i lubieżność miał Leszczyński za „najzgubniejszą z namiętności” — ta druga, gdyż przyczynia się do „psucia obyczajów” i do propagowania szkodliwej dla społeczności i państwa „liberalnej filozofii”. W stosunku do osoby, która rzeczywiście zasługiwałaby na nienawiść zalecał raczej postawę obojętności lub nawet litości.

Jak w wypadku wszystkich namiętności — nie ma lekarstwa ani na miłość, ani na namiętności stanowiące jej przeciwieństwa: muszą same wygasnąć albo przekształcić się stopniowo w swoje przeciwieństwo.

Kiedy miłość między dwojgiem ludzi wygasa, zastępuje ją przywiązanie; podobnie dzieje się z nienawiścią: jeśli nie przeradza się w miłość — zostaje z niej sama odraza.

Pod pewnymi względami do miłości podobne są: miłość własna, „najobrzydliwsza ze skłonności serca”, i przyjaźń: „córka rozsądku”, jak pisał Leszczyński. Są między nimi następujące różnice.

W miłości własnej z miłości *sensu stricto* pozostaje pragnienie uszczęśliwiania, w tym wypadku oczywiście samego siebie; pragnienie obcowania z osobą ukochaną jest tu spełnione z góry, gdyż trudno sobie wyobrazić, żeby dana osoba ze sobą nie obcowała (duchowo). W wypadku

(spirituellement). Si l'on considère l'amour-propre naturel, on peut rien reprocher à ce désir : il est utile, puisque l'homme qui le ressent tend à obtenir le bonheur. Il y a pourtant, selon l'expression de Leszczyński, « l'amour audacieux » ; dans son cas, ce désir de se rendre heureux se voit ajouter un facteur qui fait que cet amour-propre devient justement « la plus dégoûtante des dispositions du cœur » : la haine des autres.

Pour ce qui est de l'amitié, Leszczyński indiquait trois raisons qui la distinguent de l'amour. La première consiste dans le fait que la relation d'amitié est toujours symétrique, tandis qu'il arrive souvent que l'amour ne soit pas partagé. La seconde — dans celui que la fréquentation d'un ami, désirée par des personnes en relation d'amitié, est une fréquentation spirituelle, car elle est dépourvue de sensualité. La troisième, enfin, c'est que plus l'amitié est ancienne, plus elle est forte, contrairement à l'amour.

Comme l'amitié partagée exige des sacrifices des deux parties, l'on ne peut rester dans ce type de relation avec un nombre trop élevé de personnes.

13. Bien

Indubitablement, un des sujets clés des réflexions de Leszczyński est la problématique axiologique, et avant tout éthique. La norme éthique principale de Leszczyński est la suivante : « Faites autant de bien que vous pourrez ». Les notions principales de la problématique éthique selon Leszczyński sont le bien et le mal, ou plutôt, pour être précis, du bienfait et du méfait, ainsi que celles de vertu et de vice. Il est étonnant que certaines des constatations de Leszczyński sur le bien et le mal se laissent interpréter comme expression d'un *sui generis* relativisme axiologique transformationnel. En paraphrasant un vieux dicton, il écrivait p.ex. que « il n'y a pas de bien qui ne puisse se muer en mal, ni de mal qui ne puisse se muer en bien », De même, le fait qu'il disait préférer « un méfait ostensible » à un bienfait « équivoque » trahit une nuance relativiste.

Les notions, respectivement, de bienfait et de méfait, de vertu et de vice, sont corrélées. Cette corrélation, selon Leszczyński, tient à ce que les secondes sont les sources des premières. Cette relation mystérieuse d'être-la-source est interprétable en catégories de disposition. Ainsi, la vertu consisterait en une disposition à faire des bienfaits ou du moins d'« éviter de faire des méfaits ». Par contre, le vice signifierait une disposition à faire de méfaits et à ne pas faire de bienfaits. Respectivement, une action est un bienfait lorsqu'elle apporte le plaisir (ou le profit) à

naturalnej miłości własnej pragnieniu temu nie można niczego zarzucić: jest pożyteczna, skoro człowiek nią przeniknięty zabiega o własne szczęście. Jest jednak jeszcze — jak to nazywa Leszczyński — „miłość zuchwała”; w jej wypadku do owego pragnienia uszczęśliwiania samego siebie dołącza się czynnik, który sprawia, że taka miłość własna staje się właśnie „najobrzydlivszą ze skłonności serca”: nienawiść do innych osób.

W wypadku przyjaźni wskazywał trzy względy, pod którymi różni się ona od miłości. Pierwsza różnica polega na tym, że relacja przyjaźni jest zawsze symetryczna — miłość bywa nieodwzajemniona. Druga różnica polega na tym, że obcowanie z przyjacielem, którego pragną osoby pozostające ze sobą w przyjaźni, jest obcowaniem czysto duchowym: pozbawionym zmysłowości. Trzecia wreszcie różnica polega na tym, że przyjaźń — w odróżnieniu od miłości — im jest „starsza”, tym jest silniejsza.

Ponieważ wzajemność przyjaźni wymaga od obu przyjaciół poświęcenia — nie można pozostawać w tej relacji do zbyt wielu osób.

13. Dobro

Bez wątpienia jednym z głównych tematów rozważań Leszczyńskiego jest problematyka aksjologiczna, a zwłaszcza etyczna. Centralna norma etyczna Leszczyńskiego brzmi: „Czyńcie tyle dobra, ile zdołacie”. Centralne zaś pojęcia problematyki etycznej to dla Leszczyńskiego pojęcia dobra i zła — a dokładniej: dobrodziejstwa i występku — oraz pojęcia cnoty i przywary. Jest zaskakujące, że niektóre konstatacje Leszczyńskiego na temat dobra i zła dadzą się zinterpretować jako wyraz *sui generis* transformacyjnego relatywizmu aksjologicznego. Pisał on np., parafrazując stare porzekadło, że „nie ma tego dobrego, które by na złe wyjść nie mogło, tak jak nie ma tego złego, co by na dobre nie wyszło”. Relatywistyczny odcień ma też jego opinia, że woli „otwarty występек” niż „dwuznaczne” dobrodziejstwo.

Pojęcia dobrodziejstwa i występku oraz pojęcia cnoty i przywary — są ze sobą skorelowane. Ta korelacja — zgodnie z ujęciem Leszczyńskiego — polega na tym, że pierwsze mają swe źródło w drugich. Zagadkową relację bycia-źródłem mamy prawo zinterpretować w kategoriach dyspozycji. Cnota zatem polegałaby na dyspozycji do czynienia dobrodziejstwa lub co najmniej „unikania występków”. Natomiast przywara byłaby dyspozycją do dokonywania występków i nieczynienia dobrodziejstw. Odpowiednio jakiś czyn jest dobry, a więc jest dobrodziejstwem, gdy niesie ze sobą cudzą przyjemność (*resp.* korzyść); natomiast jakiś czyn jest zły, a więc jest

autrui, tandis qu'elle est mauvaise, donc constitue un méfait, lorsqu'elle apporte le désagrément d'autrui (ou le préjudice, p.ex. dans le cas p.ex. d'un vol ou d'un meurtre).

Soulignons tout de suite trois choses.

Il n'est pas clair si, selon Leszczyński, la qualification en catégories du bien et du mal (moral) s'applique également aux actions relatives à nos devoirs. Remplir son devoir, est-ce un acte bon ? et ne pas le remplir, est-ce un méfait ? Leszczyński mentionne p.ex. le devoir d'être reconnaissant à notre bienfaiteur pour le bienfait qu'il nous a accordé. La disposition à montrer de la reconnaissance dans ces circonstances est-elle une vertu, et la disposition à ne pas en témoigner — un vice ? Leszczyński écrit : « Le meilleur moyen de se faire témoigner de la reconnaissance est de ne pas en attendre ». Puisque nous n'avons pas à l'attendre, elle n'est peut-être pas une vertu « de pur sang » ?

Deuxièmement, selon Leszczyński, lorsqu'on évalue une action selon le critère du bien et du mal, seuls comptent ses résultats réels et leur valeur morale. Ainsi, ce n'est pas une bonne action que celle qu'on a entreprise sous le prétexte d'aboutir au plaisir de quelqu'un (ou même dans cette intention), et qui a mené *de facto* à un désagrément.

Troisièmement, la paire vertu-vice n'est pas la même chose que la paire qualité-défaut. La seconde n'est pas en corrélation avec un bienfait ni un méfait ; les qualités et les défauts sont en soi moralement neutres. Leszczyński cite trois paires de caractéristiques : l'ardeur au travail et la fainéance ; l'habileté (intellectuelle) — la gaucherie, la sobriété (mentale) — la rêvasserie. Leszczyński remarque à propos de la fainéantise qu'elle apporte de l'ennui ; celle-ci incite à chercher des plaisirs — puis l'ennui revient, et le cycle se répète. Quant à la rêvasserie, il dit que rêver tout éveillé peut se montrer plus nocif que les rêves faits dans un profond sommeil.

La seconde différence entre la paire vertu-vice et qualité-défaut consiste ce que pour certaines qualités, il y a non un contraire, mais deux. Un des vices est, si l'on peut le dire, un contraire « normal » de la qualité donnée ; l'autre en est l'« exagération » : les qualités trop outrées se muent en défauts. Illustrons-le par des exemples pris chez Leszczyński : le courage — la couardise — l'audace ; la circonspection — l'insouciance — la méfiance (à comprendre comme une circonspection excessive, non seulement dans les relations entre hommes) ; la vivacité — la flegme — l'impulsivité. Cet auteur mentionne aussi les qualités comme la ténacité et la sérénité (« une âme sereine »), pour lesquelles il ne donne que ces

występkiem, gdy niesie ze sobą cudzą przykrość (*resp.* krzywdę — por. np. kradzież czy zabójstwo).

Podkreślmy od razu trzy rzeczy.

Nie jest jasne, czy według Leszczyńskiego kwalifikacja w kategoriach dobra i zła (moralnego) odnosi się do czynów związanych z naszymi obowiązkami: czy czynem dobrym jest spełnienie obowiązku, a czynem złym — jego niespełnienie. Leszczyński wspomina np. o obowiązku bycia wdzięcznym dobroczyńcy za dobrodziejstwo, które nam wyświadczył. Czy dyspozycja do okazywania wdzięczności w takich okolicznościach jest cnotą, a do nieokazywania — przywarą? Leszczyński pisze: „Najlepszym sposobem, by okazano nam wdzięczność, jest nie oczekiwać jej”. Być może więc, skoro nie powinniśmy jej oczekiwać — to nie jest ona «pełnokrwistą» cnotą?

Po drugie, według Leszczyńskiego przy ocenie czynów pod względem dobra i zła liczą się faktyczne skutki tych czynów i ich moralna wartość; nie jest dobry np. czyn, podjęty pod pretekstem (a nawet z intencją), że pociągnie on za sobą czyjąś przyjemność, a *de facto* pociągnął przykrość.

Po trzecie, para cnota-przywara — to nie to samo, co para zaleta-wada, nawet jeśli zaletę i wadę ograniczymy do duszy ludzkiej. Dwie różnice są tu najistotniejsze.

Pierwsza różnica między parą cnota-przywara a parą zaleta-wada polega na tym, że ta druga para nie jest skorelowana z dobrodziejstwem i występkiem; zalety i wady — jako takie — są moralnie neutralne. Leszczyński wspomina trzy pary takich cech: pracowitość i próżniactwo, zręczność (w sensie bystrości) i nieporadność, trzeźwość (chodzi o trzeźwość duchową) i marzycielstwo. W związku z próżniactwem Leszczyński zauważa, że towarzyszy mu nuda; ta skłania do szukania przyjemności, po której następuje znowu nuda — i cykl się powtarza. O marzycielstwie mówi, że takie sny na jawie bywają szkodliwsze od marzeń z głębokiego snu.

Druga różnica między parą cnota-przywara a parą zaleta-wada polega na tym, że dla niektórych zalet mamy nie jedno — jak to jest w wypadku cnót — lecz dwa przeciwieństwa: jedna z wad jest, jeśli tak wolno powiedzieć, «zwykłym» przeciwieństwem danej zalety; druga — jest jej «wyjaszkawieniem»: zalety «nadmierne» przeistaczają się w wady. Zilustrujmy to przykładami, wziętymi od Leszczyńskiego: mężność — tchórzliwość — zuchwałość; ostrożność — lekkomyślność — nieufność (w rozumieniu przesadnej ostrożności nie tylko w stosunkach międzyludzkich); żywiołowość — ociężałość — porywczność. Leszczyński wspomina również m.in. o takich zaletach, jak wytrwałość i pogodność („pogoda ducha”), dla

contraires « excessifs », comme pour la ténacité, ou aucun, comme pour la sérénité, mais il aisé de compléter ces lacunes : la première, par le terme de « feu de paille », et la seconde — par les termes respectifs de morosité et de gaîté futile.

Avant d'en venir au domaine des vertus et des vices, examinons ce que Leszczyński a à dire sur le premier des « trios » : le courage, l'audace et la couardise.

Leszczyński comprend par le terme de « courage » l'attitude d'une implacabilité calme et maître d'elle face au danger ; cette maîtrise de soi fait défaut à l'audace. « Le vrai courage, ajoutait-il, c'est faire face au danger en pleine conscience de ses handicaps ». Par conséquent Leszczyński estimait qu'un homme courageux doit prendre en compte ce que lui souffle le bon sens, c'est-à-dire, s'il décide de combattre un danger, il doit évaluer ses forces (« le courage n'est rien sans la force »), établir de quels outils il a besoin pour vaincre ce danger, et en cas de besoin « ne pas repousser l'aide » d'autrui. Un homme courageux doit aussi garder en mémoire que lutter contre un danger compromet souvent la vertu de la modération, car gagner dans cette lutte demande parfois d'être cruel.

Contrairement à l'homme courageux, un couard fuit le danger. Chose intéressante : selon Leszczyński, la fuite du couard éveille en lui la peur, et celui-ci augmente encore la couardise ; mais qui prend une attitude couarde devant un couard, diminue sa couardise en lui redonnant du courage. Par ailleurs, « les défaites privent souvent de courage, mais plus souvent encore les victoires nous privent de sagesse ».

Tant l'audace que la couardise sont des attitudes déraisonnables : il s'agit de ce que les gens faisant montre de ces attitudes « ne pensent pas » respectivement en luttant (furieusement) ou en fuyant (par couardise).

14. Vertu

Un homme conscient de la différence entre le bien et le mal, et choisissant le bien, ou plus précisément, commettant de bonnes actions et évitant de commettre des méfaits, c'est un homme « à âme noble », en un mot, un homme noble ou autrement dit un honnête homme, comme l'appelle Leszczyński. Un honnête homme doit aspirer à posséder toutes les vertus, car, selon l'expression de Leszczyński, « la vertu est indivisible ». Il faut entendre par là qu'un homme est vraiment noble lorsqu'il n'a aucun vice. Ces exigences excessives font qu'on peut dire de fort peu de gens

których podaje tylko «wyjaskrawione» przeciwieństwo, jak w wypadku upartości, lub nie podaje żadnego, jak w wypadku pogodności — ale łatwo te luki wypełnić: pierwszą «słomianą zapalczewością», a drugą ponuractwem i wesołkowatością.

Zanim przejdziemy do dziedziny cnót i przywar, zatrzymajmy się przy tym, co Leszczyński ma do powiedzenia w sprawie pierwszej z wymienionych «trójek» zalet i wad duszy: mężności, zuchwałości i tchórzliwości.

Przez „mężność” Leszczyński rozumiał postawę opanowanej, spokojnej nieustępliwości wobec niebezpieczeństw; zuchwałości brak tego opanowania. „Prawdziwe męstwo — dodawał — to stawianie czoła niebezpieczeństwu ze świadomością swoich ograniczeń.” Następstwem takiego ujęcia mężności, było przekonanie Leszczyńskiego, że człowiek mężny musi uwzględniać to, co mu podpowiada rozsądek: że decydując się na walkę z jakimś niebezpieczeństwem powinien oszacować swoje siły („męstwo jest niczym bez siły”), ustalić środki potrzebne do usunięcia owego niebezpieczeństwa i w razie potrzeby „nie gardzić pomocą” ze strony innych. Człowiek mężny musi się też liczyć z tym, że walka z niebezpieczeństwem stoi nieraz w konflikcie z cnotą powściągliwości, wygrana w tej walce wymaga bowiem niekiedy okrucieństwa.

W przeciwieństwie do człowieka mężnego — człowiek tchórzliwy ucieka przed niebezpieczeństwem. Rzecz ciekawa, że — według Leszczyńskiego — ucieczka tchórze wywołuje w nim lęk, a ten zwiększa dodatkowo tchórzliwość; natomiast kto zajmuje postawę tchórzliwą wobec tchórze — zmniejsza jego tchórzliwość: dodaje mu odwagi. Skądinąd „porażki często odbierają odwagę, ale jeszcze częściej zwycięstwa pozbawiają roztropności”.

Zarówno zuchwałość, jak i tchórzliwość są postawami nierozsądnymi: chodzi o to, że ludzie o takich postawach wskutek obecności silnych komponentów emocjonalnych w tych postawach „nie myślą” — odpowiednio walcząc (zaciekle) lub uciekając (trwożliwie).

14. Cnota

Człowiek świadomy różnicy między dobrem a złem i wybierający dobro, a dokładniej czyniący dobrodziejstwa i unikający występków, to człowiek o „duszy szlachetnej” — krótko: człowiek szlachetny lub inaczej człowiek uczciwy, jak go nazywa Leszczyński. Człowiek uczciwy powinien dążyć do posiadania wszystkich cnót, gdyż — jak się wyraża Leszczyński — „cnota jest niepodzielna”. Należy to rozumieć w ten sposób, że człowiek jest w pełni szlachetny, gdy nie ma żadnej przywary. Takie wygórowane wymagania sprawiają, że o niewielu ludziach wolno powiedzieć, że taką

qu'ils ont acquis cette « vertu indivisible », qu'ils sont parfaitement nobles. L'âme de la majorité des gens contient un peu de méchanceté, et donc ayant des méfaits à leur compte. C'est parce que, dit Leszczyński, que « les vices sont indispensables, car ils font briller la vertu ».

Parmi les vertus et les vices sur lesquels se prononce Leszczyński, nous pouvons discerner trois groupes, selon respectivement le bien ou le mal auxquels ils sont plus ou moins liés : un groupe — à la dignité, un autre — à la vérité et le dernier (à un élément) — à la foi. Les vertus (et respectivement les vices) liées aux deux premiers groupes s'interpénètrent et, dans des cas concrets, il est souvent malaisé de les délimiter. Leszczyński n'opère pas non plus une telle délimitation, ce qui devient clair dans la lumière de sa déclaration : il a affirmé que tâcher de délimiter des frontières nettes entre les vertus et les vices est peut-être un signe de leur non-compréhension. Par ailleurs je dois avouer bien franchement que, moi non plus, je ne suis pas en mesure de le faire. En conséquence, leur délimitation opérée ici doit être traitée comme provisoire.

Les vertus et les vices liés à la dignité sont avant tout la disposition à faire montre de respect envers les autres *vs.* la disposition à faire montre de mépris à leur égard,² la cordialité *vs.* la froideur, la courtoisie *vs.* la grossièreté et la douceur *vs.* la sévérité, et ensuite la modération *vs.* l'impétuosité et la modestie *vs.* la vanité.

Les vertus et les vices liés à la vérité sont : la franchise (ou véracité) *vs.* la fausseté (ou mensongerie), la crédibilité *vs.* la faillibilité et la justice *vs.* la partialité, et ensuite la confiance (envers les autres, et non — en ses possibilités) *vs.* la suspicion, et, dans une certaine mesure, la sociabilité *vs.* la misanthropie.

Enfin, la vertu et le vice liés à la foi sont : la piété et l'impiété.

Cette liste ne débute pas par hasard par la paire : le respect et le mépris. Leszczyński prisait beaucoup le respect (plus encore e.a. que l'amitié et l'amour), et tenait pour très bas le mépris : d'après lui, nous devons respecter celui qui mérite notre respect, même s'il est notre ennemi. Il estimait qu'en respectant les autres, nous respectons pour autant nous-mêmes, et que nous devons respecter les gens surtout quand il leur est arrivé un malheur ; dans cette situation, mépriser et humilier son prochain est particulièrement condamnable.

² Il est significatif qu'en français (et en polonais) il n'y ait pas de terme en un seul mot pour ces deux dispositions.

„niepodzielną cnotę” posiedli: że są doskonale szlachetni. Większość ludzi — to ludzie z pewnym komponentem niegodziwości, mający na swoim koncie jakieś występki. Jest tak dlatego, według Leszczyńskiego, że „występki są wręcz niezbędne, gdyż to one nadają cnotie blasku”.

Wśród cnót i przywar, na temat których wypowiada się Leszczyński, można wyodrębnić trzy grupy — w zależności od tego, z jakim dobrem lub odpowiednio złem są w większym lub mniejszym stopniu związane: grupę związaną z godnością, grupę związaną z prawdą i (jednoelementową) grupę związaną z wiarą. Cnoty (i odpowiednio przywary) należące do pierwszych dwóch grup przenikają się wzajemnie i nieraz trudno je w konkretnych wypadkach odseparować. Separacji takiej nie dokonuje Leszczyński, co jest jasne w świetle jego deklaracji, że dążenie do wytyczenia granic między cnotami i przywarami jest — być może — świadectwem ich niezrozumienia. Inna sprawa, że — muszę to przyznać bez ogródek — i ja również nie jestem w stanie tego dokonać. Dlatego ich wyodrębnienie tutaj należy traktować jako prowizoryczne.

Cnoty i przywary związane z godnością to przede wszystkim: dyspozycja do żywienia szacunku względem innych ludzi *vs* dyspozycja do żywienia do nich pogardy,² serdeczność *vs* oschłość, uprzejmość *vs* grubiańskość, oraz łagodność *vs* surowość. Dalej należą tu: powściągliwość *vs* zapalczywość oraz skromność *vs* zarozumiałość.

Cnoty i przywary związane z prawdą to przede wszystkim: szczerłość (*resp.* prawdomówność) *vs* obłudność (*resp.* kłamliwość), słowność *vs* zawodność oraz sprawiedliwość *vs* stronniczość. Dalej należą tu: ufność (nie względem swoich możliwości lecz względem innych ludzi) *vs* podejrzliwość, oraz do pewnego stopnia towarzyskość *vs* samotnictwo.

Wreszcie cnota i przywara związana z wiarą to pobożność *vs* bezbożność.

Listę tę nieprzypadkowo otwiera para: żywienie szacunku *vs* żywienie pogardy. Leszczyński bardzo wysoko cenił szacunek (wyżej np. niż przyjaźń i miłość) — a bardzo stanowczo potępiał pogardę: człowieka, który na szacunek zasługuje, powinniśmy szanować, nawet gdyby był naszym wrogiem. Uważał, że szanując innych, szanujemy siebie — i że szacunek należy się ludziom zwłaszcza w nieszczęściu; okazywanie takim ludziom pogardy, poniżanie ich, jest szczególnie naganne.

² Jest znamienne, że w polszczyźnie nie ma dotąd terminu jednosłownego na oznaczenie obu tych dyspozycji.

Entre le respect et la courtoisie d'une part et le mépris et la grossièreté de l'autre, Leszczyński place respectivement la cordialité et la froideur ; elles se manifestent par le fait de nourrir et exprimer ou respectivement le fait de ne pas nourrir ou de ne pas exprimer la reconnaissance pour un bienfait (les mots « cordialité » et « froideur » ont un sens un peu différent dans le polonais familial, et furent employés ici faute de mieux).

Quant à la courtoisie (autrement dit la politesse) envers une personne s'exprime notamment par l'action de la louer. Le bon sens nous souffle que des louanges sont profitables pour celui qui les prononce, que la personne louée les mérite ou non : si la personne louée nous surpasse dans la qualité que nous louons, celui qui le loue agit justement. Si c'est celui qui loue qui surpasse la personne louée, en le louant, il se rend justice à soi-même. Leszczyński soulignait que si la courtoisie doit être classée parmi les vertus, elle ne doit pas constituer de « paiement » pour des « services réellement rendus », ce qui, malheureusement, arrive fort souvent. Il mettait aussi en garde contre la confusion de la courtoisie avec l'obséquiosité, et les louanges avec des flatteries. Il considérait respectivement l'obséquiosité et les flatteries comme courtoisie et louanges hypocrites, et les condamnait, comme il faisait de toute hypocrisie. Il tenait les flatteries pour un poison qui détruit notre âme « par le plaisir ». De même, les épithètes sont toxiques, une des expressions de la grossièreté (autrement dit le la vulgarité) ; même si l'apostrophé les pardonne, il est difficile d'en effacer la mémoire.

À la paire douceur-sévérité vient se joindre toute une famille de vertus et de vices. À la douceur sont apparentés la compréhensivité, l'indulgence, et la charité ; les sous-types de sévérité sont : le fait d'être trop exigeant, le fait d'être cruel et le fait d'être vindicatif. Leszczyński, dans ses textes, faisait partie de ses observations qui concernent les différents éléments de ce vaste ensemble : ainsi, il dit que la majorité des gens ne ressentent pas de compassion ni de pitié, qui sont des manifestations de charité ; que la douceur et l'indulgence sont une vertu si elles sont appliquées à autrui, mais un vice si elles concernent nous-mêmes, et qu'il en est inversement avec la sévérité et l'exigence excessive ; que persécuter ou faire montre de violence par les gens cruels et vindicatifs dévoile en fait leur faiblesse ; et enfin que, même si nous avons le droit de nous montrer exigeants envers autrui, abuser de ce droit se fait vite suivre de sa perte.

L'impétuosité et ses deux sous-types, l'explosivité et l'irascibilité, font finalement souffrir le plus ceux qui ne savent pas le contenir : comme

Czymś pośrednim między żywieniem szacunku a uprzejmością z jednej, a żywieniem pogardy a grubiańskością z drugiej strony jest odpowiednio serdeczność i oschłość; te ostatnie wyrażają się w żywieniu i okazywaniu albo nieżywieniu lub nieokazywaniu wdzięczności za doznane od kogoś dobrodziejstwo (słowa „serdeczność” i „oschłość” mają w potocznej polszczyźnie nieco inne znaczenia; zostały tu użyte w braku trafniejszych określeń).

Z kolei uprzejmość (*resp.* grzeczność) wobec jakiejś osoby wyraża się m.in. w chwaleniu jej. Rozsądek podpowiada, że pochwały są dla chwalącego korzystne niezależnie od tego, czy chwalony na nie zasługuje, czy nie: jeśli chwalony nas przerasta pod względem, pod którym jest chwalony, to chwaląc go chwalący postępuje sprawiedliwie; jeśli to chwalący przerasta chwalonego, to chwaląc go chwalący pośrednio oddaje sprawiedliwość sobie. Leszczyński podkreślał, że jeśli uprzejmość ma być cnotą, to nie może być «zapłatą» za „rzeczywiste usługi”, co się niestety często zdarza. Przestrzegał też przed myleniem uprzejmości z uniżonością, a pochwał z pochlebstwami. Uniżoność i pochlebstwa uważał odpowiednio za uprzejmość i pochwały obłudne — i jak każdą obłudę potępiał. Pochlebstwo uważał za truciznę, która niszczy naszą duszę „w sposób przyjemny”. Toksyczne duchowo są także obelgi, będące jednym z objawów grubiaństwa (*resp.* prostactości); nawet jeśli ten, ku któremu są skierowane, wybaczy je, wspomnienia o nich niełatwo dają się wymazać.

Za parą łagodność-surowość kryje się cała rodzina cnót i przywar. Spokrewnione z łagodnością są wyrozumiałość, pobłażliwość i miłosierność; odmianami surowości są bycie zbyt wymagającym, bycie okrutnym i bycie mściwym. Leszczyński dzielił się w swoich tekstach spostrzeżeniami dotyczącymi różnych elementów tego obszernego zbioru: że większość ludzi nie odczuwa współczucia i litości, wyrażających miłosierdzie; że łagodność i wyrozumiałość jest cnotą, jeśli dotyczy innych, ale przywarą, jeśli dotyczy nas samych — i że odwrotnie jest z surowością i byciem wymagającym; że posługiwanie się „prześladowaniem i przemocą” przez ludzi okrutnych i mściwych jest najczęściej objawem ich słabości; że wreszcie nawet jeśli mamy prawo do bycia wymagającym wobec innych, to nadużywanie owego prawa poprzedza zwykle jego utratę.

Przez zapalczywość i jej odmiany: wybuchowość i gniewliwość, cierpią ostatecznie ci, którzy tych przywar nie umieją powściągnąć: jak to

le formule Leszczyński, en s'emportant contre les autres, même si cette colère est justifiée, nous nous punissons en fait nous-mêmes.

Pour les mêmes raisons pour lesquelles il condamnait une courtoisie hypocrite, il mettait ses lecteurs en garde contre une modestie (autrement dit une humilité) hypocrite (« fausse ») qu'il estimait pire qu'une attitude hautaine (autrement dit, la présomption) sincère. La présomption est une forme d'attitude hautaine. Leszczyński appelait présomptueux celui qui croit qu'il est « capable » de tout faire, et qui déclare toutes les tâches « faciles », tandis qu'en réalité il est médiocre, trait qui s'impose lorsqu'il doit vraiment faire ces choses « faciles ». La présomption est selon Leszczyński un vice extrêmement tenace, pire encore : « On ne sort jamais des ténèbres de la présomption ».

Passons à présent aux vertus et aux vices indépendants de la vérité.

En premier lieu se place, rappelons-nous, la franchise (autrement dit, la véracité) et son contraire, l'hypocrisie (autrement dit, la fausseté). L'hypocrisie, qui, comme il a été dit ci-dessus, discrédite les vertus qu'elle « teint », p.ex. une fausse courtoisie, une fausse modestie et, nous le verrons plus tard, la fausse piété. Leszczyński tenait la fourberie, ainsi que sa forme raffinée : la perfidie, pour une forme de fausseté. La forme la plus abjecte du mensonge est le dénigrement (l'insinuation, la calomnie, la diffamation), surtout que certains, remarque Leszczyński, donnent à leurs calomnies un semblant d'« appel à s'amender » adressé à la personne calomniée.

Ce qui est surprenant, selon Leszczyński, c'est que, malgré le préjudice que l'hypocrisie (ou plus généralement, le mensonge) porte à l'hypocrite (au menteur), car finalement elle se trahit, elle est très fréquente. Leszczyński y voyait cependant certains bons points ; il était notamment d'avis que p.ex. la fausse piété protège les « gens d'esprit faible » contre une chute — « la contamination par un mauvais exemple ». Il croyait même que, dans les relations sociales, il serait difficile de vivre sans pratiquer l'hypocrisie. Pour cette raison, l'hypocrisie est parfois recommandée par le bon sens.

Quant au contraire de l'hypocrisie, la franchise, Leszczyński mettait ses lecteurs en garde pour qu'ils n'oublient pas qu'elle est restreinte par l'obligation d'être discret ; ne pas préserver le secret que l'on nous a confié est une trahison. SI toutefois la vérité que nous dévoilons « n'apporte de préjugé à personne », elle peut être librement proclamée.

La paire suivante de caractéristiques analysées par Leszczyński sont : la fiabilité et son contraire, la faillibilité (la propriété de celui qui ne tient pas sa parole). Cette paire est liée à celle de confiance vs. susceptibilité.

ujmuje Leszczyński — gniewając się na innych, nawet słusznie, karzemy w istocie samych siebie.

Z tych samych powodów, za które potępiał obłudną uprzejmość, przestrzegał przed obłudną („fałszywą”) skromnością (*resp.* pokornością), którą uważał za gorszą od nieudawanej wyniosłości (*resp.* zarozumiałości). Rodzajem wyniosłości jest zarozumiałość. Za zarozumiałego miał Leszczyński tego, kto sądzi, że jest do wszystkiego „zdatny” i deklaruje, że wszystko jest dla niego „proste” — tymczasem w rzeczywistości jest miernotą: że tak jest, okazuje się, kiedy naprawdę te „proste” rzeczy musi zrobić. Zarozumiałość jest, według Leszczyńskiego, przywarą niezwykle trwałą; nawet więcej: „Nigdy nie wychodzi się z mroków zarozumiałości”.

Przejdźmy teraz do cnót i przywar związanych z prawdą.

Na pierwszym miejscu jest tu, przypomnijmy, *szczerść* (*resp.* *prawdomówność*) i jej przeciwieństwo: *obłudność* (*resp.* *kłamliwość*). Obłuda, która — jak widzieliśmy wyżej — dyskredytuje cnoty, które «zabarwia», np. nieszczerą uprzejmość i nieszczerą skromność oraz, jak zobaczymy później, nieszczerą pobożność. Za formę kłamliwości miał Leszczyński przebiegłość i jej wyrafinowaną postać: perfidię. Szczególnie odrażającą postacią kłamstwa jest oszczerstwo (pomówienie, potwarz, szkalowanie), zwłaszcza że niektórzy — jak zauważył Leszczyński — nadają oszczerstwu pozór „wzywania do poprawy” osoby oczernionej.

Dziwne, według Leszczyńskiego, jest to, że chociaż obłuda — i szerzej: kłamstwo — przynosi ostatecznie obłudnikowi i kłamcy szkodę, gdyż w końcu wypływa na wierzch, jest bardzo rozpowszechniona. Jednakże Leszczyński dostrzegał pewne pozytywy obłudy. Był mianowicie zdania, że np. nieszczerą pobożność chroni „ludzi małego ducha” przed zgorszeniem: przed „zarażeniem się złym przykładem”. Nawet więcej — sądził, że w ogóle ludziom bez obłudy w stosunkach społecznych byłoby trudno żyć. Stąd obłuda bywa zalecana przez rozsądek.

Jeśli chodzi o przeciwieństwo obłudy — *szczerść* — to Leszczyński ostrzegał, że *szczerść* ma pewne ograniczenie ze strony obowiązku dyskrekcji: dochowywania powierzonej nam tajemnicy (zdrada); jeśli natomiast ujawniana przez nas prawda „nikomu nie przynosi ujmy”, może być wypowiedzana bez ograniczeń.

Kolejna para cech, rozważanych przez Leszczyńskiego — to *słowność* i jej przeciwieństwo: *zawodność* (niedotrzymywanie słowa). Para ta wiąże się z parą: *ufność*-*podejrzliwość*. Obserwacja Leszczyńskiego jest

L'observation de Leszczyński à ce propos est la suivante : celui est le plus digne de confiance qui donne le moins de promesses et dont les promesses ne sont pas intéressées. Des promesses allant trop loin peuvent indiquer qu'on ne veut pas les tenir ensuite, et les promesses intéressées deviennent nulles lorsque la raison de les donner est passée.

Lorsque Leszczyński parle de la justice en tant que vertu, il entend par là non la justesse faite grâce aux lois en vigueur dans les sociétés respectives, mais « la justice primitive, dont chacun dans son âme possède la semence ». Dans ce sens, une personne est juste si elle est impartiale et surtout incorruptible.

L'avant-dernière paire vertu-vice que commente Leszczyński ce sont la sociabilité et son contraire, la misanthropie. La caricature de la sociabilité est le verbiage. Et l'introduction à la misanthropie — la taciturnité (autrement dit, le mutisme).

Les exemples précédents des vertus et des vices étaient en relation avec d'autres gens. La piété et l'impiété (« la négligence des pratiques religieuses ») sont en rapport surtout à notre relation avec Dieu. Leszczyński notait que certains hommes évitent les pratiques religieuses sous prétexte d'éviter une attitude hautaine et, à la fois, la fausseté (« la vanité et l'hypocrisie »). Ce serait donc un cas de plus de simulation hypocrite de vertus, après la fausse courtoisie et la fausse modestie.

En rapport aux vertus et aux vices, il faut se poser la question comment acquérir des vertus et se défaire des vices. La réponse de Leszczyński se laisse déduire de ce qu'il dit à propos de la prise de conscience de nos propres vertus et des vices d'autrui. Nos vertus, écrit-il, n'existent que dans la mesure où les autres les apprécient ; les vices des autres ne peuvent être détectés que par celui qui en est libre. Puisqu'il en est ainsi, la motivation pour acquérir des vertus est l'espoir d'être appréciés par les autres ; et la motivation pour se défaire de vices — la crainte que les gens qui en ont connaissance vont les évaluer comme une chose condamnable — comme « une honte et un opprobre ».

15. Savoir

Les convictions qui composent notre savoir diffèrent par leur statut épistémique. Il y des convictions sûres, inébranlables ; dans le cas de plusieurs, l'existence de leur objet est confirmée par l'expérience. Il y a des convictions incertaines — « ce que nous devinons », auxquelles appartiennent les hypothèses adoptées. Il y a des convictions qui semblent ostensiblement vraies, mais nous les adoptons à cause de nos préférences, de nos préjugés et de nos sentiments. Enfin, on trouve des

w tej dziedzinie następująca: godnym zaufania jest najbardziej ten, kto składa najmniej obietnic i czyje obietnice nie są interesowne — gdyż zbyt wielkie obietnice mogą świadczyć o zamiarze ich niedotrzymania, a obietnice interesowne ustają, gdy ustaje powód ich złożenia.

Kiedy Leszczyński mówi o sprawiedliwości jako o cnocie, chodzi mu nie o sprawiedliwość wyznaczaną przez prawa obowiązujące ludzi w poszczególnych społecznościach, lecz o tę „pierwotną sprawiedliwość, której zaród istnieje w duszy każdego”, i przy której ktoś jest sprawiedliwy, gdy jest bezstronny — a w szczególności nieprzekupny.

Przedostatnia para cech, którą komentuje Leszczyński, to para towarzyskość i jej przeciwieństwo: samotnictwo (*resp.* mizantropia). Karykaturą towarzyskości jest gadulstwo. Wstępem do samotnictwa — małomówność (*resp.* mrukliwość).

Poprzednio analizowane przykłady cnót i przywar związane były z naszymi relacjami do innych ludzi. Pobożność i bezbożność („zaniedbywanie praktyk religijnych”) odnoszą się zasadniczo do relacji między nami a Bogiem. Leszczyński odnotowywał, że niektórzy zaniedbywaniu praktyk religijnych nadają pozory unikania zarazem wyniosłości i obłudy („pychy i hipokryzji”); byłby więc to jeszcze jeden — po nieszczerzej uprzejmości i nieszczerzej skromności — przykład obłudnego fingowania cnót.

W związku z cnotami i przywarami warto na koniec zadać sobie pytanie, jak nabywać cnót i pozbywać się przywar. Odpowiedź Leszczyńskiego na to pytanie można wywnioskować z tego, co mówi o uświadamianiu sobie własnych cnót i cudzych przywar. Nasze zalety, według niego, istnieją o tyle, o ile inni je doceniają; przywary innych dostrzec może tylko ten, kto sam jest od nich wolny. Skoro tak, to motywacją do nabywania przez nas cnót jest nadzieja na to, że zostaniemy docenieni przez innych; motywacją zaś do pozbywania się przez nas przywar jest strach przed tym, że mający o nich wiedzę ludzie oceniają je jako coś naganego: jako „wstyd i hańbę”.

15. Wiedza

Przekonania, składające się na naszą wiedzę, mają różny status epistemiczny. Są przekonania pewne, niepowątpiewalne; należą do nich takie przekonania, że istnienie ich przedmiotu zaświadczone jest przez doświadczenie. Są przekonania niepewne — „to, co odgadujemy”; należą do nich przyjmowane przez nas hipotezy. Są przekonania wyglądające czasem nawet na oczywiście prawdziwe, o których przyjęciu decydują jednak nasze upodobania, uprzedzenia lub uczucia. Są wreszcie preko-

convictions que nous adoptons, mais que nous « ne pouvons concevoir », et relèvent donc de « mystères » inexplicables. Leszczyński compte parmi elles les convictions qui concernent des phénomènes dont nous ne pouvons indiquer la « nature », leur cause, leur genèse. L'existence de ce type de mystères au sein de notre savoir — dont le savoir scientifique — est comparable aux mystères similaires de notre foi. Voilà pourquoi, remarque-t-il, rejeter ces derniers et accepter les mystères du savoir est « une inconséquence absurde ». Leszczyński hésitait sur l'attitude que devraient prendre les savants face aux « mystères ». Parfois il admettait que poursuivre un fantasme peut mener, à l'occasion, à une découverte scientifique importante. Parfois, par contre, il affirmait que les savants devraient abandonner ce qu'« ils ne peuvent savoir » ; cela s'accordait avec l'attitude critique de son époque, (désignée alors par le terme de « libre-pensée »), selon laquelle seul le savoir scientifique et le raisonnement correct ont une valeur épistémique, et que *eo ipso* il faut réfuter tous les dogmes et le savoir transmis par la tradition. Accepter la libre-pensée ainsi comprise (scil. l'anti-dogmatisme) par Leszczyński ne comprenait pas les conséquences antireligieuses que les « impies » en tiraient.

Leszczyński faisait la différence entre la valeur épistémique du savoir scientifique de sa valeur non-épistémique. Dans l'établissement des deux, il prônait une grande circonspection. Pour la valeur épistémique, la science se développant sans cesse le faisait s'incliner vers l'idée qu'il serait erroné de considérer ses acquis actuels comme un absolu. Quant à sa valeur non-épistémique, il estimait qu'il fait mettre à profit tout savoir en restant circonspect. Un savoir qu'on ne peut utiliser, dont le seul mérite est de fournir une occupation aux participants de « discussions stériles », n'a aucune valeur. Le savoir employé dans une juste cause, comme « l'amélioration des mœurs » ou « l'épanouissement de l'État » (dont de l'artisanat, de la médecine, du barreau, des cours) a une immense valeur, tandis que le savoir mis à profit pour de mauvaises causes est un « poison ».

À cette occasion, il formulait des critiques acerbes à l'adresse des savants contemporains, en les critiquant pour leur poursuite des richesses et l'aspiration à devenir mondains. Il jugeait que cette poursuite nuit à la science elle-même, et que les savants devraient se contenter de la considération des gens ; il encourageait d'ailleurs à exprimer de la reconnaissance aux savants.

Intéressé qu'il était aux aspects psychologiques de divers phénomènes, Leszczyński a consacré beaucoup d'attention au problème de compétence et d'ignorance.

niania, które uznajemy, lecz których „nie pojmujemy” — które są dla nas niewyjaśnialnymi „tajemnicami”; Leszczyński zalicza do nich przekonania odnoszące się do zjawisk, dla których nie potrafimy wskazać, co jest ich „naturą”, przyczyną, genezą. Istnienie takich tajemnic w obrębie naszej wiedzy — także wiedzy naukowej — jest porównywalne do istnienia podobnych tajemnic w obrębie naszej wiary. Dlatego, zauważa Leszczyński, odrzucanie tych ostatnich, a dopuszczanie tajemnic wiedzy — jest „absurdalną niekonsekwencją”. Leszczyński wahał się przy tym, jaką strategię wobec „tajemnic” powinni przyjąć uczeni. Niekiedy uważał, że pogoń za jakąś mrzonką może doprowadzić po drodze do jakiegoś wartościowego naukowego odkrycia. Niekiedy sądził, że uczeni powinni porzucić to, czego „wiedzieć nie mogą”; było to w zgodzie z krytycyzmem jego epoki (nazywanym wtedy „wolnomysłicielstwem”) — czyli z poglądem, że jedyną wartość poznawczą ma wiedza naukowa i poprawne rozumowanie, *eo ipso* należy odrzucić wszelkie dogmaty i wiedzę przekazaną przez tradycję. Akceptacja tak rozumianego wolnomysłicielstwa (*scil.* antydogmatyzmu) przez Leszczyńskiego nie dotyczyła jednak antyreligijnych konsekwencji, które wyciągali z wolnomysłicielstwa „niedowiarkowie”.

Leszczyński odróżniał ocenę wartości poznawczej wiedzy naukowej od jej wartości pozapoznawczej. W wypadku obu ocen zalecał daleko idącą ostrożność. Jeśli chodzi o wartość poznawczą, to fakt, że nauka jest w stanie ciągłego rozwoju, skłaniał go do poglądu, że błędem byłoby absolutyzowanie obecnego jej stadium. Jeśli chodzi o wartość pozapoznawczą, to uważał, że z wszelkiej wiedzy należy korzystać z rozwagą: wiedza bezużyteczna — dająca tylko zajęcie uczestnikom „czczych dyskusji” — jest, według niego, bezwartościowa; wiedza użyta do dobrych celów, np. do „poprawy obyczajów” lub „rozkwitu państwa” (a w nim rzemiosła, medycyny, adwokatury, sądownictwa), jest niezwykle cenna; natomiast wiedza wykorzystana do złych celów jest „trucizną”.

Przy okazji formułował cierpkie uwagi na temat współczesnych sobie uczonych — krytykując ich pogoń za zdobyciem bogactwa i dążenie do uzyskania statusu światowca. Uważał, że ta pogoń wychodzi na złe samej nauce, i że uczonych powinny satysfakcjonować wyrazy uznania: do okazywania uznania uczonym skądinąd zachęcał.

Zainteresowany psychologicznymi aspektami różnych zjawisk, Leszczyński poświęcił sporo uwagi problemowi kompetencji i ignorancji.

En analysant la compétence (scientifique), il a d'une part fait la différence entre l'étendue du savoir et sa profondeur : « savoir beaucoup » versus « savoir proprement » (« bien »). Pour acquérir un savoir étendu (devenir érudit) il suffit du travail et une bonne mémoire ; les érudits s'occupent « de tout », car ils ne savent s'occuper de rien. Par contre, pour acquérir un savoir profond, il faut « un jugement net et du bon goût ». D'autre part, il a distingué les innovateurs des raisonneurs. Il était convaincu que la plupart des gens sont des raisonneurs — ils ne font qu'adopter ce qu'on leur soumet.

Il tenait pour ignorants les gens qui veulent „réfléchir à ce qui dépasse leur éducation”. Les trois manifestations les plus communes de l'ignorance sont : (a) nourrir des préjugés, (b) être persuadé de sa propre sagesse (jointe à l'ignorance de ce qu'on ne sait rien) ; (c) considérer inutile ce qu'on ne sait pas.

16. Foi

La quintessence de la religion, en tout cas de la religion chrétienne, est la foi en l'existence de Dieu — l'Être Suprême, qui est « source de tous les biens », et la conviction qu'on doit vénérer Dieu, pour exprimer « notre respect, notre soumission et notre crainte » envers lui. Ces deux composantes de la religion chrétienne, la foi (le téisme) et l'adoration (le catéchisme) sont inséparables. La foi doit être complétée par la piété, sinon elle devient un spectre ; la piété doit être complétée par la foi, sinon elle devient un préjugé. Ces deux composantes doivent être libres d'excès et de tiédeur, car un excès de dévotion mène au fanatisme. Conformément à la religion chrétienne, le Jugement dernier nous attend — mais il sera juste, et non cruel ; effrayer les gens en leur parlant de la prétendue sévérité du Jugement dernier ne sert pas bien la foi.

Le bien-fondé de la religion est appuyé, selon Leszczyński, par l'histoire de l'humanité et la raison humaine (avec le bon sens). Dans ce premier cas, il s'agit du triomphe de la religion sur l'ignorance des « siècles barbares ». Dans le second cas, il faut « tempérer » la voix de la raison : l'examen de l'authenticité des narrations bibliques et « l'étude de la Révélation » peuvent fortifier la foi, mais des spéculations théologiques excessives sont susceptibles de la détruire, car trop de philosophie mène à l'athéisme.

Étant bien-fondée, la religion joue un rôle important dans la société : elle rassure les gens en cas de malheur en ce monde, lorsque nous nous retrouvons « fouettés par la Fortune ennemie » et une consolation éternelle « outre-tombe » ; elle nous retient de commettre des péchés,

Analizując kompetencję (naukową), z jednej strony odróżnił rozległość wiedzy od jej głębokości: „wiedzieć wiele” *versus* „wiedzieć porządnie” („dobrze”); do zdobycia wiedzy rozległej (erudycji) wystarcza praca i pamięć — erudyci zajmują się „wszystkim”, bo nie umieją zająć się rzetelnie niczym; do zdobycia wiedzy głębokiej potrzebny jest natomiast jeszcze „trafny osąd i dobry smak”. Z drugiej strony odróżnił innowatorów od rezonerów. Był przekonany, że ludzie na ogół są tylko rezonerami: przyjmują to, co inni im podsuwają.

Za ignorantów miał ludzi, którzy chcą „myśleć o tym, co przerasta ich wykształcenie”. Trzema najpospolitszymi objawami ignorancji są: (a) żywienie przesądów; (b) przekonanie o własnej mądrości (i towarzyszącej temu przekonaniu niewiedzy, że się nic nie wie); (c) uważanie za bezużyteczne tego, czego się nie wie.

16. Wiara

Kwintesencją religii — w każdym razie religii chrześcijańskiej — jest wiara w istnienie Boga, czyli Najwyższej Istoty, która jest „źródłem wszystkich dóbr”, oraz przekonanie, że Boga należy czcić, wyrażając w ten sposób „szacunek, uległość i bojaźń” wobec Niego. Te dwa składniki chrześcijaństwa — wiara (teizm) i cześć (katechizm) — są nierozłączne. Wiara musi być uzupełniona pobożnością — bez niej jest widmem; pobożność musi być uzupełniona wiarą — bez niej staje się przesądem. Oba te składniki powinny być wolne od przesady i połowiczności: za dużo dewocji prowadzi do fanatyzmu. Zgodnie z religią chrześcijańską czeka nas Sąd Ostateczny — będzie on jednak sądem sprawiedliwym, a nie okrutnym; wzbudzanie w ludziach trwogi rzekomą surowością Sądu Ostatecznego — źle służy wierze.

Za słuszością religii przemawiają — według Leszczyńskiego — dzieje ludzkości oraz zwykły ludzki rozum (i zdrowy rozsądek). W tym pierwszym wypadku chodzi o triumf religii nad ignorancją „wieków barbarzyńskich”. W tym drugim wypadku — trzeba głos rozumu «temperować»; badanie autentyczności przekazów biblijnych i „studiowanie Objawienia” utwierdzają w wierze, ale przesadne spekulacje teologiczne wiarę niszczą: za dużo filozofowania prowadzi do ateizmu.

Religia — dzięki swej słuszości — pełni ważne funkcje społeczne: przynosi ukojenie w chwilach nieszczęścia na tym świecie, gdy znaleźliśmy się pod „ciosami nieprzyjaznej fortuny”, i trwałe pocieszenie „za grobem”; powstrzymuje nas przed popełnianiem grzechów — dzięki

grâce à la « bride » constituée par la perspective du Jugement dernier ; elle sait changer les désagréments en plaisirs ; nous remplit de plaisir lorsque notre conscience est tranquille ; nous conduit au bonheur, lorsque nous avons su former en nous des vertus chrétiennes ; et donne, comme nous le verrons plus bas, le fondement moral de la loi qui gouverne les États.

Certains d'entre ceux qui s'opposent à la religion luttent ouvertement contre elle. Quant à ceux qui ne le font pas, ils adoptent envers elle une des trois attitudes suivantes : l'indifférence, l'hypocrisie ou, pour le dire en un mot, la dé-théisation. La première de ces attitudes consiste en une indifférence sincère envers les affaires de religion ; la seconde — à faire semblant qu'on est croyant ; la troisième — à reconnaître uniquement les normes morales religieuses (éventuellement certains dogmes).

Ceux qui rejettent tout simplement la foi en l'existence du Dieu Créateur — les athéistes (« les mécréants ») — croient que le monde est l'œuvre d'un « hasard aveugle ». Ils y joignent la non-croyance en l'immortalité de l'homme et la conviction que son destin est une « autodestruction complète ».

D'après Leszczyński, l'athéisme est une attitude irrationnelle : pour qu'il puisse être rationnel, il devrait fournir des arguments « clairs et irréfutables » en faveur de la non-existence de Dieu, chose impossible, selon lui. L'athéisme est irrationnel encore parce qu'il n'est pas rationnel d'abandonner un espoir de bonheur dans la vie outre-tombe, qu'offre la religion, pour « quelques journées » sans crainte dans la vie en ce monde.

L'athéisme est non seulement irrationnel, il est aussi immoral, car, tout somme le scepticisme (« le pyrrhonisme ») il mène, pour Leszczyński, à une corruption de mœurs, et s'avère imbu de vanité : celui qui réfute l'existence de Dieu s'attribue par conséquent les qualités divines.

Quant au déisme, il se montre, selon l'opinion de Leszczyński, moins conséquent que l'athéisme, „il outrage la raison et la nature elle-même ». Les déistes proclament que Dieu existe, mais n'ingère pas dans le monde ni dans la vie des hommes. Par conséquent, la piété — la crainte et la vénération de Dieu — n'a pas de raison d'être. Le déisme n'offre pas d'espoir d'une vie éternelle, mais n'éveille pas non plus de crainte du Jugement dernier.

Leszczyński a élaboré une comparaison intéressante du déisme contemporain et de l'idolâtrie païenne des Grecs et des Romains anciens, pour exprimer finalement son étonnement que les Anciens aient su joindre une religion « basant sur des contes » à « la vigilance d'esprit, la raison et la vertu » dans leur vie outre-religieuse.

Cette comparaison a donné l'image suivante :

„wędzidłu”, którym jest perspektywa Sądu Ostatecznego; jest w stanie zamienić przykrości w przyjemności; obdarza nas rozkoszą, gdy mamy czyste sumienie; przyczynia się do naszego szczęścia, gdy udaje się nam w sobie wyrobić cnoty chrześcijańskie; stanowi — jak zobaczymy później — moralną podstawę prawa rządzącego państwami.

Niektórzy przeciwnicy religii zwalczają ją otwarcie. Jeśli chodzi o tych przeciwników religii, którzy nie zwalczają jej otwarcie, to — zdaniem Leszczyńskiego — zajmują oni wobec niej jedną z trzech postaw: indyferencji, hipokryzji lub — okreśmy to tak krótko — de-teizacji. Pierwsza postawa polega na szczerzej obojętności wobec spraw religii; druga — polega na udawaniu, że się jest wierzącym; trzecia — na uznawaniu wyłącznie religijnych norm moralnych (i ewentualnie tylko niektórych dogmatów).

Ci, którzy po prostu odrzucają wiarę w istnienie Boga-Stwórcy — czyli ateści („niedowiarkowie”) — uważają, że świat jest dziełem „ślepego przypadku”; przekonanie to łączą z niewiarą w nieśmiertelność i poglądem, że przeznaczeniem człowieka jest „całkowite samozniszczenie”.

Według Leszczyńskiego ateizm jest stanowiskiem nieracjonalnym: aby był racjonalny, wymagałby „jasnego i nieodwołalnego” uzasadnienia nieistnienia Boga, a to jest, jak twierdzi Leszczyński, niewykonalne. Ateizm jest nieracjonalny jeszcze dlatego, że nieracjonalne jest wyrzekanie się nadziei na szczęście w życiu pozaziemskim, którą daje religia, na rzecz „kilku dni” bez lęku w życiu ziemskim.

Ateizm jest nie tylko nieracjonalny — lecz ponadto niemoralny: podobnie jak sceptycyzm („pirronizm”) prowadzi bowiem, według Leszczyńskiego, do upadku obyczajów i przesiąknięty jest pychą: ktoś, kto odrzuca istnienie Boga — w „poczuciu wyższości” przyznaje w konsekwencji samemu sobie boskie atrybuty.

Deizm jest — w opinii Leszczyńskiego — mniej konsekwentny niż ateizm: „urąga rozumowi i samej naturze”. Deści uważają, że Bóg istnieje, ale nie ingeruje w świat ani w życie ludzkie. Stąd nie ma sensu pobożność: lęk przed Bogiem i oddawanie mu czci. Deizm nie dostarcza nadziei na życie wieczne, ale też nie wzbudza lęku przed Sądem Ostatecznym.

Leszczyński dokonał ciekawego zestawienia współczesnego sobie chrześcijańskiego deizmu ze starożytnym grecko-rzymskim bałwochwaltwem pogańskim — wyrażając przy tym zaskoczenie, że starożytni Grecy i Rzymianie potrafili łączyć religię „zbudowaną na baśniach” z „trzeźwością, rozumnością i cnotliwością” w życiu pozareligijnym

Porównanie to wypadło następująco:

Chez les païens les dieux ne sont pas créateurs, tandis que chez les déistes Dieu est le Créateur. Les dieux païens n'ont aucun pouvoir sur les gens, et pourtant ceux-ci craignaient leur colère, tandis que le Dieu des déistes est tout-puissant, et pourtant ils ne craignent pas sa colère. Les païens vénéraient leurs dieux, même s'ils les dédaignaient en fait, tandis que les déistes ne vénèrent pas le Dieu-Créateur, bien qu'ils ne le dédaignent pas. Les païens croyaient en la providence, et les déistes non, ils préférèrent s'en remettre au hasard et à leurs propres ressources. Enfin, les païens proclamaient leur foi, bien qu'elle ne leur eût offert aucune consolation, tandis que les déistes rejettent la foi, bien qu'elle offre une consolation « dans la morale ».

17. Société

Dans l'opinion de Leszczyński, les humains, d'une part, sont les seules créatures capables de créer des sociétés *sensu stricto*, et d'autre part ont besoin de la compagnie d'autres humains (« âmes »). La société est donc le milieu naturel des hommes ; cela ne signifie pas pour autant que la société dans laquelle vit un homme lui assure le bonheur.

Bien que la vie des humains dans la société soit leur état naturel, cette société ne se forme pas spontanément. Pour que les gens constituent une société, il faut un effort de certains d'entre eux : leur courage, leur honneur, leur vertu et leur économie. Pour que la société « se raffermisse » et « survive », il faut entre ses membres de la justice, de la discrétion, de l'accord, et de l'ordre : si, en son sein, viennent à pulluler des attitudes couardes, condamnables, la méchanceté et la course après le luxe, ainsi que l'injustice, le manque de discrétion, le désaccord et le « désordre », en un mot, l'effondrement des mœurs, se manifestant par leur remplacement par la civilité (autrement dit par de bonnes manières), conduit forcément, tôt ou tard, à la destruction de la société.

Quant à la dernière condition de la survie, à savoir l'existence d'un ordre social, dans certaines sociétés le critère d'ordre est la noblesse. Selon Leszczyński, ce critère est facile à appliquer, mais injuste ; souvent le seul mérite des personnes qui acquièrent des dignités selon ce critère consiste à... exercer ces dignités. Au contraire, ce sont les mérites réels d'un membre de la société qui devraient constituer le fondement de promotion sociale. Ce critère est difficile à appliquer en pratique, car il exige une procédure compliquée de peser constamment ces mérites, mais il est juste. Leszczyński, à ce propos, met ses lecteurs en garde contre les conséquences dévastatrices pour la société du fait que certains groupes

U pogan bogowie nie są stwórcami — u deistów Bóg jest stwórcą; u pogan bogowie nie mają żadnej władzy nad ludźmi, a mimo to poganie bali się ich rozniewać — u deistów Bóg jest wszechwładny, a oni nie boją się Go rozniewać; poganie oddawali cześć swoim bogom, mimo że w istocie ich lekceważyli — deiści nie oddają czci Bogu-Stwórcy, chociaż go nie lekceważą; poganie wierzyli w Opatrzność — deiści nie: zdają się na los szczęścia i własną zaradność; poganie wyznawali swoją religię, mimo że nie dawała ona im żadnej pociechy — deiści odrzucają wiarę, mimo że daje ona pociechę „w moralności”.

17. Społeczność

W opinii Leszczyńskiego ludzie z jednej strony są jedynymi istotami zdolnymi tworzyć społeczności *sensu stricto*, z drugiej zaś z natury potrzebują towarzystwa innych ludzi („dusz”). Społeczność jest zatem naturalnym środowiskiem ludzi; nie znaczy to jednak, że społeczność, w której żyje dany człowiek, zapewnia mu szczęście.

Mimo tego, że życie ludzi w społeczeństwie jest ich stanem naturalnym, to społeczeństwo nie powstaje spontanicznie. Do tego, aby ludzie gromadzili się w społeczności, niezbędny jest wysiłek niektórych z nich: ich męstwo, honor, cnota i oszczędność. Do tego, aby społeczność „okrzepla” i „przetrwała”, niezbędna jest w stosunkach między jej członkami sprawiedliwość, dyskrecja, zgoda i porządek: rozpowszechnienie się w niej postaw tchórzliwych, hańbiących, niegodziwych i pogoni za zbytkiem oraz niesprawiedliwości, braku dyskrecji, niezgody i „zamętu” — ogólnie: upadek obyczajów, objawiający się zastąpieniem ich zewnętrzną ogładą (*resp.* dobrymi manierami), doprowadzić musi prędzej czy później do rozkładu społeczności.

Jeśli chodzi o ostatni z wymienionych warunków przetrwania — istnienie porządku społecznego — to w niektórych społecznościach za kryterium uporządkowania przyjęte zostało szlachectwo. Zdaniem Leszczyńskiego jest to kryterium proste w zastosowaniu, ale niesprawiedliwe: często jedyną zasługą osób wynoszonych do godności według tego kryterium okazuje się... sprawowanie tej godności. Podstawą awansu na drabinie społecznej powinny być rzeczywiste zasługi danego członka społeczności; to kryterium jest trudne do zastosowania w praktyce, gdyż wymaga niełatwej procedury stałego ważenia tych zasług, ale za to jest kryterium sprawiedliwym. Leszczyński przestrzega przy tym przed destrukcyjnymi skutkami, które pociąga za sobą w odniesieniu do porządku

de gens se comportent selon les normes propres à d'autres états et métiers, autrement dit qui faussent leur statut social.

L'homme se sent le mieux dans une société cohésive et équilibrée.

Une société est cohésive lorsqu'elle est uniforme, c'est-à-dire lorsqu'elle rassemble des gens semblables au niveau spirituel, et surtout des gens à personnalités similaires. En pratique, il est difficile de rencontrer de telles sociétés, d'où naissent des désaccords et des malentendus. Faute de mieux, ils sont liés par « un intérêt commun et l'amour-propre ». L'intérêt commun des membres de la société équivaut à leur besoins communs, en premier lieu le besoin de protéger les plus faibles contre les plus forts et les plus astucieux.

Une société est équilibrée lorsque des dignités et le pouvoir des uns est équilibré par les talents (l'esprit) des autres. Un certain type d'équilibre apparaît aussi entre les sociétés, p.ex. entre les nations. Il consiste alors en ce que les nations compensent leurs défaites par le sentiment de leur exceptionnalité.

Si nous acceptons que le mariage instaure un certain type de société minimale, ici le lien entre les époux est créé, du moins dans certains cas, par l'amour. Par conséquent, comme le remarque Leszczyński, ces mariages sont susceptibles de se dissoudre au moment où l'amour s'éteint, et d'autant plus s'il se mue en haine.

Les communautés que consolide un lien naturel, à savoir celui du sang, ce sont les familles. Les parents et les enfants sont de plus liés par ce que les premiers éprouvent du plaisir sachant que leur vie se prolonge par les seconds, et les seconds éprouvent de la reconnaissance envers les premiers, car ils leur doivent la vie. Chose intéressante, l'aversion et l'inimité sont plus fortes en famille ; Leszczyński l'explique par le fait que bien se connaître, pour des parents, n'est pas propice à ce qu'ils aiment l'un l'autre.

18. État

Leszczyński compare deux systèmes politiques, la monarchie et la république.

Selon lui, les qualités de la monarchie en comparaison avec la république sont les suivantes : (a) la monarchie a une structure plus simple, bipolaire : monarque — sujets ; (b) la monarchie crée des conditions propices à l'équilibre (l'harmonie) entre le roi et ses sujets ; si cet équilibre vient à être troublé, la monarchie devient régime despotique, et l'obéissance des sujets — un esclavage ; (c) la monarchie donne aux sujets un sentiment de sûreté ; (d) dans la monarchie, la

społecznego szerzące się — w jego czasach — zachowywanie się pewnych grup ludzi według norm przyjętych dla innych zawodów i stanów, a więc fałszowanie swojej rzeczywistej pozycji społecznej.

Człowiek najlepiej czuje się w społeczności spoistej i zrównoważonej. Społeczność jest spoista, gdy jest jednorodna — a więc gromadzi ludzi podobnych pod względem duchowym, a w szczególności ludzi o podobnych osobowościach. Trudno w praktyce o taką spoistość — stąd niezgoda i nieporozumienia w społecznościach. Ostatecznie łączy ich wspólny „interes i miłość własna”. Wspólny interes członków społeczności — to ich wspólne potrzeby, wśród których na pierwszym miejscu jest potrzeba ochrony słabszych przez silniejszymi i chytrzejszymi.

Społeczność jest zrównoważona, gdy godności — i władza — jednych jest kompensowana zdolnościami (dowcipem) innych. Swoisty stan równowagi występuje również między społecznościami — np. narodami; polega on w tym wypadku na tym, że narody kompensują swoje klęski poczuciem własnej wyjątkowości.

Jeśli się zgodzimy, że pewną — minimalną — społecznością jest małżeństwo, to tutaj więź między małżonkami stwarza przynajmniej w wypadku niektórych małżeństw miłość między małżonkami. W konsekwencji, jak zauważa Leszczyński, małżeństwa takie narażone są na rozpad z powodu wygaśnięcia miłości, a tym bardziej, gdy przekształca się ona w nienawiść.

Społecznościami, które spaja związek naturalny — więź krwi — są rodziny. Rodziców z dziećmi wiąże dodatkowo to, że ci pierwsi czerpią rozkosz ze świadomości przedłużania swego życia poprzez tych drugich — a ci drudzy odczuwają wdzięczność względem tych pierwszych, że własne życie im zawdzięczają. Przy tym — co ciekawe — niechęć i wrogość są silniejsze między krewnymi; Leszczyński wyjaśnia to tym, że dobra znajomość dwóch członków rodziny nie sprzyja kochaniu jednego przez drugiego.

18. Państwo

Leszczyński porównuje dwa systemy polityczne: monarchię i republikę.

Zalety monarchii w stosunku do republiki są według niego takie: (a) monarchia ma prostszą — dwubiegunową strukturę: monarcha i poddani; (b) monarchia stwarza warunki, aby utrzymywać równowagę (harmonię) między monarchą a poddanymi; jeśli równowaga ta zostanie zakłócona — monarchia staje się despotią, a posłuszeństwo poddanych — obraca się w niewolę; (c) monarchia daje ludziom poczucie bezpieczeństwa; (d) w monarchii rządzi prawo; (e) ludzie w monarchii

loi fait loi ; (e) les sujets d'une monarchie sont réellement libres ; (f) un monarque est en mesure de prendre vite ses décisions, ce qui est crucial en cas de danger ; (g) la monarchie assure une stabilisation sociale. En même temps, (c) et (e) sont des conséquences de (d), (f) est la conséquence de (a) et (g) — la conséquence de (f).

Une qualité de la république, selon Leszczyński, est que les gens nobles y sont finalement remarqués et reconnus. Ses défauts par contre sont : (a) dans une république, tous ont les mêmes droits politiques ; (b) une république dégénère aisément en tyrannie ; (c) dans une république « tous veulent donner des ordres, mais personne ne veut obéir » ; (d) une république est exposée à l'anarchie, car là où toute la société est tenue de veiller sur le respect de la loi, et non le monarque, « l'anarchie et la corruption » sont inévitables ; (e) les gens, dans une république, ne sont qu'apparemment libres ; (f) dans une république, chaque décision doit être précédée de négociations, et, comme la pratique l'indique, et ce qui l'emporte, c'est le plus souvent « le projet des moins raisonnables » ; (g) la république ne donne pas de stabilisation sociale.

Ces défauts sont liés les uns aux autres : (a) entraîne (c) et (f) ; (c) — (d) et (e) ; (d) et (e) entraînent (f) ; et enfin, (b) est souvent la conséquence de (b).

D'après Leszczyński, la différence la plus importante entre la monarchie et la république concerne la liberté (voir point (e)) ; point étonnant, si l'on considère sa définition de « la liberté ». Il soutient que « la vraie liberté règne lorsque nous pouvons faire tout ce que la loi permet, et rien ne peut nous forcer à faire ce que la loi nous défend ». Il l'estime tant qu'à son avis, si elle vient à manquer dans un État, son gouvernement devrait éveiller dans les citoyens un ressentiment, même faux, qu'ils sont libres.

La seconde valeur politique après la liberté, selon Leszczyński, est l'amour de la patrie. « L'amour de la patrie fait d'un homme un bon citoyen, et un bon citoyen est la gloire de sa patrie », écrivait-il. Le patriotisme — l'amour de la patrie, l'attachement à elle — a deux raisons : l'un, la fierté de la grandeur de notre patrie, et le second — la conscience de ce que le bien de la patrie, qui est un bien commun, contient les biens de tous les citoyens ; ainsi, aspirer à ce premier bien est indirectement aspirer au bien personnel de tous.

Évidemment, dans la monarchie comme dans la république apparaissent parfois des maladies structurales. Il faut trouver des médicaments pour les vaincre, en gardant en mémoire que (a) ils sont d'ordinaire plus

są naprawdę wolni; (f) monarcha może szybko podejmować decyzje — co jest szczególnie ważne w obliczu niebezpieczeństw; (g) monarchia zapewnia spokój społeczny. Jest przy tym tak, że (c) i (e) są następstwem (d), (f) jest następstwem (a), a (g) — następstwem (f).

Jako zaletę republiki Leszczyński wymienia to, że ludzie szlachetni zostaną w niej w końcu dostrzeżeni i docenieni. Natomiast wady republiki są według niego następujące: (a) w republice wszyscy mają równe prawa polityczne — nawet jeśli na to nie zasługują; (b) republika łatwo przekształca się w tyranie; (c) w republice „wszyscy rozkazują, a nikt nie chce słuchać”; (d) republika narażona jest na bezprawie; tam bowiem, gdzie przestrzegania prawa ma pilnować całe społeczeństwo — a nie monarcha — „anarchia i zepsucie” jest nie do uniknięcia; (e) ludzie w republice są tylko pozornie wolni; (f) w republice każda decyzja polityczna musi być poprzedzona negocjacjami i, jak pokazuje praktyka, ostatecznie zwycięża „projekt nie najrozsądniejszy”; (g) republika nie zapewnia spokoju społecznego.

Wady te są ze sobą związane: (a) pociąga za sobą (c) i (f); (c) pociąga za sobą (d) i (e); (d) i (e) pociąga za sobą (f); w końcu (g) często pociąga za sobą (b).

Najważniejsza bodajże różnica między monarchią a republiką dotyczy według Leszczyńskiego wolności (por. punkt (e)). Nie jest to zaskakujące przy zaproponowanym przez niego rozumieniu „wolności”. Otóż według Leszczyńskiego „prawdziwa wolność jest wtedy, gdy możemy czynić wszystko, na co pozwala prawo, i gdy nic nas nie może zmusić, byśmy czynili to, czego prawo zabrania”. Leszczyński „prawdziwą wolność” cenił tak bardzo, że jego zdaniem, jeśli w danym państwie jej brak, to władza powinna wytworzyć w rządzonych — nawet wbrew faktom — poczucie, że są wolni.

Drugą — po wolności — wartością polityczną, którą najwyżej cenił Leszczyński, była miłość ojczyzny. „Miłość ojczyzny czyni człowieka dobrym obywatelem, a dobry obywatel chwałą jest swojej ojczyzny” — pisał. Patriotyzm — a więc miłość ojczyzny, przywiązanie do niej — ma dwa motywy: jednym jest duma z wielkości ojczyzny, a drugim — świadomość tego, że dobro ojczyzny, będąc dobrem wspólnym, zawiera dobra poszczególnych obywateli; troska zatem o to pierwsze dobro jest pośrednio troską o dobro osobiste każdego.

Oczywiście i w monarchii, i w republice — i we wszystkich w ogóle systemach politycznych — występują pewne „schorzenia” strukturalne. Trzeba na nie szukać lekarstwa, pamiętając, że: (i) są one zwykle sku-

efficaces, s'ils sont appliqués à temps ; (b) mal adaptés, ils peuvent mener aux maladies pires que celle qu'ils étaient supposés guérir.

Donnant la priorité à la monarchie devant la république, Leszczyński a esquissé le portrait du monarque idéal, qui se ferait respecter par ses ennemis et laisserait son empreinte dans l'histoire.

Les qualités du monarque idéal forment une longue liste. Ces traits mentaux appartiennent à divers groupes.

Le premier groupe rassemble des traits relatifs à la raison, et avant tout la flexibilité de l'esprit. Il s'agit de ce que la manière de gouverner un État dépend des dispositions des sujets. Par exemple si les gens sont craintifs, la crainte les rend plus obéissants, tandis que le courage des gens leur fait défendre leur liberté personnelle.

Parmi les propriétés volitionnelles à valeur morale comptent la générosité et la prévoyance; le monarque soit partager ses revenus parmi ses sujets, et parallèlement ménager « ses finances » avec économie ; en même temps, il doit rester conscient qu'on ne peut « procurer le bien général sans faire naître des inconvénients particuliers », sa prévoyance devrait se manifester notamment par la préparation du pays à un changement de monarque (changement qui doit survenir tôt ou tard) et par l'aptitude à affronter les éventuels « maux à venir ».

Un maximum de propriétés d'un monarque parfait appartient aux vertus de dignité; ce sont notamment : le respect montré à ses sujets, la civilité, la douceur et la réserve. Un bon roi devrait atténuer la distance entre « le peuple » et « les grands » de ce monde, et, pour y parvenir, appuyer le tiers état (« les paysans ») ; en restant doux, il devrait se souvenir de ce qu'il est dangereux d'adoucir son attitude envers les sujets après une période d'une grande « fermeté », et, s'ils se mettent à abuser de sa douceur, il lui faut revenir à une méthode de régner ferme; enfin, il ne doit pas perdre de vue la règle disant que, s'il veut diriger les autres, il doit savoir rester maître de lui-même. Parmi les vertus « véridiques » du monarque, il faut surtout compter la justice.

Enfin, la liste des propriétés d'un monarque idéal — chose allant de soi chez un mécène comme Leszczyński — englobe aussi la sollicitude envers les sujets dotés de talents.

19. Pouvoir

„L'Âme de l'État”, ce sont quatre pouvoirs : la justice, l'armée, la Trésorerie et la police (dont il avait peu à dire). Les pouvoirs politiques, comme les forces directrices de l'âme, sont liées les unes aux autres et

teczniejsze, gdy są odpowiednio wcześniej zaaplikowane; (ii) źle dobrane, prowadzą nieraz do schorzeń gorszych od tych, które miały leczyć.

Wyżej stawiając monarchię nad republikę, Leszczyński nakreślił swój ideał monarchy, który ma szansę wzbudzić respekt u wrogów i zostawić trwały ślad w historii.

Lista cech monarchy doskonałego jest długa. Owe pożądane cechy duchowe należą do różnych grup.

Do pierwszej grupy należą cechy rozumowe, a w szczególności giętkość myślowa. Chodzi o to, że sposób rządzenia zależny jest od tego, jakie dyspozycje mają poddani. Na przykład ludzi lękliwych — lęk skłania do posłuchu; natomiast ludzi odważniejszych — odwaga skłania do obrony swojej wolności osobistej.

Spośród cech wolicjonalnych, nacechowanych moralnie — najważniejsze są hojność i zapobiegliwość; monarcha powinien rozdzielać dochody własne między poddanych — łącząc to z oszczędnością w zakresie „swoich wydatków”; powinien przy tym mieć świadomość tego, że nie da się „przyczynić się do powszechnej pomyślności, nie czyniąc niektórym jednostkom niedogodności”; jego zapobiegliwość powinna wyrażać się m.in. w tym, aby przygotować swój kraj na zmianę władcy (a zmiana ta prędzej czy później musi nastąpić) oraz na stawienie czoła ewentualnemu „złu, które ma przyjść”.

Najwięcej cech doskonałego władcy należy do cnót godnościowych; są to: postawa szacunku do poddanych, uprzejmość, łagodność i powściągliwość. Dobry władca powinien dążyć do zmniejszenia dystansu między „ludem” a „wielkimi tego świata” i w tym celu powinien wspierać niższe warstwy społeczne („chłopków”); będąc łagodnym, powinien pamiętać o tym, że niebezpieczne jest łagodzenie swego postępowania wobec poddanych po okresie wielkiej „stanowczości” i jeśli zaczynają oni nadużywać jego łagodności powinien władzę stanowczą przywrócić; powinien wreszcie pamiętać, że aby panować nad innymi — musi umieć panować nad sobą. Spośród cnót «prawdziwościowych» na liście cech monarchy doskonałego jest sprawiedliwość.

Na liście cech doskonałego monarchy — co rozumiałe u mecenasa kultury, jakim był Leszczyński — znalazła się także dbałość o poddanych obdarzonych talentami.

19. Władza

„Duszą państwa” są cztery władze: władza sądownicza, wojsko, władza skarbową i policja (o której niewiele miał do powiedzenia). Władze polityczne — podobnie jak władze duszy — są wzajemnie powiązane:

se soutiennent mutuellement. De plus, Leszczyński est d'avis qu'une d'elles, à savoir l'armée, peut remplacer les autres par ses actions, dans certaines circonstances.

Les actions de tous les pouvoirs sont réglées par le droit, c'est-à-dire par un ensemble de normes que doivent respecter les gens soumis à ces normes.

Leszczyński distinguait scrupuleusement les deux genres de droit : le droit moral et le droit civil.

Tout le monde est soumis au droit naturel, indépendamment de leur appartenance à un État donné : il est « gravé dans les cœurs » de tous les hommes ; tous le connaissent naturellement et comprennent les normes qui le composent. À la source de ces normes se trouvent « les sentiments des sages de tous les siècles et de tous les temps ». Le respect de ces normes n'a pas de sanctions *sensu stricto* ; l'unique punition pour la désobéissance est sur ce monde le déshonneur, et la seule récompense pour leur respect est l'estime.

Il en est autrement avec le droit civil : seules y sont soumises les personnes liées au territoire où ce droit est valable ; ces personnes peuvent ne pas connaître les normes de ce droit, et même si elles le font, certaines d'entre elles peuvent ne pas être comprises. Les normes que ce droit contient proviennent « de la sagesse et de la volonté du monarque », rassemblées dans « des livres de jurisprudence ». Les malfaiteurs qui les enfreignent sont punis « physiquement » selon les lois civiles, mais ces lois ne récompensent personne pour l'obéissance aux normes, tout comme le droit moral ne le fait pas. Leszczyński le justifie ainsi : si l'on récompensait les gens pour les bienfaits, probablement les bonnes actions deviendraient plus nombreuses, mais le nombre de méfaits ne diminuerait sans doute pas.

Selon l'opinion de Leszczyński, le droit moral doit se subordonner le droit civil, car „La justesse innée est plus juste que les lois” civiles. Il en est peut-être ainsi parce que les gens ressentent une certaine aversion pour ces dernières, même s'ils les ont instaurées eux-mêmes.

Faire la différence entre le droit civil et le droit moral s'accompagne de la distinction, d'après Cicéro, entre la justice commune et la justice nationale (autrement dit, les lois écrites), ne constituant qu'un « faible reflet » de cette première.

En examinant comment fonctionne le droit civil, Leszczyński a fait deux remarques significatives. Conformément à la première, si le nombre de normes croît dans un État, cela signifie que l'iniquité s'était accrue dans la société. Conformément à la seconde, si, lors des procès, non

wzajemnie się wspierają. Leszczyński uważa przy tym, że jedna z nich — mianowicie wojsko — może swoimi działaniami w pewnych okolicznościach zastąpić pozostałe.

Działania wszystkich władz są regulowane przez prawo czyli zespół norm postępowania ludzi podległych tym normom.

Leszczyński starannie odróżniał od siebie dwa rodzaje prawa: prawo moralne i prawo cywilne.

Prawu moralnemu podlegają wszyscy, niezależnie od przynależności państwowej: jest ono „wryte w sercach” wszystkich ludzi; wszyscy je z natury znają i rozumieją tworzące je normy. Źródłem tych norm są „uczucia mędrców wszystkich wieków i czasów”. Przestrzeganie ich nie ma sankcji *sensu stricto*; jedyną karą za łamanie norm moralnych jest na tym świecie hańba, a jedyną nagrodą za ich przestrzeganie jest uznanie.

Inaczej jest z prawem cywilnym: podlegają mu jedynie osoby przywiązane do terytorium, na którym to prawo obowiązuje; osoby te mogą norm tego prawa nie znać, a nawet jeśli je znają, to niektórych z nich mogą nie rozumieć. Źródłem tych norm jest „mądrość i wola panującego” spisana „w księgach prawodawczych”. Przestępcy, łamiący je, są w myśl prawa cywilnego karani «fizycznie»; natomiast za przestrzeganie norm prawo to nie nagradza — podobnie jak prawo moralne. Uzasadnienie dla tego Leszczyński podawał takie: gdyby nagradzano za dobrodziejstwa, dobrych uczynków by zapewne przybyło, ale przestępstw chyba by nie ubyło.

W opinii Leszczyńskiego prawo moralne powinno być nadrzędne względem prawa cywilnego, gdyż „wrodzona prawość sprawiedliwszą jest niż prawa” cywilne. Jest tak być może dlatego, że w ludziach tkwi niechęć do tych ostatnich praw — nawet jeśli są one przez nich samych ustanowione.

Rozróżnieniu prawa moralnego i cywilnego towarzyszyło rozróżnienie — za Ciceronem — sprawiedliwości powszechnej i sprawiedliwości narodowej (*resp.* stanowionej), będącej jedynie „słabym odbiciem” tej pierwszej.

W związku z funkcjonowaniem prawa cywilnego, Leszczyński poczynił dwie ważne uwagi. Zgodnie z pierwszą uwagą — wzrost liczby norm jest oznaką wzrostu nieprawości w społeczności. Zgodnie z drugą uwagą — gdyby w procesach sądowych nie tylko przyznawano rację jednej ze stron,

seulement on donnait raison à une des parties, mais aussi on punissait l'accusateur ayant porté une charge injuste, ces procès deviendraient bien moins nombreux.

La seconde des institutions du gouvernement, l'armée, sert à lutter lors de la guerre et intimider l'éventuel agresseur lors de la paix, pour la préserver dans l'état. L'armée doit être forte, car la pénurie militaire d'un pays provoque ses voisins à entreprendre des actions agressives.

Leszczyński se prononçait plus d'une fois sur les raisons, les débuts, le déroulement et les conséquences des guerres. Selon lui, une des raisons pour lesquelles les guerres éclatent est l'incapacité à admettre que les autres nous « dépassent » en un point ou un autre. La déclaration de la guerre, traitée comme un des acquis de la civilisation, constitue de fait un écran pour commencer une guerre injuste. Un facteur important de la victoire est le moral (« la gloire ») de l'armée. Les conséquences de la guerre sont vues autrement par des gens vivant en une monarchie, et autrement par les gens vivants dans une république : dans une monarchie, une guerre peut avoir comme conséquence politique tout au plus un changement de dirigeant, et dans une république, elle peut priver les gens de libertés publiques.

Le pilier de la puissance d'un état est la troisième institution du gouvernement du pays : la Trésorerie — „l'administration raisonnable des finances ». C'est pourquoi une fonction inestimable dans une monarchie est le trésorier, « désintéressé et fidèle » au monarque, qui administre ce « dépôt sacré ». Dans les finances, les dirigeants devraient prendre soin entre la hauteur des impôts et les capacités des contribuables.

Il y a deux sources de prospérité d'un état : le travail du „peuple” de ce pays et le commerce. C'est pourquoi les dirigeants sont tenus de faire montre de respect envers le « peuple », et éveiller une bonne motivation d'exercer leur profession chez les commerçants. Il s'agit de ce que le commerce fondé sur l'amour des richesses « corrompt les peuples » qui le font. Leszczyński donne comme exemple d'une telle « corruption » le commerce issu des découvertes géographiques. De ce fait, il s'est mué en pillage ; ce dernier a mené à l'enrichissement, mais non mérité, et dont la conséquence fut de voir changer les biens de luxe en « besoins simples », ce qui a conduit à une poursuite irréflichte des biens matériels.

20. Éducation

Comme il a été dit *supra*, Leszczyński, devenu prince de la Lorraine et du Bar, a fondé une académie, une école de cadets et un orphelinat, où l'on réalisait son propre programme pédagogique, qui était le suivant :

lecz ponadto karano oskarżyciela, wnoszącego niesłuszne oskarżenie, byłoby mniej tych procesów.

Druga instytucja władzy państwowej — wojsko — jest po to, by walczyć w czasie wojny, a odstraszać w czasie pokoju: by utrzymać go w państwie. Wojsko powinno być silne, gdyż mizéria militarna państwa prowokuje jego sąsiadów do wszczynania akcji zbrojnych.

Leszczyński wypowiadał się na temat przyczyn, rozpoczynania, przebiegu i skutków wojen. Jedną z głównych przyczyn wojen jest, według niego, niedopuszczenie, by inni byli od nas pod jakimiś względami „wyżsi”. Formalne wypowiedzanie wojen — traktowane jako zdobycz cywilizacji — w istocie stanowi przykrywkę rozpoczęcia wojny niesprawiedliwej. Ważnym czynnikiem zwycięstwa jest morale („sława”) wojska. Na skutki wojny inaczej patrzą ludzie żyjący w monarchii, a inaczej ludzie żyjący w republice: w monarchii wojna może mieć jako skutek polityczny co najwyżej zmianę władcy; w republice zaś może pozbawiać ludzi wolności obywatelskich.

Filarem potęgi państwa jest trzecia instytucja władzy państwowej: skarb — „roztropne zawiadywanie finansami”. Dlatego m.in. funkcją nieocenioną w monarchii jest „bezinteresowny i wierny” monarsze — podskarbi, zawiadujący tym „świętym depozytem”. W sprawach finansowych władze powinny dbać o równowagę między wysokością podatków a możliwościami podatników.

Są dwa główne źródła bogactwa państwa: praca „ludu” tego państwa i handel. Dlatego władze powinny okazywać szacunek „ludowi”, a w kupcach wyrabiać właściwą motywację uprawiania ich profesji. Chodzi o to, że handel oparty na żądzy bogactw, „psuje ludy” handlujące. Jako na przykład takiego „psucia” — Leszczyński wskazywał handel wyrosły na fundamencie odkryć geograficznych. Doprowadził on przekształcenia handlu w grabież, ta zaś doprowadziła co prawda do wzrostu bogactwa, ale wzrostu niezasłużonego, którego skutkiem stała się przemiana zbytków w „proste potrzeby”, i w konsekwencji — bezmyślnej pogoni za dobrami materialnymi.

20. Wychowanie

Jak już o tym była mowa, Leszczyński — jako książę Lotaryngii i Baru — ufundował akademię i szkołę rycerską oraz sierociniec. Realizowany w nich był jego własny program pedagogiczny. Był on następujący.

Les institutions de l'éducation devraient être adaptés aux dispositions des candidats ; et partant, dans leur période initiale (le « noviciat ») de la scolarité, les candidats devraient être soumis à une observation par les pédagogues, qui, ayant constaté des talents spécifiques, les dirigeraient vers une filière appropriée.

Le processus didactique doit prendre en compte le métier futur des élèves. Cela signifie non seulement leur faire apprendre un savoir-faire, mais aussi la formation de leur personnalité, chose sur laquelle un accent très fort doit être mis, car c'est aux jeunes qu'il est le plus aisé d'inculquer les vertus. Il faut p.ex. que les enseignants inculquent aux candidats au métier de souverain « le désir d'acquérir l'amour de leur nation » qu'ils doivent diriger à l'avenir. L'existence de cet amour cimente l'État bien davantage qu'une obéissance forcée, et la manière de l'éveiller est habituer les candidats au pouvoir de s'adresser aux gens avec respect et confiance. Ensuite, les candidats aux métiers « demandant une volonté de fer et un ultime sacrifice », comme les futurs soldats, doivent dès le début être initiés aux « privations et à la fatigue », et habitués depuis leur tendre enfance à ce métier, pour l'acquisition duquel le courage seul ne suffit pas, il faut y joindre de vastes connaissances de l'art militaire et une discipline maximale (c.-à-d. que les soldats craignent davantage leurs supérieurs que l'armée ennemie). Une conscience pareille des « privations » futures est indispensable aux jeunes hommes s'apprêtant à entrer dans les ordres.

Une des formes très importantes de l'enseignement, et surtout de la formation de la personnalité, est l'enseignement par l'exemple. Leszczyński remarquait qu'un instituteur qui le met en œuvre doit se rendre compte de ce que, pour donner l'exemple, il faut savoir prendre soi-même exemple. L'enseignant doit aussi savoir que ce que l'élève a réellement appris ne se vérifie qu'en pratique. Enfin, il ne peut pas ignorer que le but du processus didactique n'est pas que les élèves aient de tout l'opinion de l'instituteur, mais qu'ils pensent comme lui, à savoir de façon critique.

On répète souvent que *historia vitae magistra est* ou bien que *usus magister est optimus*. Leszczyński avertissait ses lecteurs de ne pas interpréter de ces maximes de façon extrême, car il s'avère d'une part que connaître l'histoire ne rend pas plus sages les gens qui la connaissent, et d'autre part il arrive qu'« on acquiert la sagesse par une manière d'agir qui n'est pas toujours raisonnable ».

Leszczyński jugeait de manière très critique deux matières de l'école de son époque, à savoir l'apprentissage du droit et les leçons de

Szkolnictwo powinno być dostosowane do uzdolnień kandydatów; stąd kandydaci powinni być poddani w okresie próbnym (szkolnego „nowicjatu”) obserwacji przez pedagogów, którzy stwierdziwszy określone uzdolnienia — kierowaliby uczniów na właściwą specjalizację.

Proces dydaktyczny powinien uwzględniać przyszły zawód uczniów. Dotyczy to nie tylko kształcenia umiejętności — lecz także kształcenia osobowości, na które trzeba położyć szczególny nacisk, gdyż cnoty najlepiej wpajać w młodości. Np. w kandydatach na przyszłych władców nauczyciele powinni budzić „żądze pozyskania miłości narodu”, którym mają w przyszłości rządzić; istnienie takiej miłości jest silniejszym spoiwem kraju niż „wymuszone posłuszeństwo”, a drogą jej wzbudzenia jest wdrażanie kandydatów na władców do odnoszenia się do ludzi z szacunkiem i ufnością. Z kolei kandydaci do zawodów „wymagających najsilniejszej woli i największego poświęcenia” — np. przyszli żołnierze — powinni być już u progu procesu dydaktycznego uświadamiani co do tego, że czeka ich „znój i praca”, i od małości oswajani ze swym zawodem, do którego wykonywania nie wystarczy już odwaga, lecz niezbędna jest duża wiedza wojskowa i maksymalna dyscyplina (tj. taka, że żołnierze będą się bardziej bali swych dowódców niż wojsk wroga). Podobna świadomość przyszłego „znoju” potrzebna jest osobom przygotowującym się do stanu duchownego.

Niezwykle ważną formą kształcenia — zwłaszcza kształcenia osobowości — jest kształcenie przez przykład; Leszczyński zauważał, że nauczyciel stosujący taką formę kształcenia, musi wiedzieć, że aby dawać przykład, trzeba samemu umieć brać przykład. Nauczyciel musi także wiedzieć, że to, czego się uczeń rzeczywiście nauczył — można sprawdzić tylko poprzez praktykę. Nauczyciel wreszcie musi wiedzieć, że celem procesu dydaktycznego nie jest spowodowanie, że uczniowie będą myśleli o wszystkim to, co on, lecz że będą myśleli — jak on, tj. krytycznie.

Często powtarza się maksymy o tym, że *historia vitae magistra est*, albo że *usus magister est optimus*. Leszczyński przestrzegał przed zbyt daleko idącą interpretacją tych maksym. Okazuje się bowiem, że z jednej strony znajomość historii wcale nie czyni mądrzejszymi ludzi, którzy tę historię znają; z drugiej zaś strony bywa, że „do mądrości dochodzi się postępowaniem, które nie zawsze było roztropne”.

Leszczyński bardzo krytycznie oceniał dwa przedmioty kształcenia we współczesnej sobie szkole: naukę prawa i naukę rządzenia. W obu

gouvernement. Dans les deux cas, l'élève apprend surtout des « ruses diaboliques » et des fraudes juridiques, ce qui habitue les élèves à l'hypocrisie et à une attitude intéressée. Il vaut mieux se fonder sur « la droiture, la probité, une vertu austère et un discernement sagace » tout ordinaires, et s'en tenir à ce que « le bon sens nous souffle, et la raison approuve ».

V. INFLUENCE

Leszczyński n'était pas un philosophe académique, mais il a influencé les esprits européens par deux voies : par les contacts avec les grands penseurs contemporains et par les institutions pédagogiques qu'il a créées.

Son École des Cadets fut un modèle qu'a copié Konarski en créant son *Collegium Nobilium* (1740-1832) et en demandant conseil à Leszczyński en personne. Plusieurs enseignants du *Collegium*, surtout Stroynowski, restaient sous l'influence de ses idées philosophiques ; les échos de ces idées se rencontrent aussi, entre autres, dans les œuvres de Staszic.

Dans son *Mémorial*, Leszczyński a formulé des conceptions qui peuvent être vues comme précurseuses des idées paneuropéennes ultérieures.

Remarquons l'attitude significative du roi Stanislas II Auguste, qui, dans sa lettre à Leszczyński (d'où vient aussi le motto du présent texte), avait écrit :

Fils de celui qui vous a prouvé l'attachement le plus zélé, il m'est bien doux d'envisager en vous un exemple peut-être unique dans l'histoire : vos vertus, votre esprit vraiment patriotique me font trouver mon prédécesseur, mon contemporain et mon ami dans la même personne.³

À Varsovie, ce 27 avril 1765.

Stanislas Auguste, roi.

Jacek Jadacki

---

³ Il s'agit du père du roi Stanislas II, Stanislas Poniatowski, le châtelain de Cracovie, qui a soutenu la candidature de Stanislas I pour le trône de Pologne.

wypadkach uczy się w istocie „ciemnych sztuczek” i oszustw prawnych, co prowadzi do przyzwyczajania uczniów do hipokryzji i interesowności. Lepiej więc oprzeć się na zwykłej „prostolinijności, prawości, surowej cnocie i mądrym rozeznaniu” i zdać się na to, co „podsuwa rozsądek, a rozum pochwała”.

V. WPŁYW

Leszczyński nie był filozofem akademickim, ale oddziałał na umysłowość europejską dwiema drogami: poprzez kontakty ze współczesnymi sobie myślicielami — i poprzez utworzone przez siebie instytucje szkolne.

Na jego Szkole Rycerskiej wzorował się Konarski, tworząc *Collegium Nobilium* (1740-1832) i korzystając z osobistych rad Leszczyńskiego w zakresie dydaktyki; wielu wykładowców tego kolegium — na czele ze Stroynowskim — pozostawało pod wpływem jego poglądów filozoficznych; echa tych poglądów znajdujemy także m.in. w twórczości Staszica.

W „Memoriale” Leszczyński sformułował pomysły, które wolno uważać za prekursorskie wobec późniejszych idei paneuropejskich.

Znamienny był stosunek do Leszczyńskiego króla Stanisława II Augusta, który w swoim do niego liście (z którego też pochodzi motto niniejszego tekstu) napisał:

Synowi tego, który okazał Ci najbardziej gorliwe przywiązanie,³ miło jest widzieć w Tobie przykład być może wyjątkowy w historii: Twoje cnoty, Twój prawdziwie patriotyczny duch sprawiają, że w jednej osobie odnajduję poprzednika, człowieka sobie współczesnego i przyjaciela.

W Warszawie, 27 kwietnia 1765.

Stanisław August, król.

Jacek Jadacki

³ Chodzi o ojca króla Stanisława II, Stanisława Poniatowskiego, kasztelana krakowskiego, który popierał kandydaturę Stanisława I na króla Polski.

Il. 1. Gravure / Akwaforta: Nicolas (IV) de Larmessin.
Selon / Według: Jean-Baptiste van Loo. 1734.

Esquisses

Szkice

I. D'UN VRAI PHILOSOPHE

Exempt de préjugés, le vrai philosophe doit connaître le prix de la raison, ne pas estimer les grands états de la vie plus qu'ils ne valent, ni les basses conditions plus petites qu'elles ne sont. Il doit jouir des plaisirs, sans en être l'esclave ; des richesses, sans s'y attacher ; des honneurs, sans orgueil et sans faste.

Il doit supporter les disgrâces, sans les craindre et sans les braver ; regarder comme inutile tout ce qu'il n'a pas, comme suffisant tout ce qu'il possède. Toujours égal dans l'une et l'autre fortune, toujours tranquille et d'une gaieté sans art, il doit aimer l'ordre et le mettre dans tout ce qu'il fait. Épris des vertus de son état, n'être extrême dans aucune et les pratiquer toutes, même sans témoins. Sévère à son égard, être indulgent à l'égard des autres, franc et ingénu sans rudesse, poli sans fausseté, prévenant sans bassesse ; il faut que pénétré de l'amour du bien public, il aime sa patrie autant que les plus fiers Romains chérissaient la leur. Qu'il y vive sans envie, sans intrigue, sans ambition. Qu'inaccessible à tout mouvement de vanité, il ne cherche point à y être connu, quoiqu'il ne pût que gagner à l'être, qu'il s'y rende utile sans éclat, et sans bruit. En un mot le vrai philosophe doit avoir le courage de se passer de toute espèce de gloire, et sans cesser de se respecter, ignorer ses vertus et jusqu'à sa philosophie même.

II. DU MONDE HUMAIN

Notre fin ne borne pas notre réputation. Il en est d'elle comme de nos enfants : nous laissons ceux-ci après nous ; et le nom qu'ils portent, nous souhaitons qu'il ne s'éteigne jamais. Nous jouissons d'avance de tous les biens que nous leur désignons, et, lors même que la mort nous enlève de ce monde, nous croyons avoir à passer avec eux tous les jours qu'ils doivent y rester ; nous ne mourons point tout entiers, et nous nous flattons de nous survivre dans une postérité que nous regardons comme une partie de nous-mêmes, et dont nous étendons la durée au gré d'une imagination qui n'y met point de fin.

Ce que nous désirons pour nos descendants, la nature et la raison nous le font désirer pour nous-mêmes. Nous vivons ici-bas, si je puis parler ainsi, de deux sortes de vie : l'une nous est commune avec les animaux ; elle n'est qu'une simple végétation, elle recommence chaque

I. O PRAWDZIWYM FILOZOFIE

Prawdziwy filozof, wolny od uprzedzeń i przesądów, powinien znać całą wartość rozumu; nie powinien cenić wysokich stanowisk wyżej niż są warte, a niskich stanowisk niżej aniżeli są w istocie; może używać rozkoszy nie będąc ich niewolnikiem, bogactw — nie przywiązując się do nich, a zaszczytów — bez wyniosłości i przepychu.

Znosić powinien niełaski bez bojaźni i bez narażania się na nie; wszystko to, czego nie posiada, powinien uważać za nieużyteczne, a przestawać na tym, co posiada. Jednakże w pomyślności i nieszczęściu, zawsze spokojny i wesół bez przymusu, lubić powinien porządek i podług niego wszystkie swoje urządzać czynności. Czciiciel wszystkich cnót stanowi swemu właściwych, żadnej do zbytku posuwać nie powinien, lecz je zawsze bez świadków nawet wykonywać. Surowy względem siebie, pobożający innym, otwarty i szczerzy bez szorstkości, grzeczny bez obłud, rozważny bez podłości, przeniknięty prawdziwą miłością dobra publicznego, kochający swą ojczyznę na wzór najcnotliwszych niegdyś Rzymian, żyć w niej powinien nie zazdroszcząc nikomu, bez intryg i ambicji. Niech go próżność nie łudzi; niech się nie stara być głośnym w swoim kraju, lubo by mógł zyskać na tym; niech bez blasku i w cichości użytecznym się jemu staje. Słowem, prawdziwy filozof powinien mieć dość odwagi, żeby się bez wszelkiej sławy obejść i szanując zawsze sam siebie, niejako nie wiedzieć o tym, że jest człowiekiem cnotliwym, a nawet, że jest filozofem.

II. O ŚWIECIE CZŁOWIEKA

Nasz koniec nie jest kresem naszej reputacji. Jest z nią tak samo jak z naszymi dziećmi: zostawiamy je po sobie i chcemy, żeby imię, które noszą, nigdy nie zgasło. Rozkoszujemy się z góry dobrem, którego im życzymy, a jeśli nawet śmierć zabierze nas z tego świata, wierzymy, że pozostaniemy wśród nich, dopóki żyć będą. Nie umrzemy w całości i schlebiamy sobie, że żyć będziemy w potomności, którą uważamy za część nas samych, a długość trwania tej części powierzamy imaginacji, która nie kładzie jej kresu.

Tego, czego życzymy naszym potomkom, natura i rozum każe pragnąć nam samym. Żyjemy na tym padole, jeśli można tak rzec, dwojakim rodzajem życia: jedno jest nam wspólne ze zwierzętami; jest ono tylko zwykłą wegetacją; zaczyna się ono każdego dnia, trwa pewną liczbę lat

jour, elle nous fait durer quelques années, nous la conservons sans mérite, et nous devrions avoir aussi peu de regret à la perdre que nous n'en avons eu à la recevoir : il est une autre vie plus essentielle à l'homme ; c'est celle qui le fait paraître avec éclat sur la scène du monde, ou qui l'y rend du moins agréable par une humeur douce et bienfaisante, une probité scrupuleuse, par une application constante à tous les devoirs de la société. Cet homme vit dans l'estime des autres, et cette vie, par les avantages qu'il en retire, lui est plus précieuse que celle qui le fait simplement exister, et par laquelle il ne serait tout au plus qu'un être destiné à consommer les fruits de la terre, un automate qui respire, et qui, toujours inutile, serait comme enterré avant que de mourir.

Cette vie qu'anime et que soutient l'approbation des âmes sensibles au mérite, et que tout homme éclairé désire durant sa vie, pourquoi ne voudrions-nous pas en jouir après notre mort ? Elle n'est pas faite pour s'éteindre. Elle fait honneur à l'humanité, et celle-ci a intérêt de la conserver pour sa gloire : c'est un dépôt qu'un de ses membres lui confie, et qui doit servir d'exemple à tous ceux qui, connaissant comme lui la grandeur de leur origine, se feront un devoir d'en soutenir la dignité.

III. DE LA VALEUR DE LA RAISON

La raison aidée de la culture de l'esprit a banni du monde politique l'imposture, la rébellion, le fanatisme : les erreurs y sont moins communes, les mœurs plus épurées, les vices plus odieux, les sentiments d'honneur plus délicats, les âmes plus honnêtes, les grands plus affables, les rois plus humains, les sujets plus dociles, les lois plus sages, les hommes plus unis, les arts enfin plus encouragés.

Mais quels progrès a fait la religion ? La foi de ses mystères, au lieu de s'augmenter s'est affaiblie, et la morale qui apprenait à vaincre les passions et qui ordonnait de les vaincre, ne consiste plus que dans l'art de les définir avec méthode et de n'en point craindre les effets.

IV. DE LA FAÇON D'UTILISER LE BON SENS DANS LA VIE

Si les hommes avaient toujours un peu d'attention sur eux-mêmes, ils ne se présenteraient jamais que sous un seul aspect.

Beaux, ou du moins supportables d'un côté, ils sont souvent très hideux de l'autre ; voilà précisément la nature. Un homme est courageux,

i zachowujemy je bez zasługi; moglibyśmy rozstawać się z nim tak samo obojętnie, jak je witamy w chwilach narodzin. Jest również inne życie, bardziej istotne dla człowieka: to, które rzuca go z hukiem na scenę świata albo czyni mu ten świat przyjemnym dzięki łagodnemu i dobroczynnemu usposobieniu, dzięki skrupulatnej uczciwości, dzięki stałej pilności przy wypełnianiu społecznych obowiązków. Ów człowiek żyje w poważaniu innych, a to życie, ze względu na korzyści, jakie z niego wyciąga, jest mu droższe od tego, które pozwala mu na zwykłe istnienie, dzięki któremu byłby co najwyżej istotą przeznaczoną do spożywania owoców ziemi, maszyną, która oddycha i która — wiecznie bezużyteczna — przypominałaby pogrzebanego przed śmiercią.

A tym życiem, które pobudza i podtrzymuje aprobatą dusz wrażliwych na zasługę i którego wszelki człowiek oświecony pragnie w ciągu swego żywota, dlaczego tym właśnie życiem nie chcielibyśmy się rozkoszować po śmierci? Nie zjawia się ono po to, by zgasnąć. Przynosi ono zaszczyt ludzkości, a ta jest zainteresowana w zachowaniu go ku swojej chwale. Jest to depozyt, który jeden z jej członków powierza i który winien służyć za przykład dla tych wszystkich, którzy znając jak on wielkość swojego pochodzenia, poczytają sobie za obowiązek podtrzymanie jego godności.

III. O WARTOŚCI ROZUMU

Rozum, wspomagany przez kulturę ducha, przepędził ze świata polityki oszustwo, bunt i fanatyzm; błędy są w nim rzadsze, obyczaje czystsze, przywary wywołują większą odrazę, poczucie honoru stało się subtelniejszym, dusze — uczciwymi, wielcy — łaskawszymi, władcy — bardziej ludzkimi, poddani — posłuszniejszymi, prawa — mądrzejszymi, ludzie — skłonniejszymi do zjednoczenia, sztuki wreszcie — bardziej upragnionymi.

Lecz jaki postępek uczyniła religia? Wiara w jej tajemnice, zamiast wzrosnąć, osłabła; moralność zaś, która wskazywała, jak przezwyciężyć namiętności lub nakazywała je zdusić, polega już tylko na sztuce metodycznego definiowania i przestała wpajać lęk przed ich następstwami.

IV. O KIEROWANIU SIĘ ROZSĄDKIEM W ŻYCIU

Gdyby ludzie poświęcali stale trochę uwagi samym sobie, nigdy nie ujawnialiby pewnych stron swej duszy.

Osoby z jednej strony godne podziwu lub chociaż poważania, z drugiej bywają odpychające — oto prawo natury. Człowiek mężny może

mais il est en même-temps brutal, cruel, féroce. Un autre, dans un état paisible, a acquis de la gloire ; mais il se rend insupportable par un excès de hauteur et de mépris envers ceux, qui, courant dans la même lice, n'ont pu atteindre où il a eu le bonheur de parvenir. Tel a de la science, mais il est enflé de vanité, et il ne peut se rassasier ni de louanges qu'il mérite, ni de celles qu'une aveugle prévention lui offre et qu'il ne mérite point. Tel autre a de l'esprit, mais un cœur bas et digne d'opprobre. Jusques dans les âmes les plus parfaites, on voit l'émulation dégénérer en envie, la bonté de cœur en imbécillité, la tranquillité se changer en paresse, la persévérance devenir opiniâtreté.

V. DES DANGERS DE L'ESPRIT

L'esprit qui étend nos vues et nous fait voir jusqu'aux écueils qui l'environnent, loin de les faire éviter est souvent le premier qui nous y entraîne ; ce phare destiné à nous conduire au port, nous éclaire moins qu'il ne nous éblouit, et nous fait donner contre les rochers même qu'il nous découvre.

Plus l'esprit a de vivacité et d'élévation, plus, en quelque sorte, il doit se redouter lui-même ; ses plus grands défauts avoisinent ses plus grandes qualités. Quel est l'esprit supérieur que ses succès ne flattent, que sa vivacité n'aveugle, et qui dans la confiance qu'il met en ses forces n'affronte hardiment les plus grandes difficultés ? Souvent il lui suffit d'avoir conçu un projet pour en croire l'exécution facile ; il renverse en idée tous les obstacles ; les routes qu'il se trace, il croit les voir s'aplanir devant lui : mais à peine y est-il entré que souvent il s'égare, et avance d'autant moins qu'il se presse davantage.

Suivons un moment l'esprit dans les affaires et dans le commerce ordinaire de la vie : dans les affaires, nous le verrons manquer souvent le but par trop de finesse et de précaution. [...]

La présomption, apanage trop ordinaire de l'esprit, nuit autant à la fortune qu'à la droite raison ; on voit en effet plus d'esprits médiocres s'avancer dans le monde que de grands génies : les uns proportionnent les objets à leurs moyens, et ne trouvent pas de honte à n'y arriver

zarazem być brutalny i okrutny. Inny, zyskawszy sławę, jest dla bliźnich serdeczny, wyłączwszy wszelako rywali, których wyprzedził w staraniach o nią — dla nich bowiem na zawsze zachowuje pogardę. Bywają ludzie wielce uczeni, lecz przy tym pełni pychy, nigdy niesyci pochwałą, zarówno zasłużonych, jak i nienależnych. Są i tacy, którzy odznaczają się dowcipem, lecz serce mają nikczemne i godne potępienia. Bywa, że nawet wśród najdoskonalszych dusz szlachetne naśladownictwo przepoczwarza się w zazdrość, dobroć serca w głupotę, łagodność w lenistwo, zaś wytrwałość w upór.

V. O NIEBEZPIECZEŃSTWACH DOWCIPU*

Dowcip, który rozszerza naszą wiedzę, pozwala nam nawet widzieć czyhające na nas zagrożenia; dowcip, jednakże, zamiast chronić nas przed nimi, często nas na nie wystawia; owa latarnia morska, co ma do portu wskazywać nam drogę, więcej nas razi niż oświeca i nieraz wiedzie na groźne skały.

Im wyższym i żywszym jest dowcip, tym bardziej sam siebie lękać się powinien; największe jego wady stoją zupełnie blisko największych jego przymiotów. Gdzież znajdziemy wyższy dowcip, którego by pomyślność nie poniosła, żywość nie zaślepiała; który by zadufany w swoje siły nie walczył śmiało z największymi trudnościami? Człowiek dowcipny zaledwie poweźmie jakiś zamiar, już uważa za łatwe jego wykonanie; wszystkie w myśli wywraca zawady; zdaje mu się, że drogi, które sam sobie zakreśla, prostują się dla niego; lecz zaledwie wszedł na nie, błąka się i im bardziej się spieszy, tym mniej na tych drogach idzie do przodu.

Używajmy go tylko w zwykłych sprawach naszego życia; albowiem w sprawach wielkich często chybia celu przez zbytnią przebiegłość i ostrożność [...].

Tak więc dowcip, ta emanacja boskiego ducha, bardziej niekiedy do zguby naszej niż do szczęścia się przykłada, i nieraz kieruje nas ku przepaściom, których za pomocą prostego instynktu potrafilibyśmy uniknąć.

---

* Słowo „esprit” jest tutaj konsekwentnie tłumaczone przez „dowcip”, ale nie w znaczeniu współczesnym („żart”), tylko w znaczeniu, w którym był uważany w staropolszczyźnie, ale też jeszcze w XIX w. U Michała Wiszniewskiego np. czytamy: „Dowcip jest skłonnością i wielką zdatnością do wynajdywania podobieństw w rzeczach i wyobrażeniach. [...] Dowcip bywa połączony z lenistwem rozumu, obojętnym sercem i jakąś w charakterze lekkością.” Zob. M. Wiszniewski, *Charaktery rozumów ludzkich*. Kraków 1842: Drukarnia Uniwersytecka, s. 171 [przyp. tłum.].

que d'un pas lent et timide ; les autres ont à peine aperçu le but où ils prétendent, qu'ils s'y portent d'un vol audacieux, et l'idée exagérée que l'esprit se fait de ses propres forces est presque toujours un obstacle à ses succès.

C'est donc ainsi que l'esprit, cette précieuse émanation du souffle divin, sert moins à notre bonheur qu'à notre perte, et nous creuse des précipices que le seul instinct, peut-être, nous eût fait éviter.

Dans le commerce ordinaire de la vie, l'esprit n'a-t-il pas aussi ses dangers ? En général, il réussit plutôt à plaire qu'il ne parvient à se faire aimer. Ce qui compose l'agrément de la société, c'est la douceur, la gaieté, l'indulgence. L'esprit ne suppose point la réunion de ces qualités, il semble au contraire les exclure. Cette idée de supériorité entraîne des défauts contraires à la société. L'homme d'esprit se croit en droit d'y jouer le premier rôle, de manquer de respect à ses supérieurs, d'égard à ses égaux, d'indulgence pour ses inférieurs ; il ne cède rien aux premiers, dispute tout aux seconds, méprise les troisièmes, et veut se les subjuguier tous. Enfin, dans la société où devrait régner la plus douce, la plus entière liberté, l'esprit établit souvent un despotisme qui rompt bientôt les liens de la confiance et de l'amitié.

Juge impérieux, toujours prêt à prononcer, maître altier voulant toujours instruire, l'esprit, je le répète, rarement se concilie les cœurs et plus souvent excite la haine et l'envie. Comme son talent est de bien voir, et qu'à chaque instant il découvre dans les autres plus d'ignorance que de savoir, plus de petitesse que de grandeur, en un mot, plus de défauts que de vertus, il saisit mieux les uns que les autres, et ce talent (si c'en est un), lui attire souvent autant d'ennemis qu'il lui a fourni de sujets de satire. Il est vrai que, rappelant alors tout ce qu'il a de brillant et de grâce, et s'en servant à colorer sa mordante causticité, il plaît, il charme, il attache, il entraîne et répand dans la conversation une vivacité, une chaleur qui la soutient et l'anime ; mais bientôt cette chaleur se dissipe, ce feu qu'il avait allumé s'éteint, il aperçoit que la malignité qui lui souriait cesse d'applaudir à ses saillies, qu'elle commence elle-même à le craindre, et qu'enfin il n'a remporté que la haine et le mépris de son talent, de son adresse à médire.

Qu'est-ce donc que l'esprit, et quel cas en doit-on faire dès que ces avantages ne peuvent balancer ses dangers ? Pour quelques louanges qu'il nous attire, à combien de reproches ne nous expose-t-il pas ? S'il nous découvre quelques vérités, qui peut calculer les erreurs où il nous

Zarozumiałość, zwykła towarzysza dowcipu, równie szkodzi fortunie, jak i rozumowi; w istocie, lepiej się w świecie powodzi miernym dowcipom niż wielkim geniuszom. Pierwsi bowiem do sił swoich dostosowują swoje cele i nie wstydzą się wolnym i ostrożnym krokiem zmierzać do ich urzeczywistnienia; drudzy zaś zaledwie cel swój zobaczą, wnet się śmiałym ku niemu wznoszą lotem, a przesadzone przekonanie umysłu o własnych siłach prawie zawsze jest zawadą przeciw pomyślnemu rozwojowi wypadków.

Również i w zwykłym pożyciu z ludźmi z dowcipem związane są pewne niebezpieczeństwa. W ogólności prędzej potrafi on się innym podobać niż sprawiać, że ktoś, kto go posiada, staje się przez nich lubiany. Tym, co zjednuje towarzystwo jest słodycz, wesołość i pobłażliwość; dowcip zaś nie tylko nie łączy się z tymi zaletami, lecz zdaje się je wykluczać. To wyobrażenie dowcipu o swojej wyższości daje powód do wad przeciwnych więzom towarzyskim. Człowiek dowcipny sądzi, że ma prawo odgrywać w społeczności rolę pierwszoplanową, że wolno mu nie szanować starszych, nie mieć względu dla równych ani wyrozumiałości dla niższych; nic pierwszym nie ustępuje, wszystkiego drugim zaprzecza, gardzi ostatnimi i wszystkich pragnie ujarzmić. Wreszcie w społeczności, gdzie najłodsza i najzupełniejsza wolność powinna by panować, dowcip zaprowadza despotyzm, który wkrótce zrywa wszystkie węzły zaufania i przyjaźni.

Władczy sędzia, ciągle gotów wyrokować; wyniosły mistrz, ciągle chcący innych pouczać — dowcip, powtarzam, rzadko potrafi pozyskać ludzkie serca, częściej natomiast ściągą na siebie nienawiść i pogardę. Ponieważ talent ten polega na spostrzegawczości, dzięki której człowiek dowcipny zawsze widzi w ludziach więcej niewiedzy niż wiedzy, więcej małości niż wielkości, słowem więcej wad niż cnót, więc lepiej pierwsze niż drugie przenika, i w ten sposób ów talent (jeśli tak go można nazywać) często rodzi tylu nieprzyjaciół, ile znalazł obiektów swoich zjadliwości. Wprawdzie posługując się całą swoją błyskotliwością i posiadany wdziękiem, aby przykryć za ich pomocą własną zjadliwość, wprowadza on do rozmowy ciepło i żywioł, które ją podtrzymują i ożywiają; lecz wkrótce jego zapał ustaje, gaśnie ogień, który rozniecił; i zauważa, że przebiegłość, która się do niego uśmiechała, przestaje go okłaskiwać i sama zaczyna się go lękać.

Czymże tedy jest dowcip i jak go cenić mamy, kiedy niebezpieczeństwa tak dalece korzyści jego przewyższają? Jednając nam mało pochwał, na ileż wyrzutów i wymówek wystawia! Jeśli jakąś prawdę wykryje, w jak wiele błędów nas wprowadza? Za kilku przyjaciół tysiące osób przeciw nam pobudza. Wreszcie, obok kilku miłych przymiotów, ileż dowcip

plonge ? S'il nous fait des amis, combien ne nous suscite-t-il pas de rivaux ? Enfin à quelques qualités aimables, combien ne joint-il pas de travers choquants ? Que de malheureux, que de coupables n'a-t-il pas faits souvent dans le monde ? Que de trahisons, d'injustices, d'odieux manèges, n'a-t-il pas quelquefois justifiés ? Que de vertus en un mot n'a-t-il pas décriées ?

J'ai considéré l'esprit comme aussi dangereux dans la société que dans les affaires, aussi capable de nuire à la fortune qu'au doux commerce de l'amitié ; il ne me reste qu'à souhaiter que se défilant sans cesse de lui-même, il se livre tout entier à la raison, à cette raison que souvent il dédaigne, et qui seule néanmoins peut écarter les dangers qui l'environnent en lui servant toujours de guide. Sans un gouvernail, que deviendrait le vaisseau qui, se confiant à lui seul, et voguant à pleines voiles, s'abandonnerait au gré des vents et des tempêtes, sur une mer environnée d'écueils ?

VI. DES PLAISIRS

La plupart des plaisirs n'ont de charmes que ceux que nous leur prêtons ; ils n'existent point par eux-mêmes ; ce sont nos goûts, nos caprices, qui leur donnent l'être ; de sorte que nous leur trouvons plus ou moins d'attraits, de variété, selon que nos goûts sont plus ou moins vifs, plus ou moins différents ou uniformes.

Les mêmes plaisirs enchantent les uns et sont indifférents aux autres ; il est des gens qui ne font que leur sourire, il en est qui s'y livrent avec fureur ; aux uns, ils deviennent nécessaires par l'habitude, d'autres n'en aiment que les prémisses ; la crainte de les voir finir en diminue le prix pour quelques-uns, et y ajoute pour beaucoup d'autres ; dans la plupart, rien ne peut détruire leur empire, dans plusieurs, ils cèdent au moindre chagrin ; en un mot, autant de goûts, autant de plaisirs différents.

Le premier mobile de notre être, c'est sans doute l'amour du plaisir. La nature sans lui nous paraîtrait enveloppée d'un crêpe funèbre. Cet amour est plus absolu que la raison, il la prévient dans notre enfance, il la maîtrise dans la jeunesse, et si, dans l'âge qui refroidit les passions, il ne nous porte aussi vivement vers ce qui plaît, il sert du moins à nous éloigner de tout ce qui nous incommode.

Il ne s'agit que de tourner cet amour, tout indocile qu'il est, vers des plaisirs que la raison ne défend point, si elle ne peut les avouer ; ceux des sens sont presque toujours les plus dangereux et les moins satisfaisants. Qu'est-ce qui nous engage pour l'ordinaire à les rechercher ? Une vaine et

obruszających przywar posiada? Iluż to nieszczęść i ilu nawet zbrodni stał się na świecie powodem? Ile usprawiedliwił niekiedy zrad, niesprawiedliwości lub wykrętów? Słowem — ileż to cnót skazić potrafił?

Wykazałem już, jak jest niebezpieczny dowcip w społeczności i interesach naszych; jak równie szkodzić może fortune i słodkim węzłom przyjaźni. Życzyć tylko jeszcze wypada, ażeby nie ufając sam sobie, oddał się zupełnie pod władzę rozumu, którym wprawdzie gardzi, ale który sam tylko służąc mu za przewodnika może usunąć czyhające na niego niebezpieczeństwa. W cóż by się bowiem obrócił okręt bez steru, gdyby sam jedynie puścił się z rozwiniętymi żaglami wśród wiatrów i burzy na morze otoczone rafami?

VI. O ROZKOSZACH

Większa część rozkoszy nie ma innych wdzięków jak te, które im przypisujemy; nie istnieją one same przez się; gusta tylko i dziwactwa nadają im byt tak, iż się nam zdają więcej lub mniej żywe, mniej lub więcej jednostajne i wymagające.

Też same rozkosze, które jednych zachwycają, dla drugich są wcale obojętne; są ludzie, którzy tylko lubią ich skosztować; są inni, którzy się im z zapalem oddają; dla jednych przyzwyczajenie czyni je koniecznymi; inni lubią ich tylko pierwiastki; bojaźń, aby się nie skończyły, zmniejsza ich wartość w oczach niektórych, dla innych zaś ją powiększa; w wielu osobach nic nie zdoła zniszczyć ich panowania; w innych najmniejsze zmartwienie je rozprasza; słowem — ile gustów, tyle odmiennych rozkoszy.

Pierwszą sprężyną naszej istoty jest bez wątpienia umiłowanie rozkoszy. Bez niej przyrodzenie zdawałoby się nam okryte żałobą. Umiłowanie to mocniejsze jest od rozumu; wyprzedza ono rozum w dzieciństwie, ujarzamia człowieka w młodości i jeśli w wieku, który oziębia namiętności, nie tak żywo nas prowadzi do tego, co się nam podoba, służy nam wtedy przynajmniej do ucieczki od tego wszystkiego, co by nas mogło razić.

Idzie tylko o to, aby zwrócić to umiłowanie (jakkolwiek trudno nim rządzić) ku rozkoszom, których rozum nie zabrania, chociaż ich potwierdzać nie może; rozkosze zmysłowe są prawie zawsze najniebezpieczniejsze i najmniej satysfakcjonujące. Cóż nas zwykle skłania do uganiania się

stérile dissipation, l'ennui, la paresse, le triste embarras de l'oisiveté. Quelle source ! quelle origine ! quel motif ! Aussi comment se livre-t-on à ces plaisirs, ce n'est presque jamais avec ce choix de sentiment qui les craint et s'en méfie, ni avec cette délicatesse de goût qui en fait éviter l'excès. On s'y abandonne sans réserve, on coupe l'arbre pour avoir sur-le-champ tous les fruits, et quelle satisfaction en revient-il ? La satiété suit de près la jouissance. Ces plaisirs sont-ils annoncés, préparés d'avance ? ils ont déjà perdu tout leur charme ; trop attendus, ils n'apportent que de l'ennui, et toujours ils se nuisent par leur continuité. Ces mêmes plaisirs viennent-ils à cesser ? L'ennui leur succède ; ils laissent dans l'âme un vide qui porte à en chercher de nouveaux, ainsi la vie se passe à courir du plaisir à l'ennui, de l'ennui à des plaisirs qui le ramènent sans cesse.

Tel est l'effet ordinaire des plaisirs des sens ; il n'en est pas ainsi de ceux de l'âme, que si peu de gens recherchent quoiqu'ils ne puissent en ignorer le prix.

Ces derniers ne dépendent que de nous-mêmes parce qu'ils ne tiennent à rien de ce qui nous est étranger. Ils sont purs, parce qu'ils sont sans mélange ; toujours les mêmes, parce que la crainte ne peut les corrompre, et que le dégoût ne les suit point ; toujours durables, parce qu'un âge ne désabuse point de ceux qu'on a goûtés dans un autre âge ; ces plaisirs sont ceux que l'on trouve dans l'amitié, dans la reconnaissance, dans l'humanité, dans la pratique enfin des vertus morales. Voilà la véritable source des jouissances réelles, heureux celui qui en connaît tout le prix, [car] lui seul possède le secret des vrais plaisirs.

VII. DE LA VOLUPTÉ

Rien de plus funeste à la société que le voluptueux. Je parle de ces hommes qui ne recherchent le plaisir ni avec ce choix de sentiment qui l'épure, ni avec cette délicatesse de goût qui ne fait que s'y prêter. Je parle de ces hommes si communs à présent, qui, n'ayant nuls principes, vicieux par air, débauchés par oisiveté, ne trouvent plus que du dégoût dans l'habitude au plaisir, et ne peuvent corriger ce dégoût que par des excès qui deviennent besoins d'autres excès plus grands encore. Je dis que ces sortes de gens sont dans l'humanité d'aussi grands fléaux que les avares par leurs rapines.

Ce sont eux qui pervertissent les mœurs et détruisent les états par des préjugés pires que les vices qu'ils y répandent. C'est à eux qu'on doit cette philosophie licencieuse, qui, voulant paraître avoir la raison pour appui,

za nimi? Oto próżna i płonna skłonność, nuda, lenistwo i smutna bezczynność. Jakież mają one źródła? Jakiż jest ich początek i motyw? Otóż widzimy, że ci, którzy się tym rozkoszom oddają, nigdy prawie nie czynią tego pod wpływem uczucia, które by się ich obawiało i im nie dowierzało, ani z tą delikatnością gustu, która nam zbytku ich unikać każe. Owszem, nie zachowują w nich żadnej miary i ścinają, że tak powiem, drzewo, żeby można mieć zarazem wszystkie jego owoce. Cóż stąd za korzyść? Oto zbytnia sytość użyciu ich towarzyszy. Jeśli rozkosze te z dawna są przygotowane i znane, zbyt długo oczekiwane przywodzą tylko nudę, a ciągła ich obecność zawsze osłabia ich siłę. Jeśli owe rozkosze ustają, następuje po nich nuda; zostawiają one w naszej duszy jakiś brak, który skłania do szukania nowych uciech; i w ten sposób życie całe przepędzamy goniąc od rozkoszy do nudy, a od nudy do rozkoszy, po których zawsze ostatecznie pozostaje tęsknota i nuda.

Taki jest zwykły efekt rozkoszy zmysłowych; inaczej się dzieje z rozkoszami duszy, za którymi się tak mało ludzi ubiega, lubo ich wartość nie może im być nieznaną.

Rozkosze takowe od nas samych zależą; nie mają bowiem związku z tym wszystkim, co nam jest obce. Są czyste, bo nic się do nich nie miesza; zawsze są takie same, bo bojaźń nie może ich zepsuć, a niesmak nigdy za nimi nie idzie; są zawsze trwałe, bo każdemu wiekowi są wspólne; takie zaś rozkosze znajdujemy w przyjaźni, wdzięczności, człowieczeństwie, a nade wszystko w praktykowaniu cnót moralnych. To jest prawdziwe źródło rzeczywistych przyjemności; szczęśliwy, kto zna całą ich wartość, ten bowiem tylko zna tajemnicę prawdziwych rozkoszy.

VII. O LUBIEŻNOŚCI

Nie ma nic tak szkodliwego dla społeczności, jak człowiek lubieżny. Mam tu na myśli tych, którzy szukają rozkoszy niezwiązanej z głębokim uczuciem, które by ją uszlachetniało, ani z subtelnym smakiem, który tylko przez nią jest zaspokojony. Piszę o tych ludziach, tak dziś często spotykanych, którzy, pozbawieni zasad, występni dla fantazji, rozpustni z lenistwa, nudząc się w ustawicznych rozkoszach, usiłują nudę przezwyciężyć ekscesami, które przeradzają się w potrzebę ekscesów jeszcze większych. Twierdzę, że tacy ludzie stanowią plagę ludzkości, podobnie, jak chciwi rabusie.

To oni psują obyczaje i rujnują państwa uprzedzeniami gorszymi nawet od występków, które popełniają. Im zawdzięczamy libertyńską filozofię, która, chcąc udawać, że za nią stoi rozum, jest jak bluszczyk, który się pnie

est comme un lierre qui s'y attache et l'étouffe en l'embrassant. C'est à eux qu'on doit cette politesse de manège, qui, trop connue aujourd'hui, semble avertir de se méfier d'elle : c'est à elle qu'on doit ce goût du luxe qui n'a déjà presque plus de bornes que l'impuissance de croître ; cet esprit de frivolité, qui essaie tout et ne s'attache à rien, qui ne fait que voltiger sur la superficie des objets, qui met de l'importance aux petites choses, et traite sans attention les plus essentielles, qui n'aime que ce qui l'amuse, et qui n'aime plus rien dès qu'elle en jouit : c'est à eux enfin que l'on doit ce rétrécissement, cette petitesse, cet avilissement des âmes d'à présent, qui, accablées du poids de leur existence, se fuient, s'évitent, s'éloignent d'elles-mêmes, n'osent se chercher dans le vide des jours qu'elles perdent, ni dans un amas d'idées sans objet, qui se confondent les unes dans les autres, et qui tombent et disparaissent à mesure que d'autres viennent leur succéder.

VIII. DE L'ESPÉRANCE

Il est étonnant que l'homme, la plus noble des créatures, soit rempli de tant d'imperfections. Il paraît que toujours quelque chose lui manque, puisque dans aucun moment de sa vie, il ne cesse de désirer. Tout ce qu'il voit, tout ce qu'il entend, tout ce qu'il imagine, excite dans son cœur autant de désirs que rien ne peut éteindre, et qu'il lui est presque impossible de satisfaire. La faiblesse de ses moyens ne peut répondre à la vivacité de son imagination, une éternelle inquiétude le dévore, et l'espérance est seule capable de la calmer.

[...] Ces désirs toujours renaissants et qu'il n'est jamais sûr de réaliser, deviendraient pour lui un supplice affreux sans l'espérance du succès dont il se flatte, et qui le rend heureux au moins en perspective.

L'espérance, en effet, le conduit par des routes fleuries jusqu'au terme où elle est contrainte de l'abandonner. Elle seule a l'art de lui dérober le sentiment du présent lorsqu'il est pénible, et de lui présenter en compensation un avenir gracieux. À quelque distance que soit l'objet désiré, l'espérance le rapproche ; on jouit d'un bonheur tant qu'on l'espère, s'il échappe, on l'espère encore, si on l'obtient, on se promet de le posséder toujours. Heureux ou malheureux, c'est donc l'espérance, toujours l'espérance, qui nous anime et nous soutient !

L'espérance [...] est [...] l'âme de l'univers et le ressort le plus puissant pour en maintenir l'harmonie. C'est un sentiment inné, universel, qui se répand sur tous les maux et les soulage ; c'est un besoin de l'âme, un germe de bonheur qui calme notre impatience plus funeste encore que

wokół rozumu i w końcu dusi go swymi splotami. Im zawdzięczamy udawaną grzeczność, która, dziś aż nazbyt znana, zdaje się sama ostrzegać, by jej nie ufano. Za ich sprawą rozbudził się głód zbytku, niemal nieznający granic, chyba tylko tę, kiedy trudno już weń uwierzyć; duch frywolności, który wszystkiego próbuje, a nie przywiązuje się do niczego, ślizga się po powierzchni przedmiotów, przywiązuje się do rzeczy nieistotnych, a lekce sobie waży najważniejsze; to tylko lubi, co go bawi, a nie lubi już niczego, gdy się tym nasyci. Im wreszcie zawdzięczamy owo skurczenie się, miałość, spodlenie dusz dzisiejszych, które, przytłoczone swym istnieniem, same od siebie uciekają, opuszczają się, oddalają się od siebie, nie śmia się odnaleźć w pustce straconych dni, ani w mnogości bezprzedmiotowych idei, które się jedne w drugich rozplývają, potem zaś upadają po kolei, w miarę jak przychodzą nowe.

VIII. O NADZIEI

Dziwną jest rzeczą, że człowiek, najdoskonalsze jestestwo na ziemi, tak wiele niedoskonałości posiada. Zdaje się, że zawsze mu czegoś brakuje, gdyż w każdej chwili czegoś jeszcze żąda. Wszystko, co widzi i słyszy — to nawet, co sobie wyobraża — rodzi w jego sercu liczne żądze, których nic nie potrafi przytłumić, a których mu prawie niepodobna zaspokoić. Słabość siły jego nie odpowiada żywości jego wyobraźni: ciągła niespokojność go dręczy, a nadzieja tylko może ją ułagodzić.

[...] Żądze coraz odradzające się, których zniszczenia nigdy nie jest pewien, stałyby się dla niego okropną męczarnią, gdyby nie nadzieja szczęśliwego skutku, którego się spodziewa, a ta zawsze przynajmniej w oddaleniu wskazuje mu szczęście.

Nadzieja rzeczywiście prowadzi człowieka drogą usłaną kwieciami aż do stanowiska, gdzie go opuszczać jest przymuszona. Ona tylko posiada sztukę zniweczenia w nim bolesnych obecnie uczuć i wskazania mu w nagrodę umajonej przyszłości. Jakkolwiek przedmiot pożądaný jest od nas oddalony, nadzieja go zbliża; cieszymy się ze szczęścia, póki go się spodziewamy; jeśli nas ominie, spodziewamy się jeszcze go na potem; mamy nadzieję, że zawsze go posiadać będziemy. Tak więc w szczęściu i nieszczęściu nadzieja tylko zawsze nas wspiera i zachęca.

Nadzieja [...] jest [...] duszą świata i najmocniejszą sprężyną utrzymującą w nim konieczną harmonię. Jest to uczucie wrodzone powszechnie, które wszystkie zarówno klęski osładza; jest potrzebą duszy, zarodkiem szczęścia, który łagodzi naszą niecierpliwość, gorszą od przeciwności

l'adversité. Supérieure à la raison, qui souvent se trouble et s'obscurcit dans le malheur, elle nous soutient quand celle-ci nous abandonne. On peut dire de l'espérance ce qu'un auteur anglais a dit de l'amour, qu'elle est la GOUTTE CORDIALE que le ciel a mêlée au breuvage de la vie pour en diminuer l'amertume.¹

Généreuse sans opulence, si elle ne donne pas un bonheur complet, elle ranime du moins le courage, et ce courage n'est-il pas lui-même un bonheur ? L'espérance nous séduit lors-même qu'elle n'est pas vraisemblable, elle réalise rapidement dans l'esprit les illusions du cœur, et le plaisir qu'elle cause est d'autant plus vif qu'il n'est point émoussé par la jouissance. Qu'importe qu'il soit sujet à mécompte ? [...] Il en est de l'espérance comme de ses monnaies bizarres auxquelles les besoins pressants d'un état ont quelquefois donné cours, elles soutiennent le commerce presque autant que celles qu'elles remplacent. Les routes que nous avons à parcourir sont hérissées de ronces et d'épines, il ne tient qu'à nous d'y semer quelques fleurs, l'espérance les fournit et ses fonds sont inépuisables.

C'est par elle que le monde entier se gouverne ; à quoi servirait de faire des lois, si l'on n'en espérait une sage police ? Verrait-on des sujets obéissants, si chacun d'eux par sa soumission ne se flattait de contribuer au bien de la patrie ? Que seraient les arts ? Ne les jugerait-on pas inutiles sans l'espérance d'en recueillir les fruits ? Les sciences ne seraient-elles pas négligées, les talents incultes, les génies les plus heureux abrutis, sans l'espoir flatteur d'étendre le cercle des connaissances humaines ?

Demandez au guerrier ce qui le porte à exposer au hasard des combats, des jours qu'il pourrait rendre heureux et paisibles ? Il vous dira qu'il préfère aux tristes douceurs d'une vie obscure, l'espérance de la gloire. Le négociant traverse les mers, mais s'il brave le danger des tempêtes, c'est dans l'espoir d'acquérir des richesses, qui puissent le dédommager un jour de ses fatigues. Le laboureur courbé sur sa charrue, baigne la terre de ses sueurs, mais cette terre doit le nourrir, et il se dispenserait de la cultiver, s'il n'en attendait le prix de sa peine.

Quelles que soient nos entreprises, l'espérance en est donc le motif, elle prélude à nos succès et les jouissances qu'elle nous donne sont si vives, que souvent même elles l'emportent sur le bonheur réel.

¹ Il s'agit probablement de Henry Fielding. Il a mis cette phrase, „Love is the only bound of union, the sole delight our imperfect state is capable of enjoying ; the delicious cordial, which heaven mixes in the cup of life, to entice mortals to swallow the bitter potion” dans la bouche de Lady Gravely — Francesco Algarotti en 1744 (*The Modern Art of Love or the Congress of Cythera*. London 1783 : G. Kearsley, p. 35).

nawet. Wyższa nad rozum, który w nieszczęściu często się miesza i waha, wspiera nas wtedy, kiedy rozum opuszcza. Można powiedzieć o nadziei to, co jeden autor angielski powiedział o miłości, że jest ona KROPLĄ KORDIAŁU, którą niebo wmieszało do kielicha tego życia, dla osłodzenia jego goryczy.¹

Hojna bez zamożności, jeśli nie nadaje szczęścia zupełnego, przynajmniej ożywia odwagę, a ta odwaga nie jestże już rodzajem szczęścia? Nadzieja wtedy nawet nas łudzi, kiedy jest bezzasadna; realizuje ona szybko w umyśle złudzenia serca; a rozkosz, którą sprawia tym jest żywsza, że jej nie osłabiło posiadanie. Cóż stąd, że ta rozkosz jest zwodnicza? Droga, którą w życiu naszym przebiec musimy, jest napełniona chwastem i cierniem; w naszej jest mocy umać ją gdzieniegdzie kwiatami; nadzieja nam ich dostarcza i nigdy się wyczerpać nie dozwoli.

Cały świat rządzi się za jej pomocą. Na cóż by się przydało stanowić prawa, gdybyśmy nie spodziewali się ich słusznego wpływu na stan towarzyski? Widzieliżbyśmy poddanych posłusznych, gdyby każdy z nich nie miał nadziei, że przez swą uległość przyłoży się do dobra ojczyzny? Czyż by byli kunszta? Sądzoneż by je użytecznymi, gdyby nie nadzieja zbierania z nich obfitych owoców? Nauki byłyby zaniedbane, talenta leżałyby odłogiem, geniusz najwznieślijszy pozostałby dzikim, gdyby nie pochlebna nadzieja rozszerzenia obrębu wiadomości ludzkich.

Spytaj się wojownika, co go powoduje do narażenia na los oręża — dni, które by mógł spędzić w pokoju i szczęściu? Odpowie ci, że nadzieja sławy miłszą mu jest nad smutne słodczye ukrytego życia. Kupiec przebywa dalekie morza, lecz jeśli naraża się na niebezpieczeństwa i burze, czyni to w nadziei nabycia bogactw, które by mogły kiedyś wynagrodzić mu jego trudy. Rolnik schylony nad pługiem skrapia ziemię swym potem, lecz ziemia ta ma go żywić i pewnie by jej nie uprawiał, gdyby się nie spodziewał prac swoich owocu.

Nadzieja więc jest pobudką wszystkich naszych przedsięwzięć; przodkuje ona naszym powodzeniom, a uciechy, które w nas rodzi, są często tak żywe, że nieraz istotne szczęście przewyższają.

¹ Chodzi prawdopodobnie o Henry'ego Fieldinga. Sformułowanie „Love is the only bound of union, the sole delight our imperfect state is capable of enjoying; the delicious cordial, which heaven mixes in the cup of life, to entice mortals to swallow the bitter potion” włożył w 1744 roku w usta Lady Gravelly — Francesco Algarotti (*The Modern Art of Love or the Conress of Cythera*. London 1783; G. Kearsley, s. 35).

L'espérance, en un mot, à part à toutes nos actions ; faisons-nous du bien ? nous en attendons la récompense ; avons-nous commis quelque faute ? nous en espérons le pardon. Avons-nous fait quelque perte, nous nous flattons de la réparer. Et comment jouirait-on de la vie, si l'on ne conservait d'un jour à l'autre l'espoir de la prolonger ? Le malade le plus désespéré, n'espère-t-il pas encore sa guérison à l'instant même où il expire ? Cette espérance, cette bienfaisante espérance, qui nous soutient, et dans la vie et aux approches de la mort, nous la portons souvent au-delà même du tombeau, en cherchant à nous immortaliser dans la mémoire des hommes. Ranimés à notre heure suprême par cette flatteuse et dernière espérance, c'est avec moins de regrets que nous nous perdons sans retour dans les abîmes de l'éternité !

IX. DU BONHEUR

S'il est naturel à l'homme de travailler à se rendre heureux, si c'est là son unique désir, dès qu'il respire, et si ce désir l'occupe tellement que la vie même lui devient à charge, dès qu'il ne peut le réaliser, rien sans doute ne lui est plus nécessaire que de savoir en quoi consiste le vrai bonheur et quel usage il en doit faire.

Le bonheur s'offre à lui de toutes parts ; mais on il manque de le saisir, on il ne le sent point, ou il n'en jouit pas tranquillement dans la crainte de le perdre. Les uns le font consister à satisfaire leurs passions, les autres à les vaincre ; la plupart des hommes jugent du bonheur par leurs goûts et leurs caprices. Il en est qui le trouvent dans ce qu'ils possèdent, d'autres pensent qu'il n'existe que dans ce qui leur manque, c'est ainsi que l'ambitieux riche des biens de la fortune voit ordinairement ces biens avec indifférence, et court après les honneurs ; l'avare insensible aux bonheurs, n'aspire qu'aux richesses, seules capables de le satisfaire ; celui-là se plaît dans l'agitation et le travail, celui-ci dans le repos et l'indolence, tel homme enfin semble être heureux, et ne l'est point, tel passe pour infortuné, dont le sort est digne d'envie. Le bonheur toujours inconstant et mobile, ressemble à ce ruisseau dont l'onde naturellement calme et limpide, s'agite et se trouble au moindre orage.

Il n'est point d'état, de condition dans la vie qui n'ait plus ou moins de peines à supporter ; peut-on ignorer qu'elles naissent du bonheur même, puisque le plus parfait (s'il en existe), porte toujours en lui un levain funeste qui l'altère, c'est ce que Lucrèce appelait un vice intérieur et secret qui naît et subsiste au sein des biens les plus réels, les dénature et les arme en quelque sorte contre eux-mêmes. Une des principales

Słowem — nadzieja ma udział we wszystkich naszych czynnościach; dobrze robiąc spodziewamy się nagrody; jeśliśmy w czym przestąpili, mamy nadzieję otrzymać przebaczenie. Jeśli ponieśliśmy jaką stratę, spodziewamy się ją sobie wynagrodzić. Moglibyśmy używać spokojnie słodczy życia, gdybyśmy nie mieli nadziei, że dłużej jeszcze żyć będziemy? Chory w najopłakańszym stanie pozostający czyliż nie karmi się nadzieją przyszłego życia nawet w chwili, gdy już umiera? Nadzieję tę dobroczynną, nadzieję, która nas utrzymuje w życiu i przy śmierci, często unosimy aż z drugiej strony grobu, starając się unieśmiertelnić w pamięci ludzkiej. Ożywieni tą pochlebną i ostatnią nadzieją w śmiertelnej godzinie, z mniejszym żalem zapuszczamy się bez powrotu w przepaść wieczności.

IX. O SZCZĘŚCIU

Jeżeli uszczęśliwienie przyrodzonym jest człowieka celem, jedyną jego od kolebki żądzą i tyle zajmującą, że życie bez osiągnięcia celu tego nieznośnym się staje — tedy nic mu tak nie jest potrzebne, jak żeby wiedział, na czym prawdziwe szczęście zależy, i jak go korzystnie używać powinien.

Szczęście ze wszystkich stron przedstawia się człowiekowi, lecz ten albo go uchwycić nie potrafi, albo go nie czuje, lub też z bojaźni, żeby go nie utracić, nie zażywa go z właściwą spokojnością. Jedni zakładają szczęście w zadośćuczynieniu namiętnościom, inni w ich pokonaniu, lecz najwięcej ludzi według własnego smaku lub własnej zachcianki wystawiają je sobie. Jedni znajdują je w tym, co posiadają; inni zaś w tym tylko, na czym im zbywa; tak to bogacz wyniosły, obojętny zwykle na swoje skarby, za zaszczytami tylko się ubiega; skąpiec nieczuły na zaszczyty pragnie jedynie bogactw, które same tylko zadowolić go zdołają. Jednemu ruch i praca podobają się, drugiemu nieczynność i spoczynek, wreszcie niejeden zdaje się być szczęśliwym, choć nim nie jest w istocie, a litujemy się często nad losem tych, którym powinniśmy zazdrościć. Zawsze niestałe i ruchome, podobne jest szczęście do spokojnego i przeźroczystego strumyka, którego wody burzą się i mącą za najmniejszą nawet nawałnością.

Każdy stan ma mniejsze lub większe troski i kłopoty; któż nie wie, że nawet ze szczęścia one się rodzą, kiedy najdoskonalsze szczęście (jeśli takowe może istnieć na świecie) w sobie samym nosi nieszczęśliwą skłonność do złego, która je nadwyręża; i Lukrecjusz nazywał to właśnie wewnętrzną i skrytą przywarą, która powstaje i utrzymuje się wśród najistotniejszych powodzeń i korzyści, która je przeistacza, i, że tak powiem,

sources du bonheur, ou du malheur de la vie, vient de l'empirement de nos désirs. [...]

Un sage tel que je viens de le dépeindre, est d'autant plus heureux, qu'il ne s'est point proposé de l'être, et ne s'aperçoit pas même qu'il l'est en effet, car c'est une des conditions du bonheur qu'il se refuse pour l'ordinaire à ceux qui le cherchent, et souvent échappe quand on se flatte d'en jouir.

Le plus sûr moyen de vivre heureux est donc de se renfermer en soi-même, pour mieux apprendre à se connaître ; de se faire une société de son cœur (si l'on peut s'exprimer ainsi), d'aimer à l'entendre, parce qu'il dit toujours vrai, et sans renoncer entièrement au monde, de lui échapper néanmoins dès qu'il veut trop nous occuper des frivolités qu'il aime.

Chercher à rendre heureux les autres, n'est-ce pas travailler encore à son propre bonheur ? [...] Ils n'en sentent pas le prix [des bienfaits], ces hommes uniquement occupés d'eux-mêmes, ces hommes superbes qui craindraient de déroger en rien à leur grandeur, et qui ne rougissent point de laisser en vain gémir l'infortune. Plaignons-les, ils ne connaissent pas la première des jouissances, ils ignorent qu'il est plus glorieux et plus doux de répandre des grâces que d'obtenir des faveurs.

Notre vie est agitée sans cesse par la crainte et par l'espérance : sachons modérer ces deux sentiments, en nous rappelant surtout que chaque jour les apparences se trouvent démenties par l'évènement. Un bonheur paraissait certain, il nous échappe. Un malheur semblait inévitable, et se change en un bien qu'on n'osait espérer. Désirons moins en général ce qui nous plaît que ce qui nous paraît le plus sage ; jugeons de tout avec les yeux de la raison, nous n'ambitionnerons point alors les grandeurs, nous ne mépriserons pas nos inférieurs, nous vivrons sans reproche avec nos égaux, et si l'on nous offense, nous nous vengerons par des bienfaits.

Malgré tant de soins, de précautions pour nous rendre heureux, quelquefois sans doute nous cesserons de l'être ; il est tant d'évènements dans la vie ! Les choses humaines ont si peu de stabilité, qu'on ne doit point compter sur une félicité constante [...].

Et qu'importe à l'homme placé sur le grand théâtre du monde le rôle qu'il doit y jouer ? Son bonheur comme son mérite est de le bien remplir quel qu'il soit. C'est donc en effet dans l'exactitude ou la négligence à s'acquitter de ses devoirs, que réside le bonheur où le malheur de la vie. Tout le reste n'est qu'illusion ; ainsi ne cherchons la source des maux, des biens réels que dans nos vices et dans nos vertus.

uzbraja przeciw samym sobie. Zbyteczna porywczosć naszych żądz jest jednym z najistotniejszych źródeł szczęścia lub nieszczęścia. [...]

Mędrzec, którego właśnie opisałem, tym jest szczęśliwy, że nie zamierzał sobie szczęścia, a nawet nie spostrzega tego, że jest szczęśliwy; szczęście bowiem ma tę własność, że często stroni od tych, którzy go szukają, i często ulatuje wtedy, kiedy nam się zdaje, że go używamy.

Żeby przeto być szczęśliwym, najpewniejszy będzie środek zamknąć się w sobie samym, żeby nauczyć się łatwiej siebie poznawać; zrobić z serca swego towarzystwo dla siebie (jeśli się tak można wyrażać); mieć przyjemność w słuchaniu jego, bo zawsze mówi prawdę; wreszcie, nie wyrzekając się zupełnie świata, zawsze go unikać wtedy, gdyby nas chciał zanadto zajmować owymi fraszkami, które zbyt lubi.

Nadto ten, kto stara się uszczęśliwić innych, czyliż nie pracuje nad własnym szczęściem? [...] Nie znają całej [...] ceny [dobrodziejstw] ci ludzie sobą jedynie zajęci, ci dumni ludzie, którzy lękają się, żeby w czym nie ubliżyć swojej wielkości i bez zarumienienia się głusi są na jęki nędzy. Litujmy się nad tymi ludźmi; nie znają oni najpierwszej w świecie rozkoszy; nie wiedzą oni tego, że chlubniej i przyjemniej jest łaski świadczyć, aniżeli fawory możnych odbierać.

Bojaźń i nadzieja ustawicznie życie nasze mieszają; umiejmy oba te uczucia umiarkować; pomnijmy nade wszystko, że codzienne wypadki sprzeciwiają się pozorom. Szczęście, co się nam zdawało niezawodne, samo od nas ucieka, a nieuchronne nieszczęście zmienia się nieraz na niespodziewaną pomyślność. W ogólności nie tyle pragniemy tego, co się nam podoba, jak tego, co się nam rozsądnym zdaje; sądźmy o wszystkim oczami rozumu, a wtedy nie będziemy piąć się do wielkości, ani gardzić niższymi od nas; żyć będziemy przyzwoicie z równymi sobie, a jeśli nas kto obrazi, zemścimy się nad nim przez dobrodziejstwa.

Wprawdzie mimo tylu starań i zabiegów, żebyśmy byli szczęśliwymi, niekiedy przestaniemy być nimi, tyle jest w życiu licznych wypadków; wszystkie rzeczy ludzkie tak mało mają stałości, że trwałego szczęścia obiecywać sobie nie można [...].

Wreszcie, co to ma obchodzić człowieka postawionego w wielkim teatrze świata, jaką na nim grać będzie rolę. Jego szczęście i zasługa na tym polega, żeby tę, którą ma sobie przeznaczoną, dobrze oddał. Tak więc rzeczywiście szczęście lub też nieszczęście życia naszego zależy od dokładności albo niedokładności wypełniania własnych obowiązków. Wszystko prócz tego jest tylko złudzeniem; nie szukajmy przeto gdzie indziej nieszczęść lub rzeczywistego dobra, jak tylko w przywarach lub cnotach naszych.

X. DES LIMITES DE LA VOLONTÉ HUMAINE

Chacun y réglait sa volonté sur trois maximes générales.

1°. Un sentiment secret, imprimé dans nos âmes par les mains même de la nature, pourrait presque seul rapprocher nos esprits et nos cœurs pour l'avantage de la société dont nous sommes membres. Ce sentiment exige de nous une entière conformité de nos pensées avec la volonté de Dieu, seul Maître souverain de toutes les intelligences. Les vues, les desseins de cet Être Suprême doivent régler nos vues et nos desseins ; et si les idées de tous nos citoyens étaient parfaitement d'accord avec cette loi essentielle, immuable, universelle, ne le seraient-elles pas entre elles ? Et quelle diversité d'opinions y aurait-il dans notre état, et sur ce qui le regarde en général, et sur les intérêts réciproques de ceux qui le composent ?

2°. Il est encore un point fixe où nous devons rapporter toutes nos pensées et toutes nos actions. En effet, s'il est un ordre d'idées éternelles qui doit diriger nos affections, il en est un autre formé par le consentement des hommes, auquel nous devons assujettir tous nos sentiments. L'un est indépendant de nos opinions et de nos goûts, et ne relève absolument que de la volonté de Dieu ; l'autre est aussi immuable et nécessaire, parce qu'il est fondé sur les idées primitives de la raison, et qu'il est approuvé par tous ceux qui se trouvent réunis dans un même corps de cité ou de république. C'est cet ordre qui nous maintient dans une exacte subordination, sans détruire notre égalité naturelle ; et tout nous engage à l'observer : un sentiment naturel et intime d'humanité, l'amour que nous devons à nos frères, notre propre intérêt, le bien général de la société où nous sommes obligés de vivre. Cet ordre met une barrière à la liberté sans la détruire, et la perfectionne au contraire, et l'empêchant de se perdre à force de s'égarer. Mais la liberté doit respecter cet ordre qui éclate dans les lois de nos pères, dans celles que nous nous sommes données à nous-mêmes ; le même principe qui nous a engagés à les établir, doit nous porter à nous y soumettre.

3°. Un plus pressant motif doit réunir nos volontés ; c'est un amour aussi naturel que celui de nous-même : cet amour, c'est l'amour de la patrie. Il ne peut que nous inspirer des sentiments uniformes, si nous préférons toujours le bien public à nos avantages particuliers ; si, libres de passions, et sans aucun retour sur nous-mêmes, nous n'avons en vue que le salut de l'état, et si nous ne varions tout au plus que sur les moyens de rendre cet état heureux et tranquille.

X. O GRANICACH WOLI LUDZKIEJ

Każdy z nas trzy maksymy jako zasady powinien założyć woli swojej.

Pierwsza: pójść drogą wewnętrznego sentymentu, który nam sama natura odcisnęła i uczy, że jest wola najwyższa, która powinna kierować naszą, to jest Wola Boska, która się przejawia we wszystkich zamysłach naszych, byleśmy ją z aplikacją egzaminowali, i byleśmy z tego brali miarę, że nie może być większa wolność, jako ta, którą mi Bóg dał z wolnej woli, gdyż mi wolno albo się zbawić, albo potępić; a przecie czuję, że mnie Łaska Boska do dobrego ciągnie, i że ją gwałcę, kiedy idę za impetem woli mojej własnej. Tenże instynkt do dobrego w każdym przedsięwzięciu pasuje się z inklinacją moją do złego, która mnie nigdy tak nie zaślepia, żebym nie widział, jeżeli wola moja funduje się na uporze, na prywacie, albo na interesie przeciwnym dobru pospolitemu. Zgoła, jeżeli każdy o to się starać będzie, żeby wola jego zgadzała się z Wolą Bożą, snadno stanie się powszechna, kiedy się tym motywem miarkować będzie.

Ta pierwsza maksyma w poczęciu woli naszej. Działaj samodzielnie, bo natura zepsowana może się sprzeciwić Woli Boskiej, ale jej nigdy odmienić nie może; druga zaś maksyma, którą się wola nasza rządzi zwyczajnie, jest niezależna; sam własny rozum ją formuje. Że ten zaś często się zawodzi, ma prawa przed oczyma, któreśmy sobie sami nadali, i którym wolność jest podporządkowana, nie traci przez to swojej prerogatywy. Jest przy tym Opatrzność, która jednym więcej dała rozeznania niż drugim; ten podział nie narusza równości, kiedy kto przyswaja lepszą opinię nad swoją, żeby ją uczynić powszechną. Jest przy tym porządek, od którego wola odchyłać się nie może działając, tylko przeciwko rozumowi.

Trzecia maksyma, która powinna kierować wolą naszą, jest miłość naturalna siebie samego; ta się z nami rodzi, interes ją mocni, rozum autoryzuje; jako jest nieoddzielalna od miłości ojczyzny, tak powinna być wystarczająca dla kierunku woli naszej do przytłumienia uwodzących nas pasyj i do powściągnięcia wolności, unoszącej się tymi pasjami; i jako mamy władzę wolą naszą wolnością kierować, tak w mocy także naszej tę samą wolność miarkować według woli zgadzającej się z sumieniem, z rozumem i dobrem pospolitym.

XI. DES PROGRÈS DE LA LITTÉRATURE

À considérer l'état des lettres avant leur renaissance, il n'est pas étonnant qu'elles fussent négligées par les uns, et méprisées par la plupart des autres ; la superstition qui naît de l'ignorance, et qui la reproduit à son tour, éloignait nos aïeux de tout ce qui peut étendre ou perfectionner le génie ; d'un autre côté, l'austère fierté que leur inspirait la passion des armes, leur faisait croire indigne d'eux, de mêler de nouveaux lauriers à ceux qu'ils allaient cueillir dans des aventures périlleuses ; les lettres n'avaient même alors nul attrait ; leurs plus sublimes productions, n'étaient que des chroniques romanesques, des légendes de chevalerie, pleines d'un faux merveilleux, et à l'exception de quelques solitaires tourmentés de leur oisiveté, peu d'hommes s'adonnaient à l'étude.

Le nombre des littérateurs devint plus grand, lorsque les Bessarion, les Lascaris, et plusieurs autres Grecs, en nous apportant les bons modèles, nous eurent découvert les sources du bon goût ; mais comme pour l'acquérir, il fallait commencer par étudier des règles inconnues, rapprocher des passages et les comparer, connaître la propriété des termes, apprendre à construire des phrases et à les assortir, s'appliquer pour ainsi dire à dessiner, avant que d'essayer à peindre ; plusieurs de nos pères, par au reste d'insensibilité gothique, furent rebutés de ces détails minutieux, quoique nécessaires ; et à quelques génies près, qui s'y livrèrent comme par instinct, la plupart firent peu de cas du beau jour qui allait éclore ; ils n'en voyaient que de faibles lueurs, et ils avaient de la peine à les distinguer des ombres de la nuit qui avait précédé, et qu'ils regrettaient peut-être encore.

Ce ne fut que longtemps après, et vers la fin du pénultième siècle, que dans l'accroissement de ce jour heureux, on reconnut le prix des beaux-arts, et qu'on les estima d'autant plus, qu'ils s'avançaient vers la perfection d'un pas moins lent et moins timide ; ce fut alors que pour en presser davantage les succès, on voulut remonter jusqu'aux sources du beau, découvrir le germe et la progression des idées, étudier leur analogie, leurs rapports, apprendre à les combiner, à les nourrir les unes par les autres, et par leur enchainement, à leur donner plus de force et plus d'éclat qu'elles n'en reçoivent d'une imagination accoutumée à les enlacer sans choix et sans ordre. Ce fut alors que le génie osa s'élancer des bornes de l'art, au sein de la nature, pour la mieux saisir, et qu'aux simples traits de crayon, il joignit enfin le charme du coloris et toute l'énergie d'un pinceau plein de grâces et de vie.

XI. O POSTĘPIE LITERATURY

Zważywszy, jaki był stan nauk przed ich odrodzeniem, dziwić się nie będziemy, że je wielu zaniedbywało, a większość nawet gardziła nimi; przesąd, plód nieoświecenia, który wzajemnie nieoświecenie za sobą prowadzi, przesąd ten, mówię, oddalał naszych przodków od tego wszystkiego, co może rozszerzyć, rozprzestrzenić lub wydoskonalić geniusz; z drugiej strony, nieugięta duma, jaką w nich namiętność wojen zrodziła, kazała im poczytywać za niegodne siebie, ażeby przydawać inne jakie wawrzyny do tych, które w niebezpiecznych nabyli wyprawach; a nawet płody literackie żadnego wówczas nie miały powabu; najszczytniejszymi z nich były wówczas albo romantyczne kroniki, albo dzieje rycerskie pełne cudów fałszywych, i zaledwie kilku samotników znudzonych swoją nieczynnością wyjąwszy, zresztą mało kto oddawał się naukom.

Liczba pisarzy powiększyła się wówczas, kiedy Bessarion, Lascaris i wielu innych Greków przyniósłszy dobre wzory, źródła dobrego smaku nam wykryli; lecz że dla ich pojęcia trzeba było zacząć od uczenia się nieznanych reguł, porównywać ze sobą różne miejsca, poznać właściwe słów znaczenie, nauczyć się składu i doboru myśli, i że tak powiem przykładać się wprzód do prostych szkiców, nim będzie można zacząć malować; wielu z naszych ojców skutkiem reszty jeszcze nieczułości gotyckiej, zraziło się tak drobnymi lubo potrzebnymi szczegółami i kilka prawdziwych geniuszów wyjąwszy, którzy jakby przez instynkt temu się zawodowi poświęcili, większa część uczonych mało zważała na to piękne światło, wkrótce powstać mające; słabe jego tylko dostrzegali promienie i z trudnością potrafili je odróżnić od cieniów nocy, która je poprzedziła, a której może żałowali jeszcze.

Dobrze potem, to jest dopiero w połowie przedostatniego wieku, przy powiększaniu się tego szczęśliwego światła uznano wartość nauk wyzwolonych i tym je bardziej ceniono, że szybszym i śmielszym krokiem do udoskonalenia postępowały; wtedy to właśnie dla łatwiejszego ich przyspieszenia usiłowano zwrócić się aż do źródeł piękności, odkryć tworzenie i postęp wyobrażeń, zgłębiać ich styczności i stosunki, nauczyć się porównywać takowe, zasilać jedne drugimi i przez ich przyzwoite połączenie dodać im więcej mocy i blasku, niżeli im nadać może wyobrażenia przyzwyczajona do ich nagromadzenia bez wyboru i porządku. Wówczas to już geniusz miał się wyrzeć z granic sztuki i rzucić się na łono natury, żeby nią łatwiej się przejąć i przyłączyć nareszcie do prostych szkiców urok kolorytu i całą piękność pędzla pełnego wdzięków i życia.

Avouons néanmoins que, malgré la haute réputation où les lettres étaient parvenues, on ne les cultiva pas aussi généralement que l'on fait de nos jours ; la grandeur et l'opulence les dédaignaient encore. Les Mécènes qui les goûtaient étaient rares, et les Augustes dont elles célébraient les victoires, ne leur souriaient qu'en passant.

Il n'en est pas de même aujourd'hui ; on leur rend hommage dans les lieux mêmes où elles n'avaient auparavant ni culte, ni autels ; on leur sacrifie dans les palais, dans le sanctuaire, au milieu des camps, et jusques sur le trône. Tous les jours dans les cercles les plus brillants, elles rapprochent les conditions, malgré le faste des dignités et l'orgueil de la naissance. De même qu'au temps de l'ancienne Grèce, on philosophait dans les jardins, sous les portiques, jusques dans les bains et les festins publics ; ainsi aujourd'hui on ne parle partout que science et littérature, et ceux qui ne les cultivent pas par goût, veulent au moins s'en occuper par mode.

XII. DES PASSIONS

Ce que les hommes connaissent le moins, dit-on, ce sont leurs passions ; moi je suis d'un avis contraire. Il est bien vrai que les passions nous ôtent la connaissance de nous-mêmes, mais il n'en est point quelque repliées qu'elles soient au fond de nos cœurs, qui puissent échapper à nos regards, pour peu que nous soyons attentifs à les surveiller et à les suivre ; il en est une surtout plus facile encore à démêler, c'est la PASSION DOMINANTE qui réside en chacun de nous ; c'est elle qui régit et maîtrise toutes les autres, qui les fait agir ou les remplace, les réchauffe ou les éteint. Elle n'attend d'ordre que d'elle-même, ne connaît d'autres goûts que les siens, n'approuve que ses idées ; elle est l'âme de nos actions, le principe de nos mœurs ; elle gouverne notre raison ; malheureusement encore, elle ne change ni ne vieillit, et rend trop sensible au-dehors ce qu'elle opère au-dedans de noire âme.

Cette passion privilégiée et favorite, est la forme distinctive des caractères, elle est à leur égard ce que les traits sont au visage ; c'est la PHYSIONOMIE DES CŒURS, si l'on peut parler ainsi.

Ce serait peut-être une espèce de bonheur que cette passion donnât l'exclusion à toutes les autres, et qu'elle fût à leur égard comme un lierre qui les étouffât en les embrassant. Sous un maître absolu nous ne serions point esclaves d'autres tyrans subalternes aussi cruels, et quelquefois plus despotiques. Mais les passions les plus opposées croissent et subsistent sur le même terrain ; il n'en est point qui ne puissent servir à

Wyznać z tym wszystkim należy, że lubo już wtedy literatura wysokiego stopnia sławy doszła, jeszcze nią tak powszechnie jak za dni naszych nie trudniono się, jeszcze nią wówczas możni i bogaci gardzili. Rzadkimi byli wtenczas mecenasowie kochający sztuki, a augustowie, którym poeci śpiewali zwycięstwa, czasem tylko się do nich uśmiechali.

Inaczej się już dzisiaj dzieje; składają im hołd w tych nawet miejscach, gdzie dawniej ani czci ani ołtarza nie miały; dzisiaj palą im ofiary w pałacach, świątyniach, a nawet na tronie. Codziennie one w najświetniejszych społecznościach zbliżają ku sobie rozmaite stany bez względu na przepychy godności i dumę urodzenia. Równie jak niegdyś w starożytnej Grecji filozofowano w ogrodach pod portykami, nawet w łaźniach i przy ucztach publicznych, podobnie dzisiaj wszędzie słychać mówiących tylko o naukach i o literaturze, a ci, którzy się nimi z obowiązku lub upodobania nie trudnią, dla mody przynajmniej zajmować się nimi pragną.

XII. O NAMIĘTNOŚCIACH

Mówią pospolicie, że ze wszystkich rzeczy najmniej zna człowiek swoje namiętności; lecz ja jestem przeciwnego zdania: prawda, iż namiętności odbierają nam znajomość nas samych, lecz żadna z nich najgłębiej nawet w sercu ukryta nie może ujść naszego wzroku, bylebyśmy je z uwagą śledzili i im się przypatrywali: jedna nade wszystko łatwiejsza jest od innych do rozróżnienia, a tą jest NAMIĘTNOŚĆ PANUJĄCA, która w każdym człowieku ma siedlisko; ona to rządzi i ujarzmia wszystkie inne; ona im nadaje popęd lub je wstrzymuje; ona je rozżarza lub gasi. Słucha ona własnych tylko rozkazów; nie zna innych gustów jak swoje tylko i własne tylko wyobrażenia przypuszcza; jest ona duszą naszych czynności i zasadą naszych obyczajów; rządzi rozumem naszym; na nieszczęście nasze nie zmienia się, nie starzeje i najwyraźniej wykazuje zewnętrzne i wewnętrzne swoje działania.

Ta uprzywilejowana i ulubiona w ludziach namiętność nadaje odznaczający kształt charakterom — tym jest względem nich, czym są rysy względem twarzy i, użyję tego wyrażenia, jest ona fizjonomią serca.

Szczęściem by to może było, gdyby ta namiętność oddalała wszystkie inne i gdyby na kształt oblicza obejmując je — zupełnie przytłumiła. Pod samowładnym panem nie byłibyśmy niewolnikami innych podwładnych tyranów, równie okrutnych, a często bardziej despotycznych. Lecz namiętności, nawet najbardziej sobie przeciwne, wzrastają i utrzymują się na tym samym gruncie; każda z nich jest przydatną panującej i służy jej

la passion dominante, et qui ne la servent en effet aussi fidèlement que si elles n'aspiraient point à lui enlever la souveraineté qu'elle s'arroe.

On pourrait réduire les passions en trois classes: celles que l'esprit conçoit, celles que le cœur enfante, celles que la raison approuve et soutient.

Les passions de l'esprit sont présomptueuses et confiantes comme lui ; les autres ne se développent ordinairement que par des progrès lents et insensibles ; on en voit les semences germer, croître et mûrir ; celles-ci au contraire naissent en un moment ; ce sont des étincelles qu'on n'a pas plus tôt aperçues, qu'elles ont causé un incendie. Les desseins les plus mal conçus, leur paraissent raisonnables ; elles changent les apparences en certitude, rapprochent les objets les plus éloignés, s'en créent de nouveaux, saisissent-les avec force, n'ont ni frein, ni repos, se combattent, se croisent, se détruisent, s'éteignent aisément, se rallument de même, ont plus de saillies que de suite, et sont pour l'ordinaire plus faciles à surmonter qu'à prévenir.

Celles du cœur ont plus de consistance et de pouvoir, ce sont elles en quelque sorte qui font et défont tout ici-bas. Les rois d'un seul regard peuvent ébranler la terre, les passions dont je parle, sont plus souveraines qu'eux, elles les maîtrisent et les subjuguent aussi aisément que le plus vil des mortels.

De toutes les passions du cœur, la plus séduisante, la plus impérieuse, souvent la plus durable, toujours la plus difficile à vaincre ; c'est l'amour, espèce de tribut que chacun doit à l'humanité ; la jeunesse n'attend pas qu'on le lui demande, et la vieillesse le paye encore par ses désirs.

C'est en vain que de siècles en siècles on s'est prescrit des remèdes contre cette passion, et qu'on s'est transmis des leçons ou pour s'en guérir, ou pour s'en défendre. [...] Un cœur épris est comme une onde trop vivement agitée qui ne peut reprendre sa première limpidité que naturellement et d'elle-même, tout autre moyen ne servirait qu'à la troubler plus encore.

Les passions se tiennent toutes par la main, et les plus opposées se touchent ; on peut passer de l'amour à la haine et aussi aisément de la haine à l'amour.

La haine est donc aussi une passion du cœur, et celle qui s'y déploie, et s'y fortifie le plus dès qu'elle s'y est fait un passage (les bienfaits n'y jettent point de si profondes racines) ; et si la rivalité l'y a introduite, il est bien difficile de l'en arracher.

[...] Les uns ne doivent les leurs qu'à leurs défauts, et ne haïssent que parce qu'on a sujet de les haïr. Les autres naturellement soupçonneux,

wszystkie tak wiernie, jak gdyby nie pragnęły wyrzucić jej tego panowania, które sobie przywłaszczyła.

Można by namiętności na trzy klasy podzielić: na te, które z dowcipu pochodzą, na te, które z serca biorą początek i na te, które rozum potwierdza i wspiera.

Namiętności dowcipu są równie zrozumiałe, jak i sam dowcip; inne zazwyczaj rozwijają się stopniami, zwolna i nieznacznie; można widzieć ich zaród, wzrost, dojrzewanie; pierwsze przeciwnie, w jednej chwili się rodzą; są to iskry, które niżej się spostrzec dadzą, już pożar wybuchnie.

Zamiary najniedorzeczniejsze zdają się im być roztroprnymi, zmieniają pozor na pewność; zbliżają ku nam najodleglejsze przedmioty i nowe sobie jeszcze tworzą; wszystko silnie chwytają, nie mają ani hamulca, ani odpoczynku; walczą jedne z drugimi, krzyżują się i niszczą wzajemnie; łatwo się dają ugasić i łatwo się znowu rozżarzają, raczej w pewnych chwilach wybuchają: jeśli działają ciągle i zwykle — łatwiej je przewyciężyć, jak ich nagłemu popędowi zapobiec.

Namiętności serca więcej mają trwałości i mocy; one to poniekąd wszystkim na świecie kierują. Królowie jednym skinieniem mogą wstrząsnąć światem; namiętności, o których mówię, są mocniejsze od nich; równie łatwo nimi władają i rządzą, jak i najlichszymi ludźmi.

Ze wszystkich namiętności serca najwięcej wabiącą, najsilniejszą, często najtrwalszą, a zarazem najtrudniejszą do przewyciężenia, jest miłość, owa danina, którą każdy naturze wypłacić musi; młodość sama ją uprzedza, starość nawet jeszcze jej nader często ulega.

Na próżno wieki wiekom podawały lekarstwa przeciw tej namiętności i uczyły sposobów, jak się od niej chronić lub z niej oswobodzić. [...] Serce zajęte miłością podobne jest do powierzchni wody morza wzburzonej, która tylko sama sobie zostawiona naturalnym sposobem może odzyskać spokojność i jasność; wszystkie inne środki bardziej by ją jeszcze wzburzyły.

Namiętności trzymają się wszystkie razem i najbardziej przeciwne bliskie są jedna drugiej; można przejść z miłości do nienawiści i równie łatwo z nienawiści do miłości.

Nienawiść jest także namiętnością serca, skoro do niego się wkrada, najbardziej się w nim rozwija i ustala (dobrodziejstwa tak się w nim mocno nie wrażają), a jeśli współubieganie się dało jej powód, bardzo trudno wykorzenić tę namiętność.

[...] Jedni przez wady swoje tworzą sobie nieprzyjaciół i dlatego tylko ich nienawidzą, że sami do nienawiści powód podają. Inni z przyrodzenia

croient apercevoir de sinistres desseins dans les actions mêmes les plus indifférentes. Il en est qui s'imaginent rencontrer partout des ingrats, et trouvent des sujets d'inimitié dans le bien même qu'ils ont fait. Peut-être en est-il encore qui forcés de reconnaître dans les autres des talents ou des vertus trop remarquables, ne prennent le parti de haïr, que pour se défendre d'admirer.

Mais quand les animosités seraient mieux fondées qu'elles ne le sont pour l'ordinaire, il n'en est point qui ne soient toujours un grand fardeau à soutenir ; heureux, ceux qui ne se vengent qu'en pardonnant, et qui toujours prêts à oublier les torts qu'on peut avoir avec eux, apportent tous leurs soins à n'en avoir avec personne !

Les passions qui s'autorisent de la raison, l'ont déjà séduite. Il ne reste aucun moyen de les contenir, s'il n'en survient d'autres qui les répriment. Il est difficile de reconnaître celles-ci, elles n'ont point cet air d'ivresse, ni ces fougueux accès qui dévoilent les passions de l'esprit et du cœur.

Elles prennent le masque du devoir, et en affectent la tranquille assurance ; elles semblent ne rien craindre qui puisse les troubler, ce sont à proprement parler des PASSIONS STOÏQUES ; mais elles n'en sont que plus dangereuses et plus difficiles à subjuguer.

C'est par elles que l'avare se dit qu'il est bon d'être riche ; l'ambitieux, qu'il est honorable de parvenir ; le voluptueux, qu'il est utile, nécessaire même d'adoucir par les plaisirs les amertumes de la vie ; c'est par elles que l'envieux se flatte de n'avoir qu'une noble émulation ; l'orgueilleux, de n'aimer la gloire que comme un aiguillon puissant qui l'anime aux plus hautes vertus ; c'est par elles enfin que le médisant prétend n'avoir pour but que d'inspirer l'horreur des vices ; et que le vindicatif croit ne poursuivre son ennemi que pour le punir et le rendre plus sage.

Ainsi la plupart de nos passions deviennent pour nous des règles de conduite, et peu s'en faut que nous ne les considérions comme des vertus.

Cependant l'homme ne peut vivre sans passions, elles ne sont point en lui par droit de conquête, elles y sont par droit d'héritage ; c'est la nature qui les donne, et la nature ne fait rien en vain. Un homme sans passions ne serait qu'un automate ; encore cet automate a-t-il des ressorts qui le font mouvoir ; les passions sont à nos âmes ce que les vents sont au vaisseau qui vogue en pleine mer. Nous ne saurions agir qu'entraînés par elles, elle plus ou moins d'adresse du nautonnier conduit l'équipage au port, ou le fait échouer contre les écueils.

Quelque dangereuses enfin que soient les passions, elles ne le sont précisément que par leur séjour obstiné dans un cœur qui ne veut

podejrzliwi w czynnościach nawet najobojętniejszych upatrują szkodliwe przeciw sobie zamiary. Innym znowu zdaje się, iż wszędzie widzą niewdzięczników i z samych dobrodziejstw, które świadczą, biorą pochop do nienawiści. Może nawet wielu się takich znajduje, co przymuszeni uznać w innych zbyt odznaczające się talenta lub cnoty, dlatego nienawidzą, żeby ich nie byli zniewoleni uwielbiać.

Lecz gdyby nawet zemsta była kiedy na najśluszniejszych wsparta powodach, jest ona zawsze i w każdym razie ciężarem dla duszy; szczęśliwi ci, którzy zemstę w przebaczeniu upatrują i którzy, zawsze gotowi zapomnieć uchybień względem nich popełnionych, starają się nikogo w niczym nie obrazić.

Gdy namiętności, które rozumem się upoważniają, ogarnąć kogo potrafiły, nie ma żadnego środka do ich utrzymania w ryzach; chyba że je inna namiętność przytłumi. Trudno je bardzo rozpoznać; nie mają one wcale tej postaci odznaczającej się, ani tych gwałtownych popędów, które nam dają poznać namiętności umysłu i serca.

Przybierają one na siebie postawę powinności i zwykły okazywać też samą niezachwianą spokojność; zdają się niczego się nie lękać, co by je zmieszać mogło; są to właściwie mówiąc namiętności stoiczne [tj. stoickie], lecz są one tym niebezpieczniejsze do pokonania.

Przez nie to skąpiec wmawia w siebie, że dobrze jest być bogatym; dumny, że zaszczytną jest rzeczą dopiąć wysokiego stopnia; lubieżnik, iż pożyteczną a nawet potrzebną jest rzeczą słodzić gorycze życia przez uciechy i rozkosze; przez nie także zawistny pochlebia sobie, że posiada szlachetną emulację; pyszny, iż uważa chwałę za najsilniejszy bodziec, który do najwyższych cnót go unosi; przez nie to nareszcie oszczerca twierdzi, że celem jego jest jedynie obrzydzenie występków, a mściwy mniema, iż na to tylko ściga nieprzyjaciela, aby go ukarać i lepszym uczynić.

A tak namiętności po większej części stają się dla nas prawidłami postępowania i o mało ich człowiek nie uważa za cnoty.

Jednakże człowiek nie może żyć bez namiętności; nie prawem zdobyczy, ale prawem spadku dostały się one do niego; natura je dała, a natura nic na próżno nie czyni. Człowiek bez namiętności byłby tylko automatem; a i ten automat nawet ma pewne sprężyny, które go poruszają. Są one dla duszy tym, czym wiatry dla okrętu płynącego na otwartym morzu. Nie możemy działać, tylko za ich popędem, a od zręczności sterunku zależy, czyli szczęśliwie przybije do portu lub też rozbije się o skały.

Wreszcie jakkolwiek namiętności te są niebezpieczne, pochodzi to z ich wkorzenienia się w sercu, które nie chce od nich się uwolnić. My

point s'en défendre. C'est nous qui les rendons invincibles par notre peu d'attention à les étouffer dans les premiers moments d'alarme, où je ne sais quel pressentiment nous avertit de les craindre. Nos premières faiblesses nous donnent des remords, les secondes les supportent, les dernières les méprisent. Ainsi un nageur timide qui redoute la fraîcheur de l'onde, l'éprouve d'abord au rivage, frissonne, recule, avance, et à force d'émotions et d'essais, s'y plonge tout entier, et regrette souvent trop tard d'avoir appris à ne point redouter le perfide élément.

XIII. DE LA VERTU

Pour devenir vertueux, sachons ce que c'est que la vertu. La vertu ne se soumet que par bienséance aux maximes du monde ; elle n'affecte point de les contredire, et travaille néanmoins à les redresser : elle s'accommode aux devoirs de son état et sait les remplir avec exactitude : aucune considération, aucun respect humain ne peut l'ébranler : elle concilie sagement l'exacte probité avec les égards de la politesse : elle n'a ni l'enflure, ni l'appareil d'une orgueilleuse philosophie, et sa marche noble et tranquille décèle l'innocence et la pureté : elle possède cet art si difficile d'unir les intérêts temporels et les spirituels : elle devient tous les jours plus estimable, en évitant habilement les écueils dangereux qu'elle rencontre presque à chaque pas ; et sait même en tirer son plus grand mérite : elle n'exclut pas une honnête ambition, mais elle empêche de la pousser trop loin, ou de s'enorgueillir du degré d'élévation auquel elle est parvenue : elle veut qu'on se montre bien plus supérieur en mérite qu'en dignités : qu'on ne fasse jamais sentir la distance où l'on s'est mis avec le reste des hommes, qu'on abrège ce chemin par bonté, ou en élevant les inférieurs jusqu'à soi, ou en descendant jusqu'à eux dans les occasions où l'on peut leur être nécessaire. La vertu ne vous empêche pas d'amasser du bien, mais elle vous en montre le véritable usage : dans la médiocrité, elle peut rendre riche, tandis que l'opulence appauvrit le prodigue, et que l'avare devient réellement pauvre dans l'abondance. Elle épure les plaisirs, et n'en permet jamais l'abus. Il ne faut ni crédit, ni protection pour acquérir la vertu, point de richesses pour l'acheter, de gloire pour la mettre en crédit, de secours, ni de prétendus amis pour la pratiquer. Il n'y a ni peines, ni risques à la chercher, on la trouve aisément, chacun en a le principe en soi : elle réprime les désirs du cœur, calme les inquiétudes de l'esprit, arrête l'explosion du salpêtre enflammé des passions qui pétillent dans nos veines, fait apercevoir, sentir, éviter les folies, apprend à être modeste dans la prospérité, et

sami czynimy je niewyciężonymi przez to, że nie staramy się troskliwie przytłumić w pierwszych chwilach niebezpieczeństwa, kiedy nie wiemy, jakie przecucie lękać się nam ich każe. Pierwszy nasz błąd prowadzi za sobą żal i skrucę; za drugim razem już przytłumiamy w sobie wyrzuty sumienia, a wkrótce zupełnie o nie nie dbamy. Tak bojaźliwy pływak, który zrazu lęka się zimnej wody, doświadcza jej naprzód przy brzegu, drży, cofa się, znów postępuje; a tak ciągle próbując i wahając się, nareszcie pogrąża się zupełnie i często za późno żałuje, że zbyt to się zaufał.

XIII. O CNOCIE

Aby stać się cnotliwymi, wiemy, co to jest cnota. Tylko z grzeczności przestrzega ona zasad tego świata; nie zaprzecza im jawnie, lecz pracuje rzetelnie nad ich prostowaniem. Cnotą nie zachwieją żadne względy ludzkie ani szacunek dla nikogo, godzi ona bowiem rozumnie kryształową uczciwość z względami na uprzejmość. Nie nadyma się ani nie mądrzy jak pyszałkowata filozofia, a jej krok, szlachetny i spokojny, świadczy o niewinności i czystości. Opanowała ową trudną sztukę godzenia pożytków doczesnych z duchowymi; staje się coraz godniejsza szacunku, zręcznie omijając napotymane niemal na każdym kroku rafy, a nawet umie uczynić z ich omijania swą największą zasługę. Nie wyklucza bowiem szczerzej ambicji, lecz nie pozwala jej pójść zbyt daleko, albo pysznić się tym, jak wysoko zaszła w swej doskonałości. Pragnie, byśmy stawali się bogatszymi w zasługi niż w zaszczyty, nie dawali pozostałym odczuć, jak bardzo ich przewyższamy i byśmy w dobroci serca skracali dystans między nimi a nami, bądź to podciągając słabszych wyżej ku sobie, bądź zniżając się do nich, gdy możemy być im pomocni. Cnota nie zabrania gromadzić dóbr, lecz ukazuje ich prawdziwe zastosowanie: może nas uczynić bogatymi wśród nędzy, podczas gdy przesyt zubaża utracjusza, a skąpiec i chciwy staje się nędzarzem wśród dostatku. Uszlachetnia ona rozkosze i nie pozwala ich nadużywać. Nie trzeba ani kredytu, ani protekcji, by ją zdobyć; nie trzeba bogactw, by ją kupić; nie trzeba pomocy fałszywych przyjaciół, by się w niej ćwiczyć. Szukający jej się nie natrudzą, nic im też nie grozi, gdyż każdy nosi jej prawidła w sobie. Powściąga pragnienia serca; koi niepokój dowcipu; chroni przed wybuchem płomienia namiętności, które buzują naszych żyłach; każe nam widzieć, czuć, omijać szaleństwa; uczy być skromnym, gdy nam się powodzi; chroni nas przed przeciwnościami i zasadzkami losu. Bez tej przewodniczki, która jako jedyna może nieomylnie kierować naszymi krokami, zagubilibyśmy się, wciąż poszukując zmiennego lub ulotnego

soutient contre l'adversité et les travers. Sans ce guide qui peut seul diriger surement nos démarches, on s'égare en cherchant en vain un bonheur toujours incertain, ou de peu de durée. La seule vertu suffira pour forcer le monde à vous estimer, l'envie à se taire, et la fortune à vous être favorable malgré ses caprices.

XIV. DE L'HONNÊTE HOMME

[L'honnête homme] doit encore la soumission et l'obéissance à ceux auxquels il se trouve subordonné dans l'ordre politique ; à ses maîtres, le respect et la fidélité ; aux gens plus éclairés que lui, la déférence et la docilité ; des égards vis-à-vis de ses égaux ; dans la société et le commerce du monde, une égalité d'âme et de caractère ; dans l'amitié, de la constance et de la sincérité ; un goût sûr et décidé pour le vrai mérite, et beaucoup d'indulgence pour les faiblesses et les défauts d'autrui ; à ses inférieurs, le bon exemple, qui est l'instruction la plus sûre et la plus efficace ; de la justice pour les contenir, et de la clémence pour les sautes qui auront été suivies d'un aveu ingénu et d'un repentir sincère.

Ce que l'honnête homme se doit à lui-même, il peut se le procurer ; et, sans aucun secours étranger, acquérir cette tranquillité d'âme fondée sur cette conscience pure et cette satisfaction intérieure, d'autant plus flatteuse qu'il ne la devra qu'à lui-même. C'est la candeur, l'amour de la vérité ; c'est cette exacte probité que le rend respectable à tout le monde et à lui-même ; une douceur capable de désarmer le méchant ; une modération que change en calme l'impétuosité du plus violent et du plus emporté ; une impartialité qui fasse perdre tout l'espérance à l'injustice ; une patience que lui fasse surmonter les souffrances et les douleurs ; ce courage qui s'anime par les obstacles ; cette humilité qui l'élève au-dessus de l'orgueil ; ce parfait désintéressement qui l'empêchera d'envier le bien d'autrui ; cette sagesse à n'offenser personne ; un discernement éclairé pour condamner avec connaissance ce qui est digne de blâme, et approuver ce qui méritera son suffrage ; une sensible reconnaissance pour les bienfaits ; de l'horreur pour l'ingratitude ; cette générosité qui sait placer les grâces, et les dispenser à propos ; cette retenue si raisonnable qui ne permet de désirer que ce qui est bon et possible ; cette modestie, enfin, qui empêche de rien prétendre au-dessus de sa condition et de son mérite.

szczęścia. Cnota sama wystarczy, by obudzić w innych szacunek, zawiści zamknąć usta, a kapryśną fortunę zmusić, by nam sprzyjała.

XIV. O CZŁOWIEKU POCZCIWYM

Człowiek pocziwy winien uległość i posłuszeństwo tym, którym w politycznym układzie jest podległym; uszanowanie i wierność monarsze; powolność i uleganie ludziom oświecenijszym od niego; względność dla równych; zupełna jednostajność duszy i charakteru w społeczności i obcowaniu z ludźmi; stałość i szczerość w przyjaźni; pewne i ustalone upodobanie do prawdziwej zasługi i pobożanie wobec wad cudzych; dla niższych dobry przykład, który jest najpewniejszą i najskuteczniejszą nauką; sprawiedliwość dla przekraczających ją i łagodność dla błędów, po których otwarte wyznanie i szczerza nastąpiła skrucha — oto jest, co zdaniem moim człowiek winien innym.

Co zaś pocziwy człowiek samem sobie winien, to łatwo wypełnić potrafi i bez żadnej obcej pomocy może pozyskać spokojność duszy na czystym sumieniu i wewnętrznym zadowoleniu opartą; milszą ci się stanie, że ją samemu sobie jedynie winien będziesz. Tu to należą: otwartość; miłość prawdy; owa nieskażona pocziwość, która wszystkim i samemu sobie jest tak szacowną; słodycz, co złośliwego rozbroić zdoła; umiarkowanie, co zmienia w łagodność najgwałtowniejszą porywczosć; bezstronność, co niesprawiedliwości wszelką odejmuje otuchę; cierpliwość, która liczne przeciwności pokona; odwaga, którą podniecają przeszkody; pokora, co cię nad pychę wywyższy; zupełna bezinteresowność, co cię dalekim uczyni od żądania cudzego dobra; mądrość nieobrażająca nikogo; światły rozsądek, który umie gruntownie potępić to, co jest godnym nagany, i pochwalić to, co na nią zasłuży; tkliwa wdzięczność za dobrodziejstwa i brzydzenie się niewdzięcznością; ta wspaniałość, która umie stosownie szafować łaskami i przyzwoity ich przedmiot obierać; owa rozumna wstrzemięźliwość, które tego tylko żądać pozwala, co jest dobrym i do otrzymania podobnym; nareszcie owa skromność, która niczego się nad stan i zasługę nie domaga.

XV. DE L'AMBITION

Que de fautes, que de trahisons, que d'injustices, l'ambitieux n'emploie-t-il pas pour parvenir ? Trouve-t-il sur ses pas des concurrents, il les écarte ; des protégés, il en médit ; des parents même, il les écrase. Plus il se sent de défauts, plus il est ingénieux à relever ceux de ses émules. Il voit devant lui une foule d'heureux sans talents, il croit pouvoir s'avancer comme eux sans mérite. Il s'avance en effet, mais dans le rang qu'il obtient, porte-t-il une âme noble, un cœur sage, un esprit éclairé ? Non, sans doute ; il n'a voulu qu'attirer sur lui les regards des autres hommes, et tandis qu'il devrait être l'appui du souverain, il se contente d'éblouir par l'orgueilleux étalage du pouvoir et de l'indépendance dont il jouit.

Cependant l'état chancelle, il dépérit, et les malheurs dont un peuple étonné cherche en vain la cause, viennent uniquement de la folle ambition d'un homme, que la nature n'avait placé ici-bas que par erreur, et comme si elle n'eût prétendu s'en servir qu'à faire nombre.

XVI. DE LA PRÉSOMPTION

[Un homme présomptueux] se croit sage, et on l'appelle ainsi, comme on nomme un vaisseau le CONQUÉRANT, avant qu'il ait été lancé en mer. Il aspire aux plus hauts emplois, se croit capable des plus grandes entreprises, cependant il n'est pas plutôt parvenu à ce degré, où sa présomption l'appelle, qu'il se perd dans l'embarras et la multiplicité des affaires. Quand l'arbre étend trop ses branches, la tête en souffre et s'affaiblit. Cet homme qu'on croyait capable de tout, que parce qu'il n'avait rien fait encore, vient de confondre tous les objets, faute de lumières ; il ne voit ni les dangers, ni les obstacles ; il se laisse entraîner par les apparences plus que par la réalité, et tandis que la place l'honore, il l'avilit en s'y dégradant lui-même.

XVII. DE LA VÉRACITÉ

La vérité est un don précieux, qui doit être la loi de tout gouvernement, et la règle de chaque homme en particulier. Il n'en est point qui ne ressente intérieurement de l'amour pour elle ; amour qui ne peut que

XV. O WYNIOSŁOŚCI

Ileż to błędów, niesłuszności i zdrad używa człowiek wyniosły, żeby się posunąć jak najwyżej. Jeśli na drodze swojej współzawodników spotyka, usuwa ich natychmiast; jeśli spotyka ludzi mających wyższą protekcję, oczernia ich; krewnym nawet nie przebaczy. Im więcej wad w sobie uznaje, tym przebieglej wykrywa wady swoich współzawodników: widzi on przed sobą tłum szczęśliwych bez zdolności, i sądzi, że jak i oni bez zasługi wznieść się potrafi. Jakoż dopnie on w istocie swego celu. Lecz czyliż na ten wysoki stopień przyniesie ze sobą duszę szlachetną, serce mądre i dowcip światły? Nie — wcale; chciał on tylko innych oczy zwrócić na siebie, a kiedy powinien by być podporą monarchy, poprzestaje na omamieniu gminu przez pyszne i chępliwe wykazywanie władzy i niepodległości swojej.

Tymczasem państwo coraz bardziej upada i niszczeje, lud zdziwiony próżno szuka przyczyny nieszczęść swoich, a tego wszystkiego jest powodem nierozsądna duma człowieka, którego przyrodzenie przez pomyłkę niejako postawiło na świecie, dlatego tylko, żeby liczbę ludzi na nim powiększyć.

XVI. O ZAROZUMIAŁOŚCI

Człowiek zarozumiały ma się za mądrego; wszyscy go nawet tak nazywają, tak jak nadają imię ZDOBYWCY okrętowi, który jeszcze morza nie widział.

Pnie się on do najwyższych urzędów; zdaje mu się, że do wszystkiego jest zdatny, aliści zaledwie doszedł pożądanego stopnia, gubi się w zawiłości i mnóstwie zatrudnień. Wierchołek drzewa, którego gałęzie nadto się rozrosną, zawsze na tym cierpi i słabieje. Człowiek ten, którego miano za najzdatniejszego dlatego, że nic jeszcze nie zrobił — człowiek taki w niedostatku przyzwoitych wiadomości pomieszał ze sobą wszystkie przedmioty; nie widzi ani niebezpieczeństw ani zawad; pozory więcej go pociągają niż rzeczywistość, i kiedy miejsce go zaszczyca, on je właśnie oszpeca i bardziej jeszcze poniża sam siebie.

XVII. O PRAWDOMÓWNOŚCI

Prawda jest szacownym przymiotem, który powinien być zasadą postępowania rządu i każdego poszczególnego człowieka. Każdy czuje wewnętrznie do niej przywiązanie, które zbyt się często wprawdzie osłabia, lecz

trop souvent s'affaiblir, mais que rien ne saurait éteindre. Elle est le sceau qui doit être appliqué aux moindres actions, sans quoi tout ce qu'on dit, tout ce qu'on fait, n'a ni valeur ni mérite. L'erreur et le mensonge eurent-ils jamais aucun prix ?

Il ne faut pas s'étonner s'il existe toujours en nous un pressant désir de trouver la vérité : ce qui doit surprendre le plus, c'est qu'avec le désir de la reconnaître, et l'adresse surtout que nous avons à la découvrir dans ceux qui la déguisent pour nous tromper, nous nous soyons fait un jeu, un mérite, un devoir de la voiler à nos propres yeux ? Qu'espère-t-on gagner par là ? pour l'ordinaire il n'en revient que honte et confusion. Un poltron voudra-t-il se signaler par la gloire des armes ? À la première rencontre il se fera connaître pour un faux brave. Un homme d'État au lieu des principes vrais et invariables qui entretiennent l'ordre et la tranquillité parmi les hommes, aura recours aux détours, à l'astuce ; qu'arrivera-t-il ? Bientôt sa fausse politique sera mise au jour, et il perdra avec la confiance, cette réputation de grand homme à laquelle il aspire. Quelle idée aurait-on d'un magistrat qui, n'ayant pas la vérité toujours présente à ses yeux, comme règle de ses jugements, oserait en détourner ses regards, et ne décider du sort des hommes, que d'après ses préventions ou son intérêt ? Quel cas enfin ferait-on d'un négociant qui se permettrait de tromper dans son commerce ? ne perdrait-il pas bientôt tout son crédit ? et l'odieux moyen qu'il aurait pris pour s'enrichir ne deviendrait-il pas la cause même de sa ruine ?

Je conclus de tout ceci, que le déguisement et la fourberie, unique ressource des lâches, des âmes viles, sont tôt ou tard plus nuisibles qu'utiles, et que tout homme qui se respecte enfin, doit respecter aussi la vérité, et se faire une loi de la prendre toujours pour guide.

XVIII. DES CONNAISSANCES ET DE LA MORALITÉ

La nature d'elle-même est belle, sans doute ; mais n'est-ce pas à en découvrir les secrets, à en pénétrer les secrets, à en dévoiler les opérations, que les savants emploient leurs recherches ? Pourquoi un si vaste champ est-il offert à nos regards ? L'esprit fut donné à l'homme par son Créateur pour le parcourir, et qui acquiert dans cet exercice, si digne de son activité, plus de forces et d'étendue, doit-il se réduire à quelques perceptions passagères, ou à une stupide admiration ? Les mœurs seront-elles moins pures, parce que la raison sera plus éclairée, notre route deviendra-t-elle moins aisée à trouver, et plus difficile à tenir ? À quoi aboutiraient tous les dons que le Créateur a faits à

nigdy wygasnąć nie zdoła. Powinna ona znamionować wszystkie nasze działania; bez niej wszelkie mowy i czyny nie miałyby ani wartości, ani zasługi. Czyliż obłuda i kłamstwo były kiedyś cenione?

Nie trzeba się dziwić, że zawsze w nas istnieje żywa żądza poznania prawdy; lecz najbardziej nadzwyczajnym się wydaje, że przy tej żądzy poznania i zręczności, z jaką umiemy odkryć ją w tych, którzy ją ukrywają, żeby nas oszukać, wzięliśmy sobie za igraszkę, nawet za zasługę i powinność, ukrywać ją przed własnymi oczyma. Cóż przeto spodziewamy się zyskać? Zwykle tylko wstyd i hańba są tego skutkiem. Jeżeli np. tchórz zechce się wsławić orężem, pierwsza potyczka okazuje, kim jest w istocie. Cóżby stąd wynikło, gdyby człowiek zamiast postępowania według zasad prawdziwych i niezmiennych, które utrzymują spokojność i porządek między ludźmi, używał wykrętów i skrytości? Oto publiczność pozna jego fałszywą politykę, utraci jej zaufanie, a z nim sławę wielkiego człowieka, którą zyskać pragnął. Cóżby myślano o urzędniku, który nie mając zawsze przed oczyma prawdy jako prawidła swoich wyroków, decydowałby o losie ludu według swego uprzedzenia lub interesu? Jakby nareszcie uważano kupca, który by oszukiwał w interesach handlowych? Straciłby cały swój kredyt i ten obrzydliwy sposób postępowania, który go miał wzbogacić, stałby się przyczyną jego upadku.

Z tego wszystkiego ten czynię wnioszek, że fałsz i kłamstwo, jedyna ucieczka dusz podłych i nikczemnych, prędzej czy później przyniosą więcej szkody niż pożytku; i że na koniec każdy człowiek, który sam siebie szanuje, powinien także szanować prawdę i zawsze sobie za przewodniczkę ją obierać.

XVIII. O WIEDZY I OBYCZAJACH

Natura sama z siebie dosyć jest piękna, lecz do czego zmierzają badania uczonych, jeśli nie do zgłębienia jej tajemnic i odkrycia jej sposobu działania? Na cóż tak obszerne pole oczom się naszym przedstawia? Umysł na to od Stwórcy dany jest człowiekowi, żeby te nader obszerne, a nieograniczone niwy przebiegał; umysł, który w tym tak godnym działalności swojej zawodzi więcej sił i obszerności nabywa, czyliż się ma ograniczyć kilkoma spostrzeżeniami? Czyliż obyczaje mniej czyste będą, kiedy się rozum oświeciwszy stanie? I czyli w miarę jak pochodnia, która ma nam przyświecać, większego nabędzie światła, tym trudniej będzie wynaleźć prawą drogę i postępować do niej? Do czegoż by zmierzały wszystkie dary człowiekowi przez Stwórcę udzielone, gdyby poprzesta-

l'homme, si, borné aux fonctions organiques de ses sens, il ne pouvait seulement examiner ce qu'il voit, réfléchir sur ce qu'il entend, discerner, par l'odorat, les rapports qu'ont avec lui les objets, suppléer, par le tact, au défaut de la vue, et juger, par le goût, de ce que lui est avantageux ou nuisible. [...] Ce n'est que par le secours de la réflexion et de l'étude, que nous pouvons parvenir à régler l'usage des choses sensibles que sont à notre portée, à corriger les erreurs de nos sens, à soumettre le corps à l'empire de l'esprit, à conduire l'âme, cette substance spirituelle et immortelle, à la connaissance de ses déboires et de la fin.

XIX. DE LA RELIGION

La religion est le plus grand bienfait que le Créateur ait pu nous accorder, elle est la consolation la plus efficace dans les maux inséparables de la vie, le frein le plus sûr des passions qui bouleverseraient tout, si elles n'étaient retenues par la crainte d'un jugement plus redoutable que celui des hommes : elle est la base des lois, le lien du gouvernement, la règle des mœurs, la sauvegarde de nos biens, de notre réputation, de notre vie, le plus ferme appui des droits des souverains, le plus sûr garant de l'obéissance des peuples.

Il n'appartient qu'à la vertu chrétienne de rendre heureux les hommes, et lors même qu'avec elle, on n'obtiendrait pas le bonheur, n'est-ce pas une consolation réelle de l'avoir mérité.

Cette vertu que la religion inspire, n'est point austère et rebutante ; elle assaisonne au contraire, elle épure tous les plaisirs. S'il n'en est point dont elle permette l'abus, il en est dont elle admet l'usage, et qui ne sont point incompatibles avec le devoir. Ces plaisirs sont ceux que la raison approuve et qu'elle dirige, le premier de tous, n'est-il pas la satisfaction intérieure d'une conscience irréprochable ?

Cette vertu précieuse se trouve aisément quand on veut la chercher, chacun en a le principe en soi-même : elle seule (je ne saurais trop le répéter), elle seule suffit pour nous rendre heureux, elle réprime les désirs du cœur, détache de tout ce qui pourrait séduire, calme les inquiétudes de l'esprit, arrête l'explosion de ce salpêtre enflammé qui circule dans nos veines, et devient enfin le plus ferme appui contre les coups de l'adversité.

Combien ne serait pas déplorable la condition de l'homme sans la religion ! c'est elle qui règle ses idées, ses penchants, ses désirs, qui étend ses vues, ennoblit ses actions, même les plus indifférentes ; et qui le rendant indépendant et maître de ses passions, le met au-dessus des

jąc jedynie na organicznym działaniu zmysłów, nie mógł nawet badać tego, co widzi; zastanawiać się nad tym, co słyszy; rozróżnić za pomocą zmysłu powonienia, jaki rozmaite przedmioty mają z nim stosunek; brak wzroku dotykaniem zastąpić i za pomocą gustu sądzić o tym, co jest dla niego pożyteczne lub szkodliwe? [...] Jedynie za pomocą rozważań i nauki jesteśmy w stanie poprawiać błędy naszych zmysłów, ciało poddawać pod władzę umysłu i prowadzić duszę, tę nadzmysłową i nieśmiertelną istotę, do poznania obowiązków i szczytnego przeznaczenia swojego.

XIX. O RELIGII

Religia jest największym dobrodziejstwem, jakie Stwórca mógł kiedykolwiek nam udzielić; jest ona najskuteczniejszą pociechą w nieszczęściach, które są nieoddzielne od naszego życia; najpewniejszym wędzidłem dla umiejętności ludzkich, które by wszystko stargały, gdyby ich nie wstrzymywała bojaźń sądu straszliwszego niżeli sąd ludzki; jest ona podstawą praw, węzłem rządu; daje prawa obyczajom; jest obroną całości naszych majątków, naszej sławy i życia, najtęższą podporą monarchów i najpewniejszą rękojmą posłuszeństwa ludów.

Cnoty chrześcijańskie tylko mogą uczynić człowieka istotnie szczęśliwym. A chociażby nawet pełniąc je nie dopiął tego celu, nie jest-że to już istotnym pocieszeniem, że nań zasłużył?

Cnota ta, do której religia doprowadza, nie jest ani surowa, ani odrażająca — i owszem dodaje ona wdzięku i delikatności wszystkich rozkoszom. Jeżeli we wszystkich gani nadużycia, są jednak między nimi i takie, którymi dozwala się cieszyć, a które z obowiązkami pogodzić się dają. Rozkoszami takowymi są te, które rozum akceptuje i nimi kieruje. Wewnętrzne zadowolenie, pochodzące z czystego i nieskażonego sumienia, nie jest-że to rozkosz jedna z największych?

Łatwo znaleźć tę szanowną cnotę, kiedy szczerze szukać jej chcemy; źródło jej jest w sercu każdego; ona sama wystarcza do uszczęśliwienia nas; ona hamuje żądze serca, odrywa od tego wszystkiego, co uwieść nas może; koi niespokojność umysłu, wstrzymuje wybuch tego wulkanu, który zawsze wre we krwi naszej i staje się nareszcie najsilniejszą podporą przeciw ciosom nieprzyjaznej fortuny.

Jakże stan człowieka bez religii byłby opłakany! Ona to nadaje kierunek jego wyobrażeniom, skłonnościom i żądom; rozprzestrzenia jego widoki, uszlachetnia jego czyny najdrobniejsze nawet; ona czyniąc go człowiekiem niezależnym i panem swych namiętności, nadaje mu

promesses et des menaces de la fortune, des plaisirs et des peines de la vie, des bons et des mauvais succès, et lui fait espérer des consolations au-delà même du tombeau.

XX. DES MYSTÈRES DE LA FOI

Nos philosophes n'ont jamais [...] exploré [les mystères de la nature] et ils les croient pourtant. Ont-ils jamais pu nous développer la plupart des phénomènes qui se passent sous nos yeux ? Qu'ils nous disent quelle est la nature du feu, qu'ils nous apprennent la vraie cause de la lumière et de la chaleur : qu'ils réfléchissent sur eux-mêmes : ils doivent se connaître, sans doute, ils connaissent leur corps, ils sentent à tout moment le mouvement, l'action, le jeu des différents membres qui le composent, qu'ils nous en expliquent la formation, l'accroissement, les ressorts, le mécanisme : s'ils conviennent eux-mêmes qu'ils ne le peuvent, ils sont obligés par leurs principes à les révoquer en doute. Cependant ils regarderaient comme insensé, quiconque leur contesterait la certitude des opérations que leur propre expérience leur atteste, quoiqu'on ne puisse en concevoir ni la nature, ni la manière, ni les moyens. Eh quoi ! les secrets de Dieu, son essence ineffable, sa manière d'exister, ses attributs, qui cesseraient d'être infinis, s'ils n'étaient incompréhensibles ; toutes ces vérités sublimes, parce qu'ils ne peuvent les comprendre, ils se croiront en droit de les rejeter, et ils s'imagineront montrer en cela une grande supériorité de génie ? En vérité faut-il autre chose qu'un peu de bon sens pour sentir toute l'absurdité d'une pareille inconséquence ? Ne pourrait-elle pas elle seule, prouver la certitude des mystères et la vérité de la religion, à laquelle nous devons d'ailleurs la morale la plus haute et la plus utile.

XXI. DE LA SOCIÉTÉ

On voudrait y trouver à la fois, l'esprit, le goût, la gaieté, la politesse, la complaisance [dans la société], et rien n'est plus difficile à réunir ; la plupart même de ces qualités s'excluent mutuellement. On voit des gens d'esprit manquer de complaisance, des complaisants manquer d'esprit ; les gens polis sont froids, ceux qui ont plus de vivacité, souvent ont moins de politesse ; vouloir rassembler ces différentes qualités, est donc une chose impossible.

De là vient qu'il n'y a de sociétés agréables, que celles où se rencontrent les mêmes penchants, les mêmes vertus, des talents à peu

wyższość, która go czyni nieczułym na obietnice i zagrożenia fortuny, na rozkosze i udręczenia życia, na złe lub dobre powodzenie, i za grobem nawet wskazuje mu błogie nadzieje pocieszenia.

XX. O TAJEMNICACH WIARY

Nasi filozofowie nigdy [...] nie zgłębili [tajemnic natury], a mimo to w nie wierzą. Czy byli oni kiedykolwiek w stanie zbadać wnikliwie większość zjawisk, które dzieją się na naszych oczach? Niech powiedzą nam, jaka jest natura ognia; niech pouczą nas, jaka jest prawdziwa przyczyna światła i ciepła; niech zastanowią się nad samymi sobą: z pewnością znają własne ciało, stale odczuwają ruch, działanie, grę różnych członków, z których się ono składa; niech zatem wy tłumaczają nam, jak powstały, jak wzrastały i na czym polega ich wewnętrzny mechanizm: skoro sami przyznają, że nie są w stanie tego uczynić, ich własne zasady zobowiązują ich do tego, aby je podać w wątpliwość. Jednakże uważaliby oni za głupca każdego, kto by zaprzeczał pewności zachodzenia procesów, o których zaświadcza ich własne doświadczenie, chociaż nie można pojąć ich natury, sposobu lub środków, dzięki którym zachodzą.

Cóż więc z tajemnicami Boga, Jego niepojętą istotą, Jego sposobem istnienia, Jego przymiotami, które przestałyby być nieskończone, gdyby nie były niezrozumiałe? Myślą, że mogą odrzucić wszystkie te wniosłe prawdy i wyobrażają sobie, że wykazują tym samym ogromną wyższość swego geniuszu. Prawdę mówiąc, czy nie wystarczy trochę zdrowego rozsądku, aby uświadomić sobie absurdalność takiej niekonsekwencji? Czyż sam zdrowy rozsądek nie potwierdza pewności tajemnic i prawdziwości religii, którym zawdzięczamy najwyższą i najużyteczniejszą moralność?

XX. O SPOŁECZNOŚCI

Pragnęlibyśmy znaleźć w [...] społeczności zarazem dowcip, gust, wesołość, grzeczność i uprzejmość, a najtrudniej je razem połączyć; wiele nawet z tych przymiotów jedno drugiem ustępują. Nieraz ludzie rozsądni nie są uprzejmi, a uprzejmym zbywa niekiedy rozsądku; ludzie grzeczni są oziębli, ci zaś, którzy więcej mają żywości, często są mniej grzeczni; niepodobną więc jest rzeczą chcieć zgromadzić te różne od siebie przymioty.

Stąd pochodzi, że ta tylko społeczność jest przyjemna, gdzie się spotkają jednakowe skłonności, talenta i cnoty prawie podobne.

près semblables, et dont aucun n'a la prétention de se faire remarquer, Si les sociétés les plus douces sont celles où se trouve le plus d'accord dans les sentiments, un peu de variété néanmoins y répand souvent un nouveau charme ; mais cette légère opposition dans les caractères doit se montrer, pour ainsi dire, sans paraître avouée, et devient alors un nouveau moyen de plaire et de rapprocher les cœurs au lieu de les désunir. [...]

Je rappellerai ici les assemblées générales d'une nation [*scil.* la nation des Polonais] où l'on se donne mutuellement le nom de frères, et où règne en effet la plus parfaite égalité. On croirait chacun de ses membres occupé du bonheur et de la gloire de la patrie. Ils paraissent tous animés du même esprit, qu'y voit-on cependant ? l'intérêt particulier l'emporter sur l'intérêt public, les factions faire éclater leur rage, et le citoyen prêt à verser le sang du citoyen.

Partout où les hommes s'assemblent, la discorde les suit et s'assied au milieu d'eux. On la rencontre plus ou moins voilée, jusques dans les sociétés du grand monde que forment le désœuvrement et l'ennui, et où l'on se pique le plus d'égards, de complaisance et de politesse.

Ces sociétés paraissent au premier coup d'œil le centre du goût, de l'urbanité ; mais croit-on que la dissension n'y règne pas aussi ? Les sentiments qu'on y étale, sont-ils toujours ce qu'ils devraient être, l'expression et le langage du cœur ? l'orgueil n'y perce-t-il jamais ? la médisance n'y trouve-t-elle pas accès ? les haines, les ruptures, les divisions n'en sont-elles pas enfin la suite inévitable ? On espère en vain former dans les sociétés du grand monde des attachements sincères et durables ; les affections qui naissent sur ce sol léger et mouvant n'ont souvent pour base que l'intérêt et l'amour-propre, et sont un échange de plaisirs, mais non de sentiments.

Dans les sociétés où les femmes règnent avec empire, l'amitié est plus rare que l'amour ; l'amour est un enfant de la paresse et du loisir ; il n'est point de femmes qui en l'inspirant ne l'appelle ; l'amitié, fille du discernement, ne leur supposant point autant de charmes, elles ne veulent de ses hommages, que lorsqu'elles n'en ont pas d'autres à prétendre. De quelque sorte néanmoins que soit l'amour, il n'est jamais exempt de chagrin et d'inquiétude, et ne finit pour l'ordinaire (car tout finit en ce monde), que par des plaintes, des querelles, et des dissensions.

Si l'amour est violent, il est jaloux ; et quel supplice de ne se croire jamais assez aimé, d'aimer pourtant toujours malgré cette défiance, de voir un sourire enchanteur offrir sans cesse l'espoir de plaire et l'enlever au même instant ; l'amour est-il paisible, sans contrainte ? il devient

Stąd też te społeczności są najmiłsze, gdzie najwięcej jest zgodności w uczuciach; rozmaitość niejaka nowego dodaje im wdzięku, lecz potrzeba, aby ta słaba przeciwność w charakterach okazywała się, że tak powiem, niemoralnie; a wtedy staje się ona nowym środkiem podobania się i zamiast rozdzielienia, służy do mocniejszego serc zjednoczenia. [...]

Wspomnę tu zgromadzenia powszechne narodu, w którym wszyscy tytułują się braćmi [*scil.* w Polsce], gdzie w istocie najzupełniejsza panuje równość. Sądziłbyś, iż każdy członek zajęty jest tylko szczęściem i chwałą ojczyzny. Zdają się być wszyscy jednym przejęci duchem; cóż w nich przecie widzimy: oto interes prywatny przemaga nad interesem publicznym i obywatel gotów jest przelać krew swego współobywatela.

Wszędzie, gdzie się ludzie zgromadzają, niezgoda im towarzyszy i między nimi się mieści. Znajdujemy ją nawet mniej lub więcej utajoną w społecznościach wielkiego świata, którego nieczynność i nudy skleją ją — gdzie najwięcej obie okazują uprzejmości, grzeczności i względów.

Społeczności takowe zdają się na pierwszy rzut oka być ogniskiem gustu i dobrego tonu. Lecz czyliż poróżnienie nie ma w nich miejsca? Czyliż uczucia, które tam się wyjawiają, są zawsze tym, czym być powinny — to jest: obrazem i wyrażeniem serca? Czyliż w nich pycha nigdy się nie przebija? Czyliż potwarz nie ma do nich przystępu i czyliż nareszcie nie są niechaybnymi ich skutkami — nienawiść, zerwanie dawnych związków i nieporozumienia? Na próżno byś się spodziewał w społecznościach wielkiego świata znaleźć przywiązanie szczere i długotrwałe; związki, jakie się rodzą na tym gruncie lekkim i niestałym najczęściej mają za podstawę interes i miłość własną, i są zamianą uciech, nie zaś uczuć.

W tych społecznościach, gdzie najmocniejsze jest panowanie kobiet, przyjaźń jest rzadsza od miłości — przyjaźń, córka rozważy — ponieważ im nie przypisuje wdzięków, nie jest od nich pożądana, chyba wtedy, gdy już innego hołdu spodziewać się nie mogą. Miłość wszelako, jakiegokolwiek jest rodzaju, nigdy nie jest wolna od niespokojności i trosk, i zwykle się kończy (gdyż wszystko ma swój koniec na tym świecie) przez wymówki, żale, kłótnie i niesnaski.

Jeżeli miłość jest gwałtowna, jest zarazem zazdrosna; a jakaż to jest męka, kiedy człowiek sądzi, że nigdy nie jest dosyć kochanym, a chociaż nie dowierza, zawsze jednak kocha; kiedy jeden uśmiech czarujący — w jednej chwili cieszy go nadzieją podobania się i w tejże chwili mu się ja odbiera. Jeśli miłość jest spokojna i nieprzymuszona, staje się płochą

léger, inconstant. Il attend sans impatience le bonheur qui naguère excitait ses désirs ; il confond l'habitude avec la constance, il ne veut pas rompre ses liens, mais il les délie l'un après l'autre, et bientôt enfin il s'éteint sans retour. Croyons en l'expérience de tant de siècles ; l'amour dont on a toujours vainement essayé de faire une vertu, n'est qu'une faiblesse, un délire, une fièvre de la raison, une passion enfin, et de toutes les passions celle qui cause le plus de ravage dans la société, où elle déchire plus de cœurs qu'elle n'en réunit.

Dans les sociétés où l'amour doit rester inconnu, espère-t-on rencontrer plus d'union et de concorde ? Pénétrons dans ces asiles sacrés où les gens du monde se persuadent qu'à l'abri des traverses et des sollicitudes de la vie, on doit jouir d'une tranquille paix. Là, sans doute, un seul objet devrait occuper, la promesse et l'espérance d'un bonheur éternel ; mais qu'y voit-on pour l'ordinaire ? des hommes condamnés comme les autres hommes, à payer le tribut à l'humanité par des défauts et des faiblesses ; des hommes qui, chargés de chaînes qu'ils se sont données, les traînent souvent plus qu'ils ne les portent, et dont le cœur flétri par la contrainte s'ouvre difficilement à l'amitié, plus aisément à la jalousie, à la censure, à la haine... Mais n'entrons point dans un plus grand détail d'un corps dont l'ensemble mérite et du respect et des égards. [...]

L'homme est [...] de sa nature le seul être sociable ; ne le fût-il point par instinct, ses besoins le forceraient à l'être. Livré à lui seul, il serait, à la vérité, sans concurrent, mais il serait sans secours ; tout l'univers serait perdu pour lui, parce qu'il ne peut en jouir qu'en communauté avec le reste des hommes, et par une espèce de traité qui le met à l'abri de la loi du plus fort ou (ce qui revient quelquefois au même), de celle du plus adroit.

Ainsi des besoins réciproques ont formé les sociétés, mais rien n'en détruit autant le charme et l'avantage que l'égoïsme, penchant odieux, qui prétend tout attirer à lui, et ne rien céder de ce qu'il croit propre à le satisfaire.

XXII. DE LA VRAIE POLITIQUE

Un des grands principes de la bonne politique, est d'entretenir dans le plus juste équilibre, les rapports qui se trouvent entre les princes et les sujets, et de gouverner de manière que les sujets soient aussi persuadés de la justice et de la nécessité de ce qu'on leur commande, que les

i niestała. Czeką bez niecierpliwości na to szczęście, którego pomysł niedawno wzbudzał jego żądze, bierze ona przyzwyczajenie za stałość, nie pragnie wprowadzić zerwać swoich węzłów, lecz je zwolna i stopniowo osłabia; aż nareszcie sama gaśnie zupełnie. Wierzmy w tym względzie doświadczeniu tylu wieków: miłość, z której na próżno zawsze starano się utworzyć cnotę, jest tylko słabością, szaleństwem, gorącą rozumu; jest nareszcie namiętnością, która ze wszystkich najwięcej zrządza w społeczności; więcej ona zatrjuje serc niespokojnością, więcej ich rozdziera niż spaja. Wszelako w tych społecznościach, w których miłość nie może być znana, czyliż znajdziemy więcej jedności i zgody? Przedrzyjmy się do tych świętych schronień, gdzie ludzie sądzą, że nie będąc wystawieni na troski i trudy światowe, mogą bezpiecznego używać spokoju? Tam bez wątpienia jeden tylko przedmiot powinien wszystkich zajmować: obietnica i nadzieja szczęścia wiecznego. Lecz cóż w nich pospolicie widzimy? Oto ludzi, którzy równie jak wszyscy wadami i słabością wypłacać muszą dług ludzkości; ludzi, którzy obciążeni więzami, jakie sami na siebie włożyli, dźwigają je raczej niż noszą; których serce, skołatane przeciwnościami, z trudnością otwiera się uczuciom przyjaźni i łatwiej przyjmuje zazdrość, potwarz i nienawiść. Lecz nie wchodźmy w większe szczegóły zgromadzenia, które w całości uważane, zasługuje na poszanowanie i względy. [...]

Człowiek [...] jest z przyrodzenia jedyną istotą zdolną do tworzenia społeczności; gdyby nie instynkt do tego powodował, potrzeby przymusiłyby go do wejścia w społeczność. Sam sobie zostawiony, nie miałby współzawodników, ale by też nie miał pomocy; świat cały byłby dla niego stracony, gdyż może tylko używać jego korzyści we wspólności z innymi ludźmi i pod pewnym rodzajem obopólnego zapewnienia, które go zabezpiecza od prawa mocniejszego, czyli (co na jedno wychodzi) od prawa zręczniejszego.

A tak każda społeczność winna swój początek wzajemnym potrzebom, lecz nic tak dalece nie zmniejsza ich korzyści i wdzięku, jak egoizm, nienawistna skłonność, która pragnie wszystko do siebie zagarnąć i nie chce ustąpić niczego, co sądzi być zdolnym do czynienia sobie zadosyć.

XXII. O PRAWDZIWEJ POLITYCE

Jedną z najważniejszych zasad dobrej polityki jest taka: aby utrzymywać w najdokładniejszej równowadze stosunki, zachodzące między panującym a poddanymi, i aby w ten sposób zarządzać narodem, iżby poddani tyle przekonani byli o słuszności i potrzebie tego, co im nakazujemy, ile

princes doivent l'être du zèle et de la promptitude des sujets à leur obéir. Si cette harmonie, qui dans l'ordre moral a des lois aussi immuables que celles du monde physique, venait à être détruite, le gouvernement monarchique dégénérerait en commandement arbitraire et l'obéissance se tournerait en servitude.

La vraie politique doit être fondée sur l'équité la plus scrupuleuse, sur l'intégrité la plus exacte, sur une assurance réciproque de protection et de service, sur un enchaînement inaltérable de secours mutuels entre le prince et ses sujets. Non seulement le devoir mais l'intérêt particulier des uns et des autres l'exige, et le bonheur commun en dépend.

La liberté dans un état, consiste à pouvoir faire tout ce que les lois permettent, et à ne pouvoir être contraint de faire ce qu'elles ne permettent pas ; c'est cette liberté qui fait la sûreté des citoyens, et qui les empêche de se craindre les uns et les autres, et c'est précisément celle que l'on goûte dans les monarchies ; c'est elle qui en affermit la constitution et qui fait aussi la tranquillité du prince qui gouverne.

Qu'on ne pense pas en effet que la liberté d'un souverain soit différente de celle de ses peuples ; il ne lui est pas permis de vouloir tout ce qu'il peut ; il est obligé comme eux de ne vouloir que ce qu'il doit ; dans cette disposition il n'a rien à craindre de ses sujets, et ses sujets l'aiment plus qu'ils ne le craignent. Exempt de toute inquiétude il vit au milieu d'eux avec confiance ; tout le bonheur qu'on ressent dans l'état, on le lui attribue, toutes les punitions qu'il ordonne, on les met sur le compte des lois ; persuadé que ce qui régit son pouvoir l'affermir, il ne pense jamais à l'étendre ; l'autorité des lois est le fondement de la sienne, et leur accomplissement fait sa sûreté et sa gloire.

En effet, que l'on se représente un souverain qui aime réellement ses sujets, qui par sa bonté, sa franchise, sa justice, s'est acquis leur confiance et leur amour ; il n'aura besoin pour être respecté de ses voisins que de cet amour qu'on lui porte : La seule idée qu'on a partout, de sa bonne foi, fait toute sa politique ; par elle il réussit plus promptement, plus sûrement qu'il ne ferait avec ces manèges obscurs, ces détours artificieux, qui sont l'essence et en même temps la honte de ce qu'on appelle » politique « .

XXIII. DE L'AMOUR DES PEUPLES

Le désir d'inspirer l'estime est presque une vertu ; il excite le talent, il enrichit la société de tous les genres de mérite qui auraient été perdus pour elle, soit qu'une lâche paresse les eût enfouis, soit qu'une timidité

panujący powinni być przeświadczeni o gorliwości i szybkości, z jaką oni rozkazy ich wykonywają. Gdyby ta harmonia, której zasady moralne równie są niezienne, jak zasady fizycznego świata, gdyby, mówię, ta harmonia została nadwyreżona, wtedy rząd monarchiczny zamieniłby się na despotyczny, a posłuszeństwo na niewolę.

Prawdziwa polityka powinna być oparta na najskrupulatniejszej słuszności i pocziwości, na wzajemnym zapewnieniu opieki i usług, na nienadwyreżonym węźle wzajemnej pomocy między panującym a poddanymi. Wymaga tego nie tylko powinność, ale i dobro jednych i drugich, a nawet wspólne ich szczęście od tego jedynie zależy.

Wolność w państwie jakimś na tym polega, że władni jesteście czynić to wszystko, co prawo dozwala; że przeciwnie — nikt nie może przymusić do robienia tego, czego toż prawo zabrania; taka to wolność stanowi bezpieczeństwo obywateli; sprawuje, że się jedni drugich nie lękają, a taka właśnie wolność w monarchicznych krajach ma miejsce; ona to ustala kształt rządu i zapewnia spokojność panującemu.

Myliłby się, kto by sądził, że wolność panującego inna jest od wolności ludu. Panujący bowiem nie może chcieć tego wszystkiego, co jest niepodobne, a w takim stanie rzeczy nie ma się niczego lękać od poddanych, którzy go bardziej wtenczas kochają, niżeli się boją; z ufnością pośród nich przebywa, jemu przyznaje naród swój szczęście, a prawo tylko wymierzania kary; przekonany, że ten, co władzę jego piastuje, bardziej ją jeszcze ustalając, nie będzie się starał rozszerzyć jej nad przepisany zakres; władza jego będzie się opierała na powadze praw, a ich wykonanie stanowi jego bezpieczeństwo i chwałę.

Jakoż wystawimy sobie króla kochającego rzeczywiście poddanych, który przez swoją dobroć, otwartość i sprawiedliwość zyskał ich miłość i zaufanie; dość mu będzie na tej miłości, żeby go szanowały sąsiednie mocarstwa.

Samo wyobrażenie, jakie mają wszyscy o jego rzetelności, stanowi całą jego politykę; przez nią łatwiej i prędzej wszystkiego dokazać może, jak przez te przewrotne i ohydne wykręty, które są istotą, a zarazem hańbą tego, co nazywamy „polityką”.

XXIII. O MIŁOŚCI LUDU

Chęć zjednania sobie szacunku jest prawie cnotą; chęć ta pobudza talenty, wzbogaca społeczność tysiącnymi płodami geniuszu, które bez niej w skutek lenistwa lub jakiejś nieśmiałości zupełnie byłyby stracone.

trop craintive n'eût osé les produire. Pourrait-on négliger de faire sentir de bonne heure au commun des hommes l'importance de cet amour de la considération (la source ou du moins l'appui de nos vertus) puisqu'il est également utile et nécessaire de l'inspirer aux jeunes princes, tout princes qu'ils sont.

Il est vrai que cette noble ambition qui nous porte si puissamment à tout ce qui peut relever la dignité de notre être, ne fait pour l'ordinaire que de faibles impressions sur des hommes nés dans l'abondance de tous les biens, et qui, n'ayant point de vœux à former, n'attendent du reste des humains que de la soumission et du respect.

Je prétends néanmoins que ces hommes si puissants, tiennent aux autres hommes par une infinité de devoirs, et que si la fortune n'a rien à leur offrir qu'ils n'aient reçu de leur naissance, il leur reste à désirer quelque chose de plus grand, de plus digne d'envie, je veux dire, l'amour des peuples, et particulièrement cette sorte d'amour que l'estime fait naître, et qui devient plus forte que le devoir.

Le désir d'être aimé peut seul garantir un prince des pièges qui l'environnent de toutes parts ; c'est donc à lui faire sentir le prix de cet amour, que doivent tendre tous les soins de l'éducation qu'on lui donne. Qui peut ignorer que ce tribut volontaire est infiniment plus flatteur qu'une obéissance forcée, qui trop souvent désespère celui qui s'y soumet, et qui toujours accuse celui qui la commande.

Il n'est pour les souverains de véritables jouissances que celle que leur donne une réciprocité de confiance constamment établie entre eux et leurs sujets ; c'est cette harmonie du chef avec ses membres, qui rend un monarque d'autant plus heureux, qu'il sent par l'amour de ses peuples, qu'au défaut de la naissance qui l'appela sur le trône, ce même amour l'y eût placé ; mais comment jouira-t-il d'une satisfaction si parfaite, s'il ne se l'est point ménagée par un accès toujours libre et ouvert, par une affabilité qui, paraissant suspendre les droits de la souveraineté, lui attire les plus précieux hommages ; par des égards réfléchis pour les libertés et pour les préjugés même des peuples, et par une sorte d'esprit de sagesse et de précaution qui apprend à dominer avec réserve, et selon l'occasion à plier avec dignité.

Tous les princes, tous les hommes, quels qu'ils soient, ne peuvent goûter un bonheur plus véritable que celui de faire des heureux : c'est la gloire la plus pure, la plus vraie. [...]

La nature ne nous apprend-elle pas qu'on ne peut être heureux que par le bonheur des autres ? A-t-on des enfants ? on s'intéresse à leur

Wcześniej przeto starać się trzeba pospolitym ludziom wpajać tę miłość poważania dostojności, która jest źródłem, a przynajmniej podporą wszystkich cnót naszych — tym bardziej, że użyteczną i potrzebną jest rzeczą, aby młodzi książęta, jakkolwiek na wysokim stoją stopniu, równie nią przejęci byli.

Nie można tego zaprzeczyć, że ta szlachetna ambicja, co nas tak silnie unosi ku temu wszystkiemu, cokolwiek może podnieść godność naszego jestestwa, że, mówię, ta szlachetna ambicja nie można tak mocno działać na osoby, zrodzone w obfitości wszelkich dóbr światowych, które nie mając nic do żądania, oczekują tylko od reszty ludzi poszanowania i uległości.

Z tym wszystkim sędzę, że tysiączne obowiązki łączą tych ludzi tak możliwych z innymi ludźmi, i że jeśli urodzenie uczyniło dla nich niepotrzebnymi dary fortuny, powinni pragnąć czegoś większego, czegoś godniejszego; słowem powinni żądać miłości ludu, a mianowicie tej, która z szacunku pochodzi, a która skuteczniejsza jest nad powinność.

Jedynie tylko żądza pozyskania miłości narodu może uchronić panującego od sideł, które zewsząd go otaczają: wszystkie zatem usiłowania za młodu nauczycieli do tego zmierzać powinny, aby go nauczyć oceniać wartość tego przywiązania. Któż nie wie, że ten hołd dobrowolny chlubniejszy jest daleko od tego wymuszonego posłuszeństwa, który się do niego skłania, a zawsze przynosi plamę temu, co je nakazuje.

Jedną być tylko może dla panujących prawdziwa przyjemność, taką zaś jest radość, jaką im może sprawiać wzajemna i stale trwająca ufność między nimi a poddanymi; ta właśnie harmonia między naczelnikiem a członkami społeczności tym bardziej uszczęśliwia panującego, że miłość i szacunek powszechny przekonywa go dostatecznie, iż gdyby nawet nie urodził się królem, ta szczerza miłość narodu wyniosłaby go na tron. Nie będzie zaś mógł nigdy czuć tej doskonałej rozkoszy, jeśli sam jej sobie nie przygotował przez wolny zawsze i otwarty przystęp, przez uprzejmość, która zdając się zawieszać prawa ukoronowanej głowy jedna dla niej hołd najszacowniejszy; przez roztropny wzgląd dla swobód, a nawet dla przesądów narodu; wreszcie przez pewien rodzaj rozsądku, mądrości i przezorności, które uczą rozkazywać umiarkowanie, a w potrzebie ukazywać się łagodnym.

Czyliż królowie i ludzie wszelakiego stanu mogą doznawać realniejszego szczęścia nad to, które z uszczęśliwienia innych pochodzi? [...]

Samo przyrodzenie uczy nas, że tylko w szczęściu drugich szczęście nasze znaleźć możemy. Jeżeli np. mamy dzieci, zajmujemy się zupełnie

conservation, on oublie ses propres besoins, pour s'occuper uniquement de ce qui leur est utile ou nécessaire.

On considère de même tous les êtres qu'on rend heureux, ils sont notre ouvrage, notre production, des ENFANTS ADOPTIFS, des créatures que nous avons formées et à qui nous redonnons en quelque sorte l'existence.

Qu'est-ce que l'amour ? le plus doux, le plus vif des sentiments, vient-il uniquement du plaisir d'aimer ? Non, sans doute, sa source est encore dans le plaisir de faire partager à ce qu'on aime les transports dont l'âme est enivrée. L'unique but de cette passion est donc de rendre heureux celui qui la fait naître.

Est-il encore pour un prince une plus douce jouissance que d'accorder à l'infortuné des grâces, des secours, qu'il ne peut attendre que de ces mortels privilégiés auxquels le ciel a confié le soin de les répandre. Coopérateur de la bonté céleste, il en remplit les fonctions sur la terre, et s'élève ainsi au-dessus de l'humanité. Ne serait-ce donc pas se dégrader soi-même que de la mépriser, et n'y a-t-il pas une sorte de grandeur à sentir ce que valent les hommes ? [...]

Heureux donc le souverain qui, pour s'attirer l'amour de ses peuples, ne néglige rien de tout ce qui peut le lui mériter, et qui dans cette vue, s'attache à ménager ses finances avec économie, les répand à propos sans regrets, se plaît à récompenser le mérite, et qui, s'appliquant enfin à abrégier l'intervalle qui le sépare du reste des hommes, les élève jusqu'à lui pour mieux entendre leurs plaintes et mieux connaître leurs besoins. Par une autorité sans orgueil, par une bonté sans faiblesse, il obtient ce que la dignité seule n'eût pas eu le droit d'exiger : un amour d'estime et de confiance qui, dans les cœurs où il s'est formé, devient une espèce de passion d'autant plus vive qu'elle est approuvée par la raison, animée par la reconnaissance, et enflammée par le bien général de la patrie.

Si un prince n'est point heureux de l'amour qu'il inspire, quelle jouissance aura-t-il sur le trône ? On envie le bonheur des rois, on le croit au-dessus de tous les autres, et cependant malgré ces brillants dehors, combien n'est-elle pas à plaindre cette *conditio* des maîtres de la terre ? Élevés au milieu des passions, il leur est presque impossible de s'en défendre, à peine leur laisse-t-on apercevoir le danger de celles auxquelles ils ont le malheur de se livrer. Ces passions jamais inquiétées par des reproches, ou même par des conseils, jamais réprimées par aucun obstacle, ces passions, dis-je, sont regardées en quelque sorte comme aussi souveraines que le souverain même ; on les respecte, on y applaudit, peu s'en faut même qu'on ne les justifie.

nimi, zapominamy o własnych potrzebach, myśląc jedynie o tym, co może być im użyteczne lub potrzebne.

Podobnież uważać możemy wszystkie istoty, które uszczęśliwiamy; są one naszym dziełem, naszym owocem, naszymi DZIEĆMI PRZYSPOSOBIONYMI, naszymi utworami, któreśmy ukształcili i nowym poniekąd obdarzyli życiem.

Czymże jest miłość? Owo uczucie najśłodsze i najgwałtowniejsze? Czyliż się rodzi jedynie z rozkoszy kochania? O, nie, zaiste! Polega bardziej jeszcze na rozkoszy wzbudzania w ukochanej osobie tych samych uniesień, jakimi dusza jej jest upojna. Jedynym więc celem tej namiętności jest uszczęśliwienie przedmiotu, który ją wzbudził.

Czyliż przy tym może panujący mieć większą kiedy radość, jak wtedy, gdy udziela nieszczęśliwym łask lub wsparcia? Pomocnik dobroci niebieskiej zastępuje ją na ziemi, a przez to wznosi się nad człowieka. Czyliż więc ten, co gardzi ludźmi, sam siebie przez to nie poniża, a czyliż ten nawzajem nie jest poniekąd wielkim, który umie czuć wartość człowieka?...

Szczęśliwy więc ten monarcha, który pragnąc miłości narodu, stara się wszelkimi sposobami na nią zasłużyć; który oszczędzając swoich wydatków, chętnie dochody własne z roztropnością między poddanych rozdziela i stara się wynagradzać zasługę; który nareszcie pragnąc zmniejszyć ten przedział, co go od reszty ludzi oddziela, zbliża ich do siebie, dla łatwiejszego przekonania się o ich troskach i potrzebach. Otrzymuje on wtedy przez władzę wolną od dumy i dobroć wolną od słabości to, czego by jedynie jako panujący nie miał prawa wymagać: otrzymuje miłość połączoną z szacunkiem i ufnością, która w sercach, co ją czują, zamienia się w namiętność tym żywszą, że ją rozum zatwierdza, wdzięczność powiększa, a dobro powszechne ojczyzny bardziej roznieca.

Jeśli miłość narodu nie uszczęśliwiałaby panującego, jakąż inną rozkosz mógłby czuć na tronie? Zazdroszczą nieraz ludzie szczęścia królom, mając ich za najszczęśliwszych w świecie; a przecież mimo tak świetnych ozdób, jakże godny jest niekiedy politowania los władców świata! Wychowani wśród niebezpieczeństw i namiętności z trudnością uchronić się ich potrafią. Te bowiem zwykle nie będąc naruszonymi przez wymówki lub porady, nie znajdując żadnej przeszkody, uważane są prawie za tak samowładne, jak sam panujący; szanują je inni, potakują im i o mało ich nawet nie chwalą.

Iluż to dworzan, co jedynie w słabości pana znajdując pewność swego utrzymania się, tak jakby niełaski cnót się jego lękają, co podniecając bezustannie w jego sercu skłonność nieszczęśliwą, którą sami zaszczepili, frymarczą poniekąd jego łaskami i karmią się jego dla chwały obojętnością.

Combien de courtisans qui, ne pouvant exister que par la faiblesse de leur maître, craignent ses vertus comme une disgrâce, et qui, sans cesse appliqués à nourrir dans son cœur le penchant malheureux qu'ils y ont fait naître, trafiquent, pour ainsi dire, de sa gloire, et se nourrissent de son indifférence à la soutenir.

Contre tant d'écueils, qui pourra donc garantir un prince et assurer son repos en même temps que son bonheur ? C'est encore l'amour des peuples qui viendra le guider, c'est cet amour sincère qui saura l'éclairer au milieu des ténèbres dont on chercherait vainement à l'entourer.

Le sentiment qu'un bon souverain inspire pendant sa vie, doit lui survivre dans la postérité. Nous aimons encore les TRAJAN, les MARC-AURÈLE, la tendresse de leurs sujets, empreinte pour ainsi dire, dans notre nature, est venue jusqu'à nous à travers les débris d'une foule de trônes occupés par des princes haïs et méprisés ; elle nous a été transmise avec la vie, et ceux qui nous doivent l'être la transmettront de même à leurs descendants. Il est donc vrai (on ne saurait trop le répéter aux princes) que de tous les biens qu'ils possèdent, l'amour de leurs sujets est le plus digne de leur recherche et le seul capable de satisfaire leur ambition.

Sans doute, il est toujours essentiel de leur en faire sentir l'avantage ; mais c'est surtout dans leur tendre enfance qu'il faut leur en inspirer le désir. Semblables à ces caractères tracés sur l'écorce d'un jeune arbrisseau, qui croissent, s'étendent et se développent avec lui ; de même ce désir dans le bas âge doit se graver plus aisément dans le cœur, s'y développer avec plus de force, et devenir avec le temps comme une partie d'eux-mêmes.

XXIV. DE LE PEUPLE ET LES GRANDS

Il semble que la Providence ait compensé ses dons pour mettre une sorte d'égalité dans les diverses conditions des hommes ; aux uns elle a donné la naissance et le pouvoir, aux autres une heureuse capacité qui les dédommage des distinctions qu'elle leur a refusées. Ceux-là seraient trop vains, s'ils possédaient tout à la fois, les talents et les richesses, et ceux-ci trop malheureux, si par les dons de l'esprit, ils ne pouvaient suppléer aux avantages de la fortune. [...] Quand on considère ce qui nous met au-dessus de nos sujets, c'est si peu de chose qu'il est honteux pour nous de nous enorgueillir de notre élévation et de leur bassesse ; rien n'est grand en ce monde que par la comparaison ; c'est toujours le malheur d'une portion des hommes qui rehausse et fait éclater le bonheur de l'autre ; nous ne paraissions riches, puissants, respectables,

Cóż może zabezpieczyć panującego od tyłu niebezpieczeństw i zapewnić zarazem jego spokojność i szczęście? I tu jeszcze miłość ludu niechaj mu służy za przewodnika; ona tylko potrafi go oświecić wśród ciemności, którymi na próżno żądano by go otoczyć.

Uczucia, jakie za życia wzbudza król dobry w narodzie, przeżyje go i przejdzie do potomności; kochamy jeszcze dotąd TRAJANÓW i MARKÓW AURELIUSZÓW, przywiązanie ich poddanych przeszło aż do nas spośród gruzów mnóstwa tronów, które zajmowali nienawidzeni lub pogardzeni królowie; przelano nam je z życiem, a syny nasze wnukom jeszcze i potomkom pamięć ich ogłaszać będą. Prawdą jest zatem (i nie można za często jej powtarzać), że spomiędzy wszystkich dóbr, jakie posiadają, najgodniejszym ich starań jest miłość poddanych, i że ona tylko sama zdolna jest uszczęśliwić.

Lubo zawsze istotną jest rzeczą dać im uczuć wartość miłości ludów, trzeba nade wszystko w najpierwszej młodości wzbudzić w nich chęć jej pozyskania. Jak litery wyrżnięte na korze młodego drzewka razem z nim rosną i rozwijają się, tak podobnież i cnota ta w młodym wieku łatwiej się wraża w serce, silniej się w nim rozwijać będzie i z czasem może się stać poniekąd częścią ich istności.

XXIV. O LUDZIE I MOŻNYCH

Zdaje się, że Opatrzność w rozdzielaniu darów swoich zapełnić chciała niejako przedział między ludźmi i zrównać rozmaite stany: jednym dała ród wysoki i potęgę, drugim szczęśliwą zdolność, która im dostatecznie brak pierwszych przymiotów wynagradza. Pierwsi nazbyt byliby dumni, gdyby talenty i bogactwa razem posiadali; drudzy zaś bardzo byliby nieszczęśliwi, gdyby przymiotami umysłu nie mogli zastąpić tych korzyści, jakich im odmówiła fortuna. [...]

Skoro się zastanowimy nad tym, co nas wznosi i odróżnia od innych, ujrzymy, że wszystko to tak jest znikomym, iż wstydzić powinniśmy się tego, że się pyszimy z naszego wywyższenia i upodlenia tamtych; porównanie tylko stanowi wielkość rzeczy na tym świecie; zawsze nieszczęście jednej części ludzi bardziej się wykazuje tylko przez ubóstwo, słabość i upodlenie ludu. Winniśmy mu, że tak powiem, całą naszą wielkość; bylibyśmy prawie niczym, gdyby lud ten nie był daleko od nas niższym.

que par l'indigence, la faiblesse, l'avilissement du peuple. Nous lui devons, pour ainsi dire, toute notre grandeur, et nous ne serions presque rien, s'il n'était au-dessous de ce que nous sommes.

C'est donc à nous, à ne pas abuser de notre pouvoir sur des malheureux qui ne nous sont inférieurs que par une disposition dont nous n'avons pas été les maîtres.

Et quelle est même la différence qu'il y a d'eux à nous ? elle ne vient que du plus ou du moins de quelques biens périssables, et tel homme que la privation de ces biens nous fait mépriser, est peut-être fort au-dessus de nous par les vrais biens qui font l'essence et la gloire de l'homme... Ainsi le bon sens, la religion, la politique, tout nous engage à ménager le peuple ; sans cela quelque ordre que nous puissions mettre dans un état, il sera semblable à cette statue de Nabuchodonosor, qui, quoique faite des plus précieux et des plus solides métaux, fut renversée en un moment, parce que la base n'était que d'argile.

XXV. DE LA JUSTICE OU LOIS CIVILES ET LOIS MORALES

Il y a dans ce monde, deux sortes de lois également indispensables : les lois civiles, et les lois morales. Les unes émanent de la sagesse et de la volonté des souverains, les autres des sentiments des hommes sages de tous les temps et de tous les siècles. Celles-là ne condamnent que les vices, celles-ci ne proposent que des vertus ; les lois civiles, revêtues de tout le poids de l'autorité punissent avec rigueur ; les lois morales ne punissent ni ne récompensent par elles-mêmes ; tout leur salaire est l'honneur d'avoir su les observer, tout leur châtiment la honte de les avoir négligées ; les unes sont écrites dans les livres, et on peut être excusable de les ignorer, les autres sont gravées dans nos cœurs, et nul prétexte ne peut dispenser de s'y soumettre ; celles-là quoique devant toujours être conformes à la raison, peuvent souvent n'être pas à la portée de ceux à qui elles sont prescrites ; celles-ci sont propres à tous les caractères, à tous les âges, à tous les états, aux grands, aux petits ; nul ne peut se dispenser de les suivre du moment qu'il est homme, et l'on n'est véritablement homme qu'autant que l'on aime à s'y soumettre ; les unes et les autres contribuent au bien de la société, mais les lois morales plus communément et plus sûrement encore, puisqu'elles influent sur toutes les actions et qu'elles règlent jusqu'au mouvement de nos âmes.

Cicéron reconnaissait une JUSTICE UNIVERSELLE dont celle des nations n'était selon lui qu'une faible esquisse ; il la regardait comme la source du droit que nous suivons, et sans doute si elle régnait sur la terre,

Do nas przeto należy nie nadużywać władzy, jaką mamy nad nieszczęśliwymi, którzy są nam ulegli wskutek rozporządzenia Najwyższego.

Wreszcie jaka jest istotna różnica między ubogim a możnym? Pochodzi ona z różnicy niektórych znikomych własności i nieraz człowiek, którym gardzimy, dlatego że ich nie posiada, przewyższa nas może nieskończenie przez rzeczywiste przymioty, które stanowią istotę i chwałę człowieka. Tak więc religia, polityka, rozsądek, zgoda wszystko radzi poważać nam lud; gdyż bez tego państwo każde lubo najstaranniej urządzone podobne byłoby do posągu Nabuchodonozora, który lubo ulany z najdroższych i najmocniejszych kruszców, runął w jednej chwili dlatego, że podstawa posągu była z nietrwałej gliny zrobiona.

XXV. O SPRAWIEDLIWOŚCI ALBO PRAWACH CYWILNYCH I PRAWACH MORALNYCH

Istnieją w świecie dwa gatunki praw równie niezbędnych: prawa cywilne i prawa moralne. Źródłem pierwszych jest mądrość i wola panującego; źródłem drugich są uczucia mędrców wszystkich wieków i czasów. Pierwsze potępiają występki; drugie zalecają same tylko cnoty. Prawa cywilne, wsparte całą powagą praw moralnych, surowe na przestępców wymierzają kary. Prawa zaś moralne same przez się ani karzą, ani nagradzają; całą ich nagrodę stanowi zaszczyt z ich zachowania pochodzący; całą ich karą jest hańba, żeśmy je zaniedbali. Pierwsze spisane są w księgach prawodawczych; można ich przeto nie znać; lecz prawa moralne we wszystkich sercach są wyryte i pod żadnym pozorem spod nich wyłamywać się nie można; pierwsze lubo powinny być zawsze zgodne z rozumem, mogą być niekiedy niezrozumiałe dla tych, dla których są przepisane; drugie zaś są stosowne dla każdego charakteru, wieku i stanu: równie dla małych, jak i dla wielkich; każdy powinien je wypełniać od czasu, jak został człowiekiem; a nawet nie może się ten nazwać istotnie „człowiekiem”, kto im nie chce ulegać. Tak jedne, jak i drugie, przykładają się do dobra społeczności, lecz pewniej i powszechniej dokazują tego prawa moralne, gdyż wpływ ich rozciąga się na wszystkie czynności człowieka tak dalece, że urządzają nawet poruszenia duszy naszej.

Cycero uznawał POWSZECHNĄ SPRAWIEDLIWOŚĆ: sprawiedliwość narodów była według niego słabym jej tylko odbiciem; uważał ją za źródło praw ludy obowiązujących i zapewne gdyby panowała na ziemi, sama

elle suffirait pour nous gouverner. Si elle présidait à nos délibérations, le résultat n'en serait-il pas toujours satisfaisant ? Si nous ne combattons que par ses ordres, le succès de nos guerres ne serait-il pas plus assuré ? Quel serait l'état de nos finances si on les administrait selon ses vues ? Notre police ne serait-elle pas inutile si cette justice universelle réglait toutes nos actions ? Elle est le lien qui unit les sujets à la patrie, l'âme qui les inspire et les rend invincibles partout où il s'agit de la défendre. Elle règle l'ambition, détruit la jalousie, fait mépriser la faveur, c'est elle qui retient toutes les passions ou les modère ; en un mot, elle est le plus ferme appui du trône et fait la prospérité des empires.

Outre cette JUSTICE PRIMITIVE dont chacun porte le germe en son âme, il est, comme nous l'avons dit, des lois formées sur ces principes, et qui doivent régler tous nos sentiments. C'est ici comme une justice nouvelle, moins étendue à la vérité, mais qui, par les récompenses qu'elle promet, ou les châtimens qu'elle impose, peut nous engager plus sûrement à ne rien omettre de ce que la première nous prescrit. Triste et honteux moyen qu'il a fallu mettre en usage ; comme si pour nous porter à la vertu, il ne suffisait pas d'envisager le bonheur qu'elle procure, ou de chercher du moins à se soustraire aux remords qui assiègent un cœur qui ne la pratique pas.

XXVI. DE L'ÉCONOMIE DANS LES FINANCES

Il n'est point d'état qui ait besoin de richesses immenses pour se soutenir ; souvent plus une nation est opulente, plus elle néglige les avantages qui peuvent contribuer à sa grandeur. L'amour de la gloire s'accorde rarement avec la passion d'acquiescer. Tel peuple pouvait donner la loi par ses armes qui l'a reçue de son ennemi ; las du poids d'une guerre qu'il lui importait de finir avec honneur, il s'est hâté d'accepter une paix honteuse. Une noble ambition n'a pu dompter son avarice, et les ressources qui devaient contribuer à sa prospérité sont devenues en quelque sorte la cause même de sa perte.

La puissance d'un état ne consiste proprement que dans une sage administration de ses finances, et autant une prudente économie est nécessaire à un particulier qui ne veut pas déchoir de la condition où le ciel l'a fait naître, autant elle est indispensable à un royaume qui veut se maintenir, dans sa force et dans sa splendeur : c'est là le ressort qui fait mouvoir toutes les parties d'un état ; combien en est-il qui, resserrés

już byłaby dostateczna do rządzenia nami. Gdyby ta sprawiedliwość przewodniczyła naszym naradom, czyliżby ich rezultat nie był zawsze skuteczniejszy? Gdybyśmy na jej tylko rozkaz walczyli, nie byliśmyby pewniejsi zwycięstwa? W jakim stanie byłby skarb narodu, gdyby nim według prawych zasad zawiadywano? Gdyby ta powszechna sprawiedliwość urządziła wszystkie nasze czynności, czyliż byśmy potrzebowali naówczas nadzoru? Jest ona węzłem jednoczącym poddanych z ojczyzną; jest ona tą duszą, która wlewa w nich uczucia patriotyzmu i czyni ich niezwycięzonymi wszędzie, gdzie tylko idzie o obronę ojczyzny. Ona hamuje ambicję, niszczy zazdrość i odstręcza ludzi od podłego ubiegania się o łaskę wyższych; ona wstrzymuje lub miarkuje wszystkie namiętności; zgoła jest ona najmocniejszą podporą tronu i najpewniejszym zakładem pomyślności państwa.

Oprócz tej PIERWOTNEJ SPRAWIEDLIWOŚCI, której zaród istnieje w duszy każdego, są jeszcze, jakośmy mówili, prawa utworzone na tych zasadach, do których powinniśmy stosować wszystkie nasze uczucia. Jest to jakby nowa sprawiedliwość, mniejszy wprowadzie zakres mająca, ale też za to, obiecując nagrody i grożąc karami, pewniej nas może nakłonić do wypełnienia tego wszystkiego, co pierwsza nakazuje. Cóż przymusiło nas do użycia tak smutnego i sromotnego środka? Jak gdyby sam wzgląd na szczęście wypływający z jej wypełniania lub przynajmniej chęć uniknięcia zgrzyot, dręczących serca występnych, nie powinny dla nas być dostateczną do cnót pobudką.

XXVI. O OSZCZĘDNOŚCI W FINANSACH

Żaden kraj nie potrzebuje do utrzymania swego nadto wielkich bogactw; nieraz nawet im bogatszy jest naród, tym bardziej zaniedbuje te korzyści, które by mogły przyczynić się do jego wielkości. Rzadko miłość chwały da się pogodzić z gwałtowną żądzą nabywania bogactw. Niejeden naród, co mocą oręża swojego mógł dawać prawa sąsiadom, zmordowany wojną, którą przystawało mu zaszczytnie ukończyć, pospieszył z przyjęciem haniebnego pokoju. Szlachetna ambicja nie zdołała przemóc nad jego chciwością; te same zasiłki i obfitość, co powinny były przykładać się do pomyślności, stały się poniekąd przyczyną jego zguby.

Potęgą państwa zależy właściwie na roztroprnym zawiadywaniu jego finansami; jak rozsądna oszczędność potrzebna jest dla jednostek chcących utrzymać się zawsze w stanie, w których ich postawiła Opatrzność, tak również jest niezbędną dla kraju pragnącego utrzymać swą potęgę i świetność; ta bowiem sprężyna nadaje ruch wszystkim częściom pań-

dans des bornes étroites, ne figurent dans l'Europe que par leur attention à manager leurs revenus ?

Il n'est guère de pays moins vastes que la Hollande ; on dirait que l'Océan ne lui a donné qu'à regret les îles marécageuses qui forment son domaine ; cependant on sait quelle est la force de cette petite république. Ses sujets laborieux ne sont pas plus occupés à augmenter leurs biens par le commerce, qu'elle n'est appliquée à régler ses dépenses sur ce qu'elle retire de l'industrie de ses sujets. Ce juste équilibre fait presque à lui seul la richesse d'un pays.

XXVII. DU COMMERCE ET DU LUXE QU'IL ENTRAÎNE

L'amour des richesses nous a conduits au-delà des mers, et ces voyages dangereux n'ont-ils pas été moins utiles que funestes à toute l'Europe ? l'or qu'on en a rapporté ne nous a-t-il pas appauvris en quelque sorte, nos besoins n'ont-ils pas augmenté avec nos richesses, et quelles richesses peuvent suffire à tous nos besoins ?

Nos ancêtres trouvaient dans ce qui leur était simplement nécessaire, une espèce de superflu, et nous qui ne regardons ce superflu que comme un simple nécessaire, ne sommes-nous pas effectivement moins riches qu'ils ne l'étaient ? Ainsi l'accroissement des fortunes a porté l'indigence dans nos contrées, ainsi les nouveaux pays que notre avarice intrépide a découverts, se sont vengés de nos rapines par le luxe que leurs trésors ont introduit parmi nous, et combien d'autres maux ces trésors n'ont-ils pas amenés avec eux !

Il est bien certain en effet, que les peuples se gâtent mutuellement par le commerce qui les fait communiquer les uns avec les autres. Ce malheur que je déplore me porterait presque à désirer que nos contrées fussent inaccessibles. Il serait du moins à souhaiter que des barrières impénétrables entourassent nos cœurs pour y fermer l'entrée aux passions, et nous mettre à l'abri de la funeste contagion du mauvais exemple. Nous verrions se briser à nos pieds la fougue impétueuse des erreurs et des vices, et tous ces prestiges malheureux qui semblent ne se produire ailleurs que pour venir s'établir dans nos climats, et refluer ensuite dans leur propre terrain avec plus de malignité, qu'ils n'en avaient apporté dans le nôtre.

Je connais cependant les avantages du commerce ; et loin de le proscrire, je voudrais l'encourager. Mais je voudrais aussi modérer en nous cet ardent amour des richesses, et cette insatiable ambition qui sert à l'enflammer ; nous désirons sur toutes choses des distinctions ;

stwa. Ileż to mamy królestw, co lubo w szczupłych zamknięte obrębach, trzymają zaszczytne miejsce w Europie jedynie przez dobre zawiadywanie swoich dochodów!

Holandia jest jednym z najszczuplejszych krajów, zdaje się, jakby morze z zalem jej zaledwie udzieliło błotniste wyspy składające ich posiadłości; a przecież wiemy, jak jest potężną ta mała rzeczpospolita. Jak jej czynni mieszkańcy pracują nad powiększeniem bogactw swoich przez handel; z równą ona starannością urządza publiczne wydatki, stosownie do przychodu, jaki ciągnie z przemysłu swoich poddanych. Na tej sprawiedliwej równowadze polega prawie jedynie bogactwo kraju.

XXVII. O HANDLU I O ZBYTKU BĘDĄCYM JEGO SKUTKIEM

Miłość bogactwa zawiodła nas aż na najodleglejsze morza. Lecz czyliż te niebezpieczne podróże nie więcej przyniosły Europie straty niż pożytku? Czyliż nas złoto tych krajów nie zubożyło poniekąd? Ze wzrostem bowiem bogactw wzrosły i nasze potrzeby. A jakież skarby wystarczą wszystkim zbytkowym wydatkom naszym?

Przodkowie nasi uważali za pewien rodzaj zbytku to nawet, co w skromny sposób zaspokajało ich potrzeby. My zaś, którzy te zbytki za prostą potrzebę uważamy, czyliż rzeczywiście nie jesteśmy od nich uboższymi? A tak powiększanie naszych bogactw sprowadziło ubóstwo do naszych okolic, a nowe kraje, które chciwość odkryła, zemściły się za nasze łupiestwa tym przepychem, jaki ich skarby między nas wprowadziły, oprócz wielu innych nieszczęść z tego samego źródła wypływających.

Aż nadto pewną jest rzeczą, że ludy psują się wzajemnie przez handel, dla którego jedne z drugimi mają stosunki. Kiedy zważymy tak smutne nieszczęście, nieledwie bym nie pragnął, żeby kraj nasz był niedostępny dla obcych. A przynajmniej życzyć by należało, aby niezłomne zapory otaczały nasze serca, nie dopuszczając do nich namiętności i ochraniając nas od zarazy złego przykładu. Wtedy zniknęłaby u nóg naszych owa burzliwa chmura błędów i przywar, i owe nieszczęśliwe mamidla, co na to tylko zdają się rodzić w obcych krajach, żeby przenieść się do nas i potem wrócić do ojczyzny niebezpieczniejszymi jeszcze, jak z niej wyszły.

Z tym wszystkim znane są dobrze korzyści handlu i przeto nie tylko, że go nie chciałbym tamować; owszem podnosić go pragnę. Ale bym życzył sobie zarazem umiarkować w nas tę gorącą miłość bogactw i tę nienasyconą ambicję, co ją bardziej jeszcze podnieca; ze wszystkich rzeczy — godności i zaszczyty najwięcej nas łechcą, rzadko zaś między

rarement elles sont parmi nous le partage du citoyen pauvre qui n'a que du mérite et des vertus. L'homme riche plus répandu, plus accrédité, plus capable de soutenir la prééminence du rang, plus près enfin de ceux qui distribuent les grâces, ne manque presque jamais de les obtenir ; le mérite négligé par la fortune, l'est presque toujours par le gouvernement. Les faveurs enfin suivent les richesses, elles en augmentent le prix et font chercher tous les moyens d'en acquérir, sans calculer les inconvénients qui peuvent en résulter.

XXVIII. DE L'INSTRUCTION PUBLIQUE

Il serait à désirer que dans chaque province, il y eut un collège où des professeurs habiles dans toutes les sciences, et des maîtres expérimentés dans tous les arts, seraient payés par l'état et obligés d'instruire la jeunesse. Leur premier soin serait d'examiner les dispositions et les moyens de chacun des sujets qu'on leur présenterait ; ils emploieraient quelque temps à cet examen, et pendant cette espèce de *NOVICIAT*, on verrait percer les talents, on s'appliquerait à les cultiver, et on ne risquerait jamais d'en employer aucun (si j'ose parler ainsi) contre le gré de la nature ; les progrès dans les arts et dans les sciences en seraient plus rapides, les fruits plus avantageux à la société, les maîtres moins excédés de peines inutiles, les divers emplois de l'état mieux remplis, et contre l'usage de nos jours, les places manqueraient plutôt aux sujets, que les sujets ne manqueraient aux places. Ceux qui auraient brillé à un poste médiocre ne risqueraient point de perdre leur réputation dans un rang plus élevé ; les talents ne feraient que se développer en parvenant successivement à des emplois qui leur seraient propres. Ces hommes heureusement parvenus par le seul mérite ne porteraient point, dans les dignités qu'ils auraient acquises, cet orgueilleux mépris, cette fière arrogance, apanage trop ordinaire de la médiocrité, et qui souvent rebute et désespère le malheureux qui sollicite la protection des gens en place.

Le mode d'éducation dont nous venons de parler, aurait donc le double avantage de développer le mérite et de lui faciliter les moyens de parvenir.

nami otrzymuje je ubogi obywatel, co nie ma innych zalet nad zasługę i cnotę. Bogacz mający więcej stosunków i kredytów, mogący zaszczytnie utrzymać powagę swego stopnia, bliższy nareszcie tych, co frymarczą łaskami, prawie je zawsze otrzymać; a rząd zawsze prawie zaniedbuje zasługę upośledzoną od fortuny. A tak też same łaski i fawory towarzyszące bogactwom, bardziej jeszcze ich cenę podnoszą; dlatego też wszelkimi sposobami usiłują ich dopiąć, bez względu na złe skutki stąd wyniknąć mogące.

XXVIII. O WYCHOWANIU PUBLICZNYM

Życzyć by sobie należało, aby w każdym okręgu była osobna szkoła, w której by nauczyciele biegli w naukach i sztukach, byli płatni przez rząd dla nauczania młodzieży. Najpierwej powinni by zawsze wybadać skłonności i zdolności każdego z powierzonych im uczniów; odłożyliby czas jakiś na to wybadanie; w czasie tego nowicjatu można by wykryć talenty i wykształcić je potem; a tym sposobem nie użyto by żadnego z nich w sposób, że tak powiem, przeciwny kierunkowi przyrodzenia. Postępy w naukach i sztukach byłyby nierównie szybsze i owoce ich korzystniejsze dla społeczności; nauczyciele mniej by podejmowali często nieużytecznych trudów; wszyscy wykonywaliby daleko lepiej obowiązki powołania swojego, a wtedy, przeciwnie terażniejszym wydarzeniom, prędzej by uzdatnionych osobom zabrakło miejsc, niż miejscom osób uzdatnionych. Ci, którzy na wyższym urzędzie nie podołaliby swoim obowiązkom, mogą na niższym bardzo zaszczytnie się okazać; talenty bardziej by się rozwijały przechodząc stopniowo do właściwych sobie zatrudnień. Ludzie takowi, których sama zasługa słusznie na wysoką dostojność wyniosła, nie przynieśli by dla swojej godności owej dumnej pogardy: owej nadętości miernym zawsze właściwej umysłem, które nieraz odstręczają i trapią nieszczęśliwego, potrzebującego ich protekcji i pomocy.

A tak podany przeze mnie sposób wychowania publicznego, miałby tę dwoistą korzyść: że pomagałby rozwijać się zasłudze i ułatwiłby jej środki dostąpienia szczytnego celu.

Il. 2. Avec sa femme, Katarzyna Opalińska / Z żoną, Katarzyną Opalińską.
 Gravure / Akwaforta: Jean Moyneau.
 Selon / Według: Jean-Baptiste van Loo. 1727

Réflexions et maximes

Refleksje i maksymy

1. PRINCIPES

A. Anciens philosophes

1. Quand on fait réflexion à ce que l'histoire nous apprend des philosophes païens, on ne connaît pas comment l'homme, n'ayant dans cette vie rien de plus à cœur que la satisfaction de ses goûts, de ses penchants, de ses passions, de ses désirs, ces sages, néanmoins, faisaient consister le bonheur dans le mépris de tout ce qui pouvait la leur procurer.

2. On peut dire des anciens philosophes, que s'ils étaient assez sages et assez éclairés pour douter qu'on pût trouver sur la terre le véritable bonheur, ils l'étaient bien peu de se rendre malheureux sans mérite et sans espoir de récompense.

3. Les anciens philosophes, si l'on en excepte les stoïciens, s'accordaient presque tous à penser mal de l'humanité; les philosophes de nos jours en font l'apologie. Je dirais lequel du blâme et de l'estime est plus propre à corriger les hommes, si les hommes, à peu de chose près, n'étaient pas encore ce qu'ils ont toujours été.

4. Je tremble pour notre siècle, quand je considère que les temps anciens où il y a eu plus de philosophes, sont précisément ceux où il y a eu moins de philosophie.

B. Philosophes d'aujourd'hui

5. Il n'y a pas longtemps qu'on eût regardé, avec une surprise dédaigneuse, un homme qui se serait arrogé le titre de philosophe : il n'en est pas de même aujourd'hui : le nom de philosophe est en honneur, et les femmes mêmes s'en font gloire.

6. Le philosophe, tel qu'on se le figure de nos jours, doit avoir le courage de se passer de toute espèce de gloire, et sans cesser de se respecter, ignorer ses vertus et mépriser jusqu'à la philosophie même.

7. Si le bel esprit du siècleⁱⁱ qui s'est montré si épris de la façon d'agir et de vivre des sauvages, et leur a prêté tant de sagesse et de vertus, s'avisait de transporter sa tente parmi les leurs, croirait-il pouvoir, aussi impunément que dans le sein de nos villes, prendre ce ton impérieux et tranchant dont il a frondé nos arts, nos sciences, nos divertissements, nos plaisirs, notre religion même ? Nous lui avons rendu des éloges pour des insultes : qu'aurait-il à attendre de quelques masses de boue, presque

---

ⁱⁱ Le citoyen genevois [*scil.* J.-J. Rousseau].

1. ZASADY

A. Filozofowie dawni

1. Kiedy zastanawiamy się nad tym, co historia mówi nam o filozofach pogańskich, nie jesteśmy w stanie pojąć, jak ci mędrcy sprawili, że człowiek, któremu w tym życiu nie leżało nic bardziej na sercu niż dogodzenie swoim gustom, skłonnościom, namiętnościom, zachciankom, zobaczył szczęście w pogardzie wobec tych wszystkim, którzy byli w stanie tego im dostarczyć.

2. Można rzec o starożytnych filozofach, że o ile byli dość mądrzy i świątli, by wątpić, żeby można było znaleźć na ziemi prawdziwe szczęście, o tyle nie starczyło im rozumu, by się unieszczęśliwiać bez wyższego celu i bez nadziei na nagrodę.

3. Niemal wszyscy filozofowie starożytni, z wyjątkiem stoików, byli skłonni źle myśleć o ludzkości; filozofowie dzisiejsi ją wychwalają. Rozstrzygnąłbym, czy napominanie, czy też chwalenie lepiej się nadaje do tego, aby naprawiać ludzi, gdyby, z małymi wyjątkami, nie byli oni — mimo tych działań — nadal takimi, jakimi zawsze byli.

4. Drżę o nasz wiek, kiedy wspomnę, że czasy starożytne, w których było wielu filozofów, były właśnie czasami, w których było najmniej filozofii.

B. Filozofowie dzisiejsi

5. Jeszcze niedawno na człowieka uzurpującego sobie prawo do tytułu filozofa patrzono z pogardliwym zaskoczeniem; dziś rzecz się ma zgoła inaczej: imię filozofa jest otoczone czcią i nawet kobiety są z niego dumne.

6. Filozof, jak go dzisiaj widzimy, powinien mieć odwagę obywać się bez jakichkolwiek zaszczytów, i nie przestając szanować samego siebie, gardzić własnymi cnotami i lekceważyć nawet samą filozofię.

7. Czy gdyby pewien człowiek naszego stulecia o błyskotliwym dowcipie,ⁱⁱ który był tak zauroczony sposobem postępowania i życia dzikusów, i przypisał im tyle mądrości i cnót, pomyślał o tym, aby przenieść swój namiot pomiędzy ich namioty, byłby w stanie uwierzyć, że może równie bezkarnie, jak w murach naszych miast, przybierać ten władczy i zjadliwy ton, w którym wyrzekał na nasze sztuki, nasze nauki, nasze rozrywki, nasze rozkosze, a nawet na samą religię? Chwaliliśmy go za te zniewagi. A czego mógłby on oczekiwać od tego społecznego mułu, prawie zawsze

---

ⁱⁱ Obywatel Genewy [scil. J.-J. Rousseau].

toujours détrempées de sang, et se faisant un trophée des chevelures de leurs semblables plus souvent que de celles de leurs ennemis ? Qu'on me pardonne ce trait de vivacité contre un génie plus redoutable qu'on ne croit, qui n'étant parmi nous que sous la garde des Muses, les insulte : qui pour éteindre les doutes, augmente les incertitudes ; pour détruire les préjugés, déracine les vertus ; pour instruire l'humanité, l'avilit et la dégrade ; qui dans le sein de sa plus humble médiocrité, osant craindre la tyrannie, veut qu'on réduise les rangs, les dignités, le pouvoir et l'opulence à la plus parfaite égalité, et qui, comme un nouvel Antée, devient plus fort chaque fois qu'il est terrassé.

8. Nos philosophes sont plus aveugles et plus ennemis d'eux-mêmes qu'ils ne pensent : ils renoncent à l'espérance d'un avenir heureux, et pour passer ici-bas un petit nombre de jours sans crainte, ils s'exposent volontairement au plus grand des malheurs.

9. Je crains que la philosophie de nos jours, qui veut détruire les préjugés, ne déracine les vertus.

10. Les philosophes de nos jours prétendent suivre et enseigner la raison ; mais lorsqu'ils s'attachent effectivement à détruire les préjugés qu'elle condamne, ils déracinent les vertus qu'elle prescrit.

11. Nos philosophes du siècle démentent par leur conduite et par leurs actions les règles de philosophie dont ils s'efforcent de donner une haute idée. La philosophie blâme l'attachement aux richesses, et ils désirent d'en acquérir ; l'ambition, et ils la regardent comme un sentiment honnête ; l'envie, et ils ne peuvent rien souffrir au-dessus d'eux ; la vanité, et ils se croient seuls dignes d'égards et d'estime. Elle ordonne la douceur et l'humanité, et ils font trop peu de cas des hommes pour les aimer. Ils ne s'estiment eux-mêmes que par la plus vile portion de leur être, ils se refusent une âme, un esprit, une destinée ; ils se dégradent, ils s'avilissent, ils se courbent autant qu'ils peuvent vers la terre, et ils ne prétendent aucune différence entre eux et les animaux qui tracent des sillons dans les campagnes.

C. Actions ciblées

12. Le courage que l'émulation inspire pour entreprendre, fait bientôt trouver les moyens de réussir.

13. On se trompe souvent en estimant trop les hommes, rarement en les estimant trop peu.

14. Il n'y a jamais de terme fixe dans ce qu'on se propose ; y est-on parvenu ? On veut aller au-delà.

prześiąkniętego krwią, robiącego sobie trofea częściej z czupryn swoich bliźnich niż z czupryn wrogów? Niech mi będzie wybaczony ten zjadliwy przytyk wobec geniusza, niebezpieczniejszego o wiele bardziej niż nam się wydaje, który będąc wśród nas tylko pod strażą Muz, obrażał je: który, aby uśmierzyć wątpliwości, podsycił niepewność; aby usunąć przesady, wykorzeniał cnoty; aby pouczyć ludzkość, upadlał ją i poniżał; który ze swego nader skromnego miejsca, ważąc się sprzeciwiać tyranii, chciał sprowadzić stanowiska, godności, siłę i bogactwo do najdoskonalszej równości, i który, jak nowy Anteusz, staje się silniejszy, ilekroć zostaje powalony na ziemię.

8. Filozofowie nasi są bardziej ślepi i wrodzy względem samych siebie niż myślą: wyrzekają się nadziei na szczęśliwą przyszłość, i aby spędzić tu kilka dni bez lęku, wystawiają się dobrowolnie na największe nieszcześcia.

9. Obawiam się, że filozofia naszych czasów, która chce zniszczyć uprzedzenia, wykorzeni cnoty.

10. Filozofowie naszych czasów twierdzą, że słuchają i uczą rozumu; ale kiedy starają się skutecznie usunąć przesady, które on potępia, wykorzeniają zarazem cnoty, które zaleca.

11. Filozofowie naszego stulecia zachowaniem i czynami zadają kłam zasadom filozofii, które starają się przedstawić jako wielką ideę. Filozofia potępia przywiązanie do bogactwa, a oni pragną je zdobyć; potępia ambicję, a oni uważają ją za uczucie prawe; potępia zazdrość, a oni nie mogą ścierpieć niczego ponad sobą; potępia próżność, a oni myślą, że tylko im należy się uznanie i względy. Nakazuje łagodność i człowieczeństwo, a oni zbyt nisko cenią sobie ludzi, aby ich kochać. Cenią się za najnikczemniejszą część swej istoty, nie uznając w sobie ani duszy, ani dowcipu, ani przeznaczenia; pozbawiają się godności, upadają, schylają się ku ziemi, jak tylko mogą, i nie roszczą sobie prawa do żadnej różnicy względem zwierząt, które orzą ziemię na wsi.

C. Działanie celowe

12. Odwaga do działania w określonym celu, którą budzi współzawodnictwo, rychło pozwala zgromadzić środki niezbędne do tego, by osiągnąć ów cel.

13. Mylimy się często, za bardzo ceniąc ludzi; rzadko — gdy cenimy ich za nisko.

14. Nigdy w naszych widokach nie ma stałego celu; jeśli bowiem doszliśmy już do tego, jaki sami sobie założyliśmy, wnet jeszcze dalej dojść pragniemy.

15. Une bagatelle est quelquefois capable de faire échouer les plus grands projets.

16. Quoique souvent malheureux dans ses projets, l'homme s'y attache avec ardeur, et le malheur même d'y avoir échoué lui sert presque toujours de nouveaux motifs de les poursuivre.

17. Rien n'est parfait dans le monde, que par la correction des défauts.

18. Si l'on pressentait la peine qu'il y a à se corriger, on n'en aurait point à se garantir de ses fautes.

19. Le charme le plus sûr est la prévention ; elle rend souvent agréable ce qui ne l'est pas.

20. Il est bien plus aisé de donner de bons conseils, que d'avoir la sagesse de les mettre en usage.

21. Un projet sage devient suspect, quand on emploie la brigue pour le faire réussir.

D. Méthode scientifique

22. Avec le seul bon sens on peut être philosophe, il donne même plus de droit à ce titre que le bel esprit qui se l'arroe.

23. Il y a des gens qui parlent beaucoup sans rien dire : je les compare à des arbres, qui, pour avoir trop de feuilles, ne portent point de fruits.

24. Le bel-esprit supplée des mots aux pensées. Le génie assujettit les mots aux pensées.

25. Le génie ne pense, ni ne parle que d'après lui-même ; mais la plupart des hommes n'ont point d'esprit à eux, et ne parlent, ni ne pensent, que d'après les autres. Chargés des idées d'autrui, ils ne sauraient en produire aucune. Ce sont pourtant ceux-là, et ceux-là uniquement, qui osent critiquer ceux dont ils ne sont que des misérables échos. L'animal de la terre le plus stupide, l'âne d'Ésope, croirait-il être lion pour être revêtu de la peau qui lui en donnait l'apparence.

26. Tout est extrême où l'ordre n'est pas ? C'est ainsi que les vertus dégénèrent en vices ; la valeur outrée en témérité, une magnificence excessive en prodigalité, une justice trop vétilleuse en cruauté, la clémence en faiblesse, la candeur en simplicité, la prudence en fourberie, l'amour de la gloire en orgueil, la piété même en superstition. L'homme le plus parfait cesse de l'être dès qu'il ne l'est point avec sagesse et raison.

27. Il est plus nécessaire d'étudier les hommes que les livres, et la connaissance qu'on acquiert par cette étude, inspire une méfiance, que j'estime presque une vertu.

15. Czasami nawet drobnostka może pociągnąć za sobą klęskę wielkiego przedsięwzięcia.

16. Człowiek, choć często doznaje niepowodzeń w swych planach, przywiązuje się do nich, i nawet nieszczęście, że doznał porażki, niemal zawsze popycha go ku nowym próbom.

17. Nic w świecie do doskonałości dojść nie może, jak tylko przez poprawę błędów.

18. Gdyby człowiek rozumiał, jak trudno naprawiać swe błędy, nie musiałby się ich wystrzegać.

19. Zapobieganie czemuś jest najpewniejszym urokiem: czyni często przyjemnym to, co nim nie jest wcale.

20. Łatwiej daleko rady dobre dawać niż mieć tyle wytrwałej mądrości, żeby je wykonywać.

21. Mądry nawet i zbawienny projekt staje się podejrzany, jeśli używamy intryg dla przywiedzenia go do skutku.

D. Metoda naukowa

22. Z samym zdrowym rozsądkiem można być filozofem; daje on nawet większe prawo do tego tytułu niż błyskotliwy dowcip, który sobie to prawo usurpuje.

23. Są ludzie, którzy wypowiadają wiele słów, nic jednak nie mówiąc. Są dla mnie jak drzewa, które z powodu nadmiaru liści nie dają owoców.

24. Pięknoduch dostosowuje myśli do słów. Geniusz dostosowuje słowa do myśli.

25. Geniusz ani nie myśli, ani nie mówi inaczej, jak tylko sam z siebie. Natomiast większość ludzi nie ma własnego dowcipu: mówią i myślą tylko naśladując innych. Przepelnieni cudzymi ideami, nigdy nie umieliby stworzyć własnych. To jednak oni właśnie, i tylko oni, poważają się poddawać krytyce tych, których są tylko nędznym echem. Podobnie najgłupsze zwierzę na świecie, Ezopowy osioł, wierzył, że jest lwem, gdyż ubrano go w lwią skórę, która czyniła go do lwa podobnym.

26. Gdzie zabraknie ładu, wszystko staje się swoim przeciwieństwem, tak, że cnoty zmieniają się w przywary: zbyt wielka odwaga — w zuchwałość, nadmierna hojność — w rozrzutność, zbyt drobnostkowa sprawiedliwość — w okrucieństwo, miłosierdzie w słabość, prostota — w naiwność, ostrożność — w przebiegłość, chęć zdobycia sławy — w pychę, pobożność nawet — w przesąd. Najdoskonalszy nawet człowiek takim być przestaje, gdy traci umiar i rozsądek.

27. Potrzebniejsze jest, by badać ludzi raczej niż księgi, a wiedza, której nabywamy dzięki temu badaniu, napęlnia nas ostrożnością, którą zaliczyłbym niemal do cnót.

28. Pour croire avec certitude, il faut commencer par douter.

29. Le doute est l'école de la vérité. Le savant doute, parce qu'il ne voit pas tout ; l'ignorant ne doute de rien, parce qu'il croit tout connaître. Le premier ne peut se dissimuler son ignorance, et il en est plus modeste : le second ignore la sienne, et il en est plus vain et plus hardi.

30. Par trop de défiance on ne s'assure de rien.

31. Si l'on pouvait se placer hors de soi-même, on jugerait de tout sans partialité.

32. Dans quelques-uns de nos historiens les plus estimés, je trouverais beaucoup de peintures de mœurs, et pas assez de recherches ; quantité de maximes inutiles, et peu de faits importants. J'y trouverais une foule d'épisodes, de digressions, de hors-d'œuvres, qui, s'approchant sans se lier, résistent à l'art des transitions, ou le font trop sentir par leur difficulté à rentrer les uns dans les autres. Au lieu de simples témoins qui déposent, je verrais dans ces historiens des philosophes qui dissertent, et dont le style sautillant et coupé, sans être concis, n'est qu'un babil élégant et maniéré qui amuse, mais qui ne touche ni n'intéresse.

E. Règles de discussion

33. Ne pourrait-on pas dire de bien des gens assemblés pour délibérer ce que Juvénal a dit de ces Pygmées qui n'avaient qu'un pied de hauteur : *Quorum tota cohors pede non est altior uno*. Ces sortes de gens n'opinent que pour paraître juger.

34. L'ascendant que nous laissons prendre sur nous, est souvent plus fort que quelque autorité qui nous gouverne.

35. On se rend à la moindre persuasion dans les choses mêmes où l'on devrait ne se rendre qu'à l'évidence.

36. Délibérer, c'est discuter attentivement et sans prévention le bien et le mal, s'appliquer à distinguer le douteux du certain ; ce qui est permis de ce qui ne l'est pas ; ce qui est nuisible de ce qui est avantageux ; c'est s'efforcer de démêler le faux du vrai, l'injustice de l'équité, les intérêts particuliers des intérêts publics, et la roideur de l'opiniâtreté, des devoirs qu'impose la loi et la conscience.

37. Pour réfuter [...] opinion [d'un auteur], il ne faut qu'en examiner les preuves, remettre [...] [l'auteur] vis-à-vis des vérités qu'il a adoptées et l'opposer lui-même à lui-même. [En un mot,] [...] le vaincre par ses armes, et le faire triompher par sa propre défaite.

38. Il dépend en tout de bien débiter ; les premières impressions sont les plus fortes, et s'effacent difficilement.

28. Aby uzyskać pewność, trzeba zacząć od wątpienia.

29. Wątpienie jest szkołą prawdy. Uczony wątpi, gdyż wszystkiego nie ogarnia; głupiec zaś o niczym nie wątpi, zdaje mu się bowiem, że wie wszystko. Pierwszy nie jest w stanie sam przed sobą ukryć własnej niewiedzy i czyni go to pokorniejszym. Drugi zaś nie domyśla się swej niewiedzy, i staje się jeszcze próżniejszym i bezczelniejszym.

30. Zbytnie powątpiewanie prowadzi do zupełnej niewiedomości.

31. Gdyby można było postawić się zewnątrz samego siebie, wtedy byśmy mogli sądzić o wszystkim bezstronnie.

32. U niektórych spośród naszych najznamienitszych historyków znalazłem wiele opisów dotyczących obyczajów, a mało rezultatów badań; mnóstwo zbędnych maksym, a niewiele ważnych wydarzeń; liczne epizody, dygresje, wtrącenia, które, nawet zestawione ze sobą, nie łączą się w całość w ogóle lub tylko na siłę. W owych historykach dostrzegam przeto nie zwyczajnych świadków, składających zeznania, lecz rozgadanych filozofów, których beztroski i kapryśny, a przy tym rozwlekły wywód stanowi li tylko elegancką i zmanierowaną paplaninę, która czytelnika bawi, lecz ani go nie wzrusza, ani nie zajmuje.

E. Reguły dyskusji

33. Czyż o wielu ludziach debatujących wspólnie nie można byłoby rzec tego, co Juwenalis napisał o owych Pigmejach, których wzrost nie przekracza jednej stopy (*quorum tota cohors pede non est altior uno*)? Tacy ludzie wydają sądy li tylko po to, by tworzyć pozory rozsądku.

34. Przewaga, którą pozwalamy nad sobą komuś uzyskać, jest silniejsza niż jakakolwiek władza, która nami rządzi.

35. Człowiek ulega słabej perswazji nawet w sprawach, w których powinien polegać wyłącznie na niezbitych dowodach.

36. W obradach publicznych trzeba własne pasje w sobie uśmierzyć, żeby rozeznąć między pożytkiem a szkodą, między sprawiedliwością a krzywdą, między prawdą a fałszem, między czymś wątpliwym a pewnym i między prywatnym a publicznym interesem.

37. Żeby zbić zdanie danego autora, dość jest roztrząsać jego dowody, wskazać mu te prawdy, które za zasady przyjął i postawić autora samego naprzeciw siebie. Jednym słowem: pokonać go własnymi dowodami i własną jego bronią.

38. Wszystko zależy wszędzie od korzystnego pierwszego wystąpienia; pierwsze bowiem wrażenie jest zawsze najmocniejsze i z trudnością da się wymazać z pamięci.

39. Dans le conflit des opinions, il ne manque à la plus simple, pour réunir tous les esprits, que d'être proposée la dernière.

40. Trouve-t-on aisément deux personnes d'une même opinion sur les choses mêmes les plus décidées par le goût, par les préjugés, par le sentiment ?

41. [C'est difficile] de vouloir faire entendre raison à ceux qui n'en connaissent point d'autres que leur volonté.

2. MONDE

A. Variabilité des phénomènes

42. En aucun cas créé *non datur vacuum* ; grâce à cela, chaque *species* naturel est préservé.

43. Tout est relatif.

44. Toute la nature agit pour croître et tout accroissement pour sa destruction.

B. Homme dans le monde

45. Un homme en son particulier, conduit par son amour-propre, peut se rendre heureux par sa façon de penser, et en suivant son goût, même aux dépens d'un autre ; mais peut-il ne pas sentir souvent son bonheur altéré ? S'il a le cœur sensible et qu'il trouve des raisons qui le fassent gémir sur les malheurs d'autrui, un bon citoyen, quelque heureux qu'il soit, peut-il jouir de son bonheur, sans être touché des calamités de sa patrie, de celles de sa famille, de ses amis, et de celles même de ses ennemis, s'il a le cœur grand et magnanime. Je dis plus, si ce cœur est encore assez noble pour faire consister son bonheur à rendre les autres heureux, combien n'est-il pas malheureux dès là même qu'il n'a pas le moyen d'y réussir. Quelle étude devons-nous donc faire pour remplir un objet si important et pour rendre le bonheur plus commun, et même, s'il se peut, général ? Je crois qu'il faut pour cela s'appliquer à connaître l'humanité, la suivre, l'approfondir et ne la point perdre de vue. Nous ne la connaissons que trop. Quand nous succombons à notre faiblesse et nous n'avons pas la force de résister à nos penchants naturels, cela ne m'étonne point ; mais ce qui est difficile à comprendre, c'est que forçant la nature, nous nous plaissions dans le carnage, et que l'horreur de la mort ne nous rebute pas de la chercher, et d'y attacher le point d'honneur et de la gloire ; c'est que nous faisons consister l'héroïsme à renoncer à toute humanité. Ne dirait-on pas que nous vivons encore dans les temps les plus barbares, que nous ne faisons aucune profession du christianisme,

39. Aby w trakcie sporu najprostsze rozwiązanie zyskało wszystkie głosy, powinno paść jako ostatnie.

40. Czy łatwo znaleźć dwie osoby dzielące jakiś pogląd na kwestie nawet najbardziej oczywiste, o których decydują upodobania, uprzedzenia czy uczucia?

41. Trudno jest przekonać ludzi, którzy innego prawa nad własną wolę znać nie chcą.

2. ŚWIAT

A. Zmienność zjawisk

42. W żadnej rzeczy stworzonej nie ma próżni, przez co znać, że się tym sposobem każdy rodzaj natury konserwuje.

43. Wszystko jest względne na tym świecie.

44. Cała natura dąży do tego, by wzrastać, ale każdy przyrost to krok ku jej unicestwieniu.

B. Człowiek w świecie

45. Człowiek w życiu prywatnym, powodując się miłością własną, może osiągnąć szczęście dzięki swemu sposobowi myślenia, idąc za swymi upodobaniami, choćby ze szkodą innym. Lecz czy nie odczuje on często, że szczęście to się zaciemnia? Jeśli ma serce czułe, a znajdzie przyczynę, która każe mu się roztkliwić nad nieszczęściami innych, zali dobry obywatel, choćby nie wiem jak był szczęśliwy, może cieszyć się swym szczęściem będąc nieczuły na klęski ojczyzny, swojej rodziny, przyjaciół, a nawet — jeśli ma serce wielkie i wspaniałomyślne — swoich wrogów? Powiem więcej, jeśli to serce jest jeszcze na tyle szlachetne, aby zasadzić swe szczęście na uszczęśliwianiu innych, czyliż nie jest bardzo nieszczęśliwe przez to, że brak mu środków, aby cel tak ważny osiągnąć, aby szczęście uczynić powszedniejszym, a nawet jeśli zdołamy — powszechnym? Sądzę, że w tym celu należy usiłować poznać ludzkość, śledzić ją, zgłębiać i nie tracić jej nigdy z oczu. Aż nadto dobrze ją znamy, kiedy ulegamy naszej słabości i nie mamy siły przeciwstawić się naturalnym skłonnościom, i nie dziwi mię to wcale; lecz co jest do zrozumienia trudniejsze, że gwałcąc naturę, lubujemy się w rzezi, i że groza śmierci nie powstrzymuje nas od szukania jej i wiązania z nią punktu honoru i chwały, gdyż bohaterstwo oparliśmy na wyrzeczeniu się wszelkiej ludzkości. Można by powiedzieć, że żyjemy jeszcze w czasach najbardziej barbarzyńskich, że dalecy jesteśmy od wyznawania chrześcijaństwa,

que la justice ne décide plus rien, que les lois sont sans vigueur, et que la raison est éteinte et ne peut prévaloir sur les maximes déréglées du monde que l'usage seul autorise.

46. Le monde est un théâtre où chaque individu doit représenter à sa manière.

47. Le monde présente sans cesse de nouveaux spectacles, où les mêmes acteurs ne jouent pas toujours les mêmes rôles.

C. Chaînes de la nature

48. La nature crie aux plus puissants, comme aux plus abjects des hommes, qu'ils sont tous membres d'un même corps.

49. La nature nous porte à tout ce qui peut nous être le plus avantageux, et la raison [étant] presque toujours subjuguée par la nature, se laisse entraîner à ses désirs, du moins dès qu'ils ne comportent rien de nuisible à l'une ou à l'autre.

50. Il y a une telle liaison, entre toutes les affaires du monde ; qu'une seule dépend de plusieurs autres et qu'on n'est maître de rien.

51. Tous les hommes sont faits pour se croire libres, et pour vivre enchaînés, et il n'en est point, qui dans quelque situation qu'il se trouve, puisse se dire parfaitement heureux.

52. La nature ne nous accoutume à souffrir dès l'enfance, que pour nous apprendre à souffrir.

53. La nature ne nous laisse manquer de rien : mais par notre luxe, nous nous sommes fait plus de besoins et conséquemment plus de misères, qu'elle ne nous a fait de présents.

54. La nature donne les traits du visage, la fourberie les démonte à son gré.

D. Fuite de temps

55. Qui de nous remarquerait le temps, s'il ne passait point ? Mais quel malheur de ne pouvoir y penser qu'au moment qu'il s'enfuit et qu'il nous échappe.

56. Nous devrions ne compter le temps que par nos bonnes actions, et le reste pour n'avoir pas vécu.

57. Le passé laisse le regret, l'avenir ne donne que l'espérance, le moment présent est le seul qui soit réel.

58. Pour la plupart des choses d'ici-bas, c'est durer beaucoup que de changer peu.

59. Les préjugés de la jeunesse passent avec elle. Ceux de la vieillesse ne durent que parce qu'elle n'a pas d'autre âge à espérer.

że sprawiedliwość nie rozstrzyga o niczym, że prawa są bez mocy, i że rozum wygaśł i jest bezsilny wobec niemoralnych zasad świata, opartych jedynie na zwyczaju.

46. Świat jest teatrem, na którym każdy stosownie do swego stanu przedstawiać się musi.

47. Świat nam przedstawia coraz nowe widowiska, na których ci sami aktorowie odmienne grywają role.

C. Więzy natury

48. Natura przypomina zarówno najpotężniejszym, jak i najpodlejszym z ludzi, że wszyscy są członkami tego samego ciała.

49. Natura skłania nas ku temu wszystkiemu, co może być dla nas najkorzystniejsze, a rozum, niemal zawsze jej podporządkowany, daje się jej za nos wodzić, a przynajmniej ulega tym jej pragnieniom, które nie szkodzą ani jemu, ani jej.

50. Wszelkie sprawy na tym padole spaja tak wiele więzów, że każda zależy od kilku innych, a człowiek na żadną nie ma wpływu.

51. Wszyscy ludzie zostali stworzeni, by czuć się wolnymi, choć żyją w więzach, i żaden w żadnej sytuacji nie może o sobie powiedzieć, że jest w pełni szczęśliwy.

52. Już od wieku dziecięcego natura przyzwyczaja nas do cierpienia tylko po to, by nauczyć nas cierpieć.

53. Chociaż natura daje nam wszystko, czego nam trzeba, przez swą zachłanność zrodziliśmy w sobie jeszcze więcej potrzeb, a więc i powodów do zmartwienia, niż otrzymaliśmy od niej darów.

54. Chociaż natura nadaje nam wyraz twarzy, podstęp dowolnie go zmienia.

D. Uptyw czasu

50. Któż z nas dostrzegałby czas, gdyby czas nie płynął? Ale to wielkie nieszczęście, że kiedy tylko człowiek zaprzątnie się myślami o czasie, dostrzeże, że właśnie czas mu ucieka: że mu się wymyka.

56. Powinniśmy odmierzać czas wyłącznie swoimi dobrymi uczynkami, a ten, którego nimi nie wypełniliśmy, uznawać za stracony.

57. Przeszłość żal po sobie zostawia; przyszłość wystawia nam tylko nadzieję; chwila obecna jest rzeczywistością.

58. W większości spraw na tym padole trwać długo — to zmieniać się niewiele.

59. Młodzieńcze zapatrywania przemijają z młodością. Starcze trwają jedynie dlatego, że starość nie oczekuje już żadnej przyszłości.

60. Nous ne pensons pendant toute notre vie qu'à ce que nous avons été, qu'à ce que nous sommes, et qu'à ce que nous voudrions être.

61. Qui ne veut rien prévoir, est surpris ; qui prévoit tout est misérable.

62. Mal employer son temps, c'est le perdre autant que de ne rien faire.

3. HOMME

A. Nature humaine

63. La race humaine, selon l'expression de Montaigne, n'est qu'une fourmilière émue et échauffée ; elle se heurte, se foule, s'écrase, se détruit elle-même ; et l'on ne peut mieux la comparer qu'à cette troupe meurtrière de soldats, que Cadmus effrayé vit sortir du sein de la terre, et qui produits des dents d'un serpent, devenaient d'autres serpents et s'entretuaient les uns les autres.

64. En tout temps les hommes ont eu les mêmes passions, les mêmes désirs, les sentiments à peu près semblables ; mais nos ancêtres, moins vifs, moins légers, moins bizarres, moins avides de changement et de nouveauté, plus modérés et plus simples, ne raffinaient pas comme nous sur les plaisirs, rougissaient de leurs faiblesses, ne faisaient pas trophée de leurs désordres, ils respectaient les droits de la nature, les règles de la bienséance, les lois de l'honneur ; ils ne soumettaient point comme nous les maximes de la religion aux frivoles lueurs d'une raison corrompue par la volupté ; il ne prenaient pas un effronté Pyrrhoniforme pour de l'esprit, les grâces de la mode et du caprice pour du mérite, et une politesse apprêtée pour l'unique devoir de la société.

65. S'imaginer que les hommes sont des démons, s'acharner sur eux avec cruauté, c'est la vision d'un misanthrope farouche. Supposer que les hommes sont tous des Anges, et leur abandonner la bride, c'est le rêve d'un capucin imbécile : croire qu'ils ne sont ni tous bons, ni tous mauvais ; récompenser les bonnes actions au-delà de leur prix ; punir les mauvaises au-dessous de ce qu'elles méritent ; avoir de l'indulgence pour leurs faiblesses et de l'humanité pour tous, c'est comme on doit agir en homme raisonnable.

66. Si l'on nous parlait d'un monde aussi grand, aussi beau que le nôtre, et qui cependant ne pût suffire aux besoins d'un insecte qui s'y traîne, et qui n'y peut vivre que quelques jours ; que dirions-nous de ce reptile, et ne serions-nous pas surpris qu'on l'appelât homme, et que c'en fût un en effet ?

67. Un homme qui pourrait plaire à tout le monde, entend bien mal ses intérêts, lorsqu'il ne veut plaire uniquement qu'à ceux qui lui plaisent.

60. Przez całe życie myślimy tylko o tym, czym byliśmy, czym jesteśmy lub czym chcielibyśmy być.

61. Kto zgoła zaniedbuje zapobiegliwość, ma powody oczekiwać niespodzianek; kto przewiduje wszystko, jest nieszczęśliwy.

62. Uczynić zły użytek z czasu, to tak samo go stracić, jakbyśmy nie zgoła nie uczynili.

3. CZŁOWIEK

A. Natura ludzka

63. Ród ludzki, jak się wyraził Montaigne, jest tylko pulsującym mrowiskiem; mrówki potracają się nawzajem, depcą, miażdżą i w końcu unicestwiają. Nie można go lepiej określić, niż przyrównując go do wojowników z owych śmiercionośnych oddziałów, które na oczach przerażonego Kadmusa wyrosły z ziemi, a ponieważ pochodzili od zębów smoka, sami stawali się smokami i zabijali się nawzajem.

64. W każdej epoce ludzie żywili te same namiętności, te same pragnienia i mniej więcej te same uczucia. Lecz przodkowie nasi, nie tak szybcy, nie tak płosi, mniej dziwaczeni, nie tak spragnieni zmian i nowości, bardziej umiarkowani i prostsi, nie gonili, jak my, za coraz bardziej wyszukаныmi rozkoszami, wstydzieli się swych słabości, nie obnosili się z grzechami, posłuszni byli prawom natury, zasadom grzeczności i prawom honoru. Nie przekładali nad prawidła wiary błędnych prześwytów rozumu skażonego namiętnością ciała; nie brali bezczelnych pyrończyków za ludzi dowcipnych, modnego powabu i kaprysu za zasługi, a sztucznej uprzejmości za jedyny obowiązek względem społeczności.

65. Wyobrażać sobie, że ludzie są demonami, i okrutnie ich prześladować — oto wizja zaprzysięgłego mizantropa. Przypuszczać, że wszyscy ludzie są aniołami, i popuszczać im cugli — oto marzenie pięknoducha. Rozsądny człowiek będzie wierzył, że ani wszyscy nie są dobrzy, ani zli, będzie nagradzał dobre czyny ponad miarę, a karał złe mniej surowo, niż na to zasługują, będzie pobłażał ludzkim słabościom i wobec wszystkich będzie ludzkim.

66. Gdyby powiedziano nam, iż istnieje świat tak wielki i piękny, jak nasz, lecz niemogący zaspokoić potrzeb pełzającego po nim owada, który zresztą żyje zaledwie kilka dni — co rzeklibyśmy o owej gadzinie i czyż nie bylibyśmy zdumieni, że zowią ją „człowiekiem” i że jest nim istotnie?

67. Człowiek, który mógłby wszystkim się podobać, źle rozumie własny interes, gdy stara się podobać się tym tylko, którzy jemu samemu się podobają.

68. C'est se mépriser soi-même que de dégrader l'humanité, il y a une espèce de grandeur à sentir ce que valent les hommes.

B. Vie

69. D'ordinaire on compte la durée de la vie par le nombre des années qu'on a vécu, on devrait n'en compter la durée que par l'usage qu'on en a fait. Tel meurt à cent ans qui n'a point commencé à vivre.

70. Il semble que tout ce qu'on fait n'est qu'une ébauche, et qu'il reste toujours quelque chose à faire pour rendre l'ouvrage accompli.

71. L'attachement naturel que nous avons pour la vie, la rendrait délicieuse, si l'inquiétude et la crainte de la perdre n'empoisonnait le plaisir qu'on a d'en jouir.

72. Pour faire un bon usage de la vie, il faudrait avoir dans la jeunesse l'expérience d'un âge avancé, et dans la vieillesse la vigueur des premières années.

73. On ne jouit de la vie que par parties : chaque instant en termine l'étendue ; quand il existe, le passé n'est plus, et l'instant qui le suit n'est pas encore. De cette sorte, nous mourons sans avoir jamais pu jouir que d'un seul instant.

74. La plupart des hommes ne vivent pas, mais ils espèrent de vivre, et la vie se passe à former des projets pour la bien passer.

75. On vit dans autrui, rarement dans soi-même.

76. Si avec les peines que nous endurons ici bas, nous étions immortels, nous serions les plus à plaindre de tous les êtres. Il serait doux d'espérer qu'on ne vivra pas toujours.

77. La vie se passe à courir des plaisirs à l'ennui, et à retourner de l'ennui à des plaisirs qui le ramènent sans cesse.

78. Les gens les plus attachés à la vie, sont presque toujours ceux qui savent le moins en jouir.

79. Je doute qu'un homme sage et sensé voulût redevenir jeune aux mêmes conditions qu'il l'a été.

C. Mort

80. Il n'est point de fil plus délié que celui qui nous attache à la vie ; le moindre souffle peut le rompre.

81. Notre vie n'est qu'une mort successive qui s'écoule à notre insu.

82. Comment aimer une vie qui mène à tout instant à la mort, et par des chemins toujours semés d'épines ?

68. Urażać ludzkości oznacza samego siebie poniżać; natomiast jest jakaś wielkość w tym, że mamy świadomość, ile ludzie są warci.

B. Życie

69. Zwykło się obliczać długość życia liczbą przeżytych lat, a powinno się — użyciem, jaki się zeń uczyniło. Niejeden, kto umiera jako stulatak, jeszcze nie zaczął żyć.

70. Wydaje się, że wszystko, co robimy, to tylko szkic i że zawsze zostaje coś do zrobienia, aby przedsięwzięcie doprowadzić do końca.

71. Naturalne przywiązanie do życia uczyniłoby je rozkosznym, gdyby niepokój i obawa nie zatruwały rozkoszy, którą znajdujemy w cieszeniu się nim.

72. Aby pożytecznie przepędzić życie, trzeba by mieć w młodości doświadczenie wieku podeszłego, a w starości krzepę lat młodzińskich.

73. Cieszymy się życiem tylko po kawałku; każda chwila ogranicza jego zakres. Gdy istnieje owa chwila, przeszłość już minęła, kolejna chwila jeszcze nie nastąpiła. Tak oto umrzemy, zdążywszy się nacieszyć tylko jedną chwilą.

74. Większość ludzi nie żyje, lecz spodziewa się życia, i życie upływa im na planowaniu, jak je dobrze przeżyć.

75. Człowiek żyje w innych, rzadko zaś — w sobie samym.

76. Jeśli przy wszystkich zgryzotach, których doświadczamy w tym życiu, byłibyśmy nieśmiertelni, stalibyśmy się najbardziej pożałowania godnymi ze wszystkich istot ziemskich. Słodko jest poniekąd żywić nadzieję, że nie zawsze żyć będziemy.

77. Życie upływa na gonitwie od rozkoszy do nudy, i na powrocie od nudy do rozkoszy, które znów sprowadzają nudę.

78. Najbardziej przywiązani do życia są ci, którzy najmniej umieją się nim cieszyć.

79. Wątpię, czy człowiek mądry i rozsądny chciałby na powrót stać się młodym na tych samych warunkach, na których był nim po raz pierwszy.

C. Śmierć

80. Najcieńszą nicią jest ta, która nas trzyma przy życiu; przerwać ją może nawet lekki podmuch.

81. Życie nasze jest tylko stopniową śmiercią, która płynie bez naszej wiedzy.

82. Jak tu miłować życie, które nieprzerwanie prowadzi ku śmierci, i to drogami obficie usłanymi cierniami?

83. On vit trop peu pour le long temps qu'on doit rester mort.

84. On ne sent la mort qu'une fois : celui qui la craint meurt à chaque fois qu'il y pense.

85. Après la mort il ne reste aucun regret à la vie. La plus triste des morts est celle de la jeunesse, qu'on est longtemps à regretter.

86. La mort est un asile toujours assuré contre les travaux et les peines de ce monde. Un pilote, sûr de rentrer dans le port, ne redoute point les tempêtes.

87. Combien de prodiges, qui, en mourant, ne payent à la nature que ce qu'ils doivent.

D. Âme

88. L'âme, en conséquence de son union avec le corps, est dépendante, en quelque sorte, de la matière, et qu'elle a besoin, pour ses opérations, des organes du corps. C'est par les yeux qu'elle voit ; c'est par les oreilles qu'elle entend. [...] L'organiste survit à la destruction totale des touches et des tuyaux de son orgue, et l'on ne saurait le confondre avec cet instrument qu'il met en jeu ; [de même,] l'âme [...] séparée du corps, elle [...] [ne cesse] pas [d']exister.

89. L'âme [...] à trois *facultates* : la raison, la volonté et la mémoire.

90. Notre âme, intelligente et libre, a la conscience de son existence, de ses idées, de ses perceptions, de ses sentiments.

91. L'âme veut jouir de son être, l'esprit veut savoir, le cœur veut sentir ; l'un et l'autre ont leurs besoins comme le corps.

92. La variété des caractères est infinie.

E. Talents

93. Il est souvent plus dangereux d'avoir des talents, qu'il n'est honteux de n'en point avoir.

94. Dans le commerce du monde, le grand art est de bien faire valoir ses talents.

95. On se suppose des talents que l'on n'a pas, et par cela même on se croit destiné à un rang plus élevé que celui que l'on occupe. De là le malheur général de l'humanité. Une partie contriste l'autre par le mérite qui l'élève et la distingue, et l'autre maltraite le mérite qui l'offusque et l'avilit. Les uns souffrent des vertus et des talents qu'ils ont, les autres se font un supplice des talents ou des vertus qui leur manquent. Ainsi la moitié du genre humain fait le tourment de l'autre, parce que l'envie qui date du commencement du monde, et qui y règne avec empire, afflige et désole également et les cœurs nobles et vertueux qui l'excitent sans le

83. Żyjemy za krótko jak na czas, w którym musimy pozostawiać umarłymi.

84. Śmierć przeżywa się tylko raz, lecz ten, kto się jej boi, przeżywa ją za każdym razem, gdy o niej myśli.

85. Po śmierci nie żałujemy życia. Najsmutniejszą śmiercią jest śmierć młodości, którą długo opłakujemy.

86. Śmierć stanowi azyl zawsze wolny od trudów i smutków tego świata. Sternik, pewny, że wróci do portu, nie lęka się burz.

87. Nie brak ludzi marnotrawnych, którzy, umierając, oddają naturze tylko tyle, ile są jej winni.

D. Dusza

88. Dusza, skoro jest złączona z ciałem, jest w pewien sposób zawisła od materii i do swoich działań zewnętrznych, potrzebuje organów zmysłów: przez oczy widzi, przez uszy słyszy. Organista przeżywa całkowite zniszczenie klawiszy i piszczałek swych organów, i nie można go pomylić z instrumentem, na którym gra; podobnie dusza oddzielona od ciała — nie przestaje istnieć.

89. Dusza ma w sobie trzy władze: rozum, wolę i pamięć.

90. Dusza człowieka rozumna i wolna sama w sobie czuje, że jest, że ma wyobrażenia, poznanie, rozwagę, wolę i wolność.

91. Dusza pragnie cieszyć się swym istnieniem, dowcip chce wiedzieć, a serce czuć. Tak jak ciało, każde z nich ma swoje potrzeby.

92. Nieskończenie różne są charaktery ludzkie.

E. Uzdolnienia

93. Często jest bardzo niebezpiecznie mieć talenty, których wstyd nie mieć.

94. W obcowaniu z ludźmi największą jest sztuką umieć okazać zręcznie swoją zdolność.

95. Przypisujemy sobie talenty, których nie mamy, i tym samym uważamy, że przeznaczone nam jest wyższe miejsce, niż to, które teraz zajmujemy. Stąd płynie powszechne nieszczęście ludzkości: jedna jej część zawstydzona drugą swymi zasługami, które ją wynoszą i wyróżniają; druga zaś z błotem miesza zasługi, które ją upokarzają i pomniejszają. Jedni przeto cierpią przez posiadane cnoty i talenty, drudzy katują się z powodu talentów lub cnót, których im nie dostaje. Tak oto połowa ludzkości dręczy drugą połowę: zawiść bowiem, istniejąca od początku świata i władająca nim niepodzielnie, pustoszy zarówno serca szlachetne

vouloir, et ces cœurs massifs et rampants qui s'y livrent par un sentiment d'amour-propre, ou pour mieux dire par un honteux désespoir de leur faiblesse et de leur impuissance.

96. À voir notre présomption, on dirait que les talents, autrefois si rares, volent au-devant de nous, et ne nous laissent que l'embarras du choix et de la préférence.

97. Tous nos Achilles ne sont pas invulnérables, et il est toujours quelque partie d'eux-mêmes où l'on peut les blesser.

98. Tous les plus beaux talents réunis ne valent pas une vertu.

F. Génie

99. Le génie est un des plus beaux dons de la nature : mais s'il est isolé, c'est un feu qui se consume et s'évapore, sans secours pour le rallumer quand il s'éteint, ou pour le modérer quand il s'enflamme. C'est un torrent qui s'élance avec rapidité et qui entraîne dans la violence de sa chute les choses les plus précieuses avec les plus communes, qui s'efforce sans cesse de franchir ce qui est le plus insurmontable, et de parvenir à ce qui est le plus inaccessible, jusqu'à ce qu'enfin il s'ouvre des routes inconnues pour se répandre, se précipiter de nouveau et se perdre sans retour.

100. Rien ne caractérise mieux la supériorité du génie que le talent de préparer de loin de grands succès.

101. Il y a bien des gens en qui le génie repose à leur insu, il leur faut quelque événement qui les en avertisse. Je les compare à ce fleurs que les aquilons tiennent fermées, et qu'un simple rayon de soleil peut faire épanouir ; ce ne fut qu'assez tard que l'amour décela le génie du grand Corneille.

102. L'homme d'esprit ne raisonne que d'après ce qu'il a appris : l'homme de génie que d'après lui-même.

103. L'étendue du génie nuit souvent plus qu'elle ne sert à faire sentir des vérités, que la raison sait persuader par les arguments les plus naïfs et les plus simples.

104. Cherchons un guide au génie pour l'empêcher de s'égarer : nous le trouverons dans un jugement sain et réfléchi.

105. Les règles guident le génie ; mais souvent aussi elles ne sont qu'un contrepoids qui en abat l'effort.

106. Un grand génie déplacé ne paraît qu'un homme ordinaire.

i cnotliwe, w których budzi się ona wbrew ich woli, jak i serca ocieężałe i podstępne, które się jej oddają przez miłość własną, a raczej ze wstydu i rozpacz, że są ułomni i słabi.

96. Sądząc po naszym wysokim mniemaniu o samych sobie, rzekłby kto, że talenty, niegdyś tak rzadkie, roją się wokół nas i pozostawiają nam jedynie luksus wyboru.

97. Nie wszyscy nasi Achillesowie są niepokonani. Zawsze znajdzie się w nich miejsce, gdzie można im zadać ranę.

98. Choćby ktoś zebrał razem wszystkie najpiękniejsze talenty, nie są one warte jednej cnoty.

F. Geniusz

99. Geniusz jest jednym z najcenniejszych darów natury, lecz jeśli zostawi się go samemu sobie, będzie jak ogień, który się wypala i w końcu z dymem uchodzi, nie mając kogoś, kto by go rozżarzył i podsycił, gdy zagasa, ani kto by go przytłumił, gdy zanadto się rozpali. To potok górski, który rwie do przodu, i gwałtownością swego upadku porywa ze sobą zarówno rzeczy najcenniejsze, jak i najpospolitsze, stale próbuje przekroczyć to, co niezdołobyte, i dotrzeć do tego, co najbardziej niedostępne, aż w końcu wyżłobi sobie tajne przejścia, by płynąć dalej, rozlać się, znów się wspiąć w górę i wreszcie zginąć bez śladu.

100. Nic bardziej nie cechuje wielkości geniuszu, jak talent przygotowania z góry pomyślnych wypadków.

101. Wielu ludzi obdarzonych jest geniuszem, choć o tym nie wiedzą; trzeba dopiero jakiegoś przypadku, który im to uświadomi. Można ich porównać do owych kwiatów, którym wiatr północny nie pozwala się rozwinąć, ale które rozkwitają w łada promyku słońca. Wszak dość późno miłość odkryła talent wielkiego Corneille'a.

102. Człowiek dowcipny rozumuje na podstawie tego tylko, czego się wyuczył, a geniusz na podstawie własnych przemyśleń.

103. Wielkość geniuszu często bardziej szkodzi niż ułatwia innym w uchwyceniu prawd, które rozum umie wyjaśnić za pomocą najnaiwniejszej i najprostszej argumentacji.

104. Gdy poszukamy przewodnika dla geniuszu, aby nie zbłądził, znajdziemy go w zdrowym rozsądku.

105. Reguły prowadzą geniusza; ale często są także dźwignią, która zmniejsza jego wysiłek.

106. Wielki geniusz nie na swoim miejscu postawiony wydać się tylko może pospolitym człowiekiem.

107. L'homme de génie ne saurait gouverner l'État sans fermeté, et c'est précisément cette fermeté qui fait le mal d'un État gouverné par un homme sans génie.

G. Connaître l'âme

108. Il règne un sentiment commun parmi les hommes, de tous les sentiments le plus injuste et le plus faux. Il n'en est point qui ne croie se connaître, et qui ne s'imagine que les autres ne le connaissent point.

109. Voulez-vous bien connaître le caractère d'un homme ? Attendez qu'il lui arrive quelque disgrâce ; vous verrez bien tôt alors ou toute sa grandeur ou toute sa faiblesse.

110. Un marbre dur et poli réfléchit les objets qu'on lui présente. Il en est de même de la plupart des hommes. Les peines d'autrui se reproduisent sur la surface de leur âme : elles ne passent point au-delà.

111. Tout mortel qui, dans son air et ses manières, s'attribue plus de génie et de prudence, plus de talents ou de vertus qu'il n'en a, court risque de se voir accablé de mépris par tous ceux qui le connaissent.

H. Auto-évaluation

112. Il n'est presque point d'homme, qui ne soit content de lui-même, mais par un événement des plus singuliers, il n'en est presque point aussi qui soit content de son état et de sa fortune. Dans le bonheur le plus parfait, on en recherche toujours un autre, et l'espérance de ce bonheur, toute incertaine qu'elle est, rend moins sensible et corrompt même tout celui que l'on possède. Ainsi une idée qui n'est rien, anéantit un bien réel, et nous en prive autant que s'il n'existait non plus que celui où l'on aspire.

113. Chacun est content de son esprit et de son cœur. Le plus petit homme même se plaît dans sa taille jusqu'à en tirer quelquefois de la vanité, il n'ambitionne rien au-delà de la forme et de la proportion qui lui sont communes avec le reste des hommes. Eh ! Pourquoi ne nous suffisent-ils pas également, ce rang où la Providence nous a placés, cette fortune qu'elle nous a départie, tous les biens extérieurs qui nous sont échus en partage ?

114. On ne se compare guère, qu'on ne se préfère.

I. Prospérité

115. Que sont réellement les prospérités même les plus brillantes ? Quel est l'état de ceux qui en sont les plus entêtés ? N'est-ce pas pour la plupart un état de misère et de besoin ? Le seul amour du repos les

107. Genialny człowiek nie umiałby rządzić państwem inaczej, jak tylko konsekwentnie. I to właśnie ta konsekwencja szkodzi państwu, jeśli nim rządzi człowiek geniuszu pozbawiony.

G. Poznanie duszy

108. Istnieje pospolite wśród ludzi odczucie, najbardziej niesprawiedliwe i fałszywe ze wszystkich: oto każdy mniema, że sam siebie zna dobrze oraz że inni go zupełnie nie znają.

109. Chcesz poznać charakter człowieka? Poczekaj, aż spotka go niepowodzenie; wtedy zobaczysz całą jego wielkość lub całą jego małość.

110. Marmur, twardy i wypolerowany, odbija przedmioty, które przed nim się znajdują. Podobnie ma się rzecz z większością ludzi: cudze troski odbijają się na powierzchni ich dusz, i nie przenikają głębiej.

111. Każdemu śmiertelnikowi, którego prezencja i maniery świadczą o tym, że przypisuje sobie więcej geniuszu i rozwagi, więcej talentów czy cnót, niż ma w rzeczywistości — grozi, że wszyscy, którzy go poznają, będą mu okazywać pogardę.

H. Samoocena

112. Nie ma człowieka, który by nie był sam z siebie zadowolony, ale dziwnym zbiegiem okoliczności prawie nikt nie jest zadowolony ze swego stanu czy majątku. Nawet w największym szczęściu nadal szukamy innego szczęścia, a nadzieja na szczęście, choćby ulotna, czyni to szczęście, które się ma, mniej odczuwalnym i zatruwa jego smak. Tak oto czczy idea unicestwienia rzeczywiste dobro, i odbiera je nam tak, jakby było równie nierzeczywiste, jak to, którego pragniemy.

113. Każdy jest zadowolony z dowcipu i serca, które posiada. Nawet najniższy człowiek ma upodobanie w swym wzroście, wpadając niekiedy w dumę z tego powodu. Nie żywi ambicji, by osiągnąć coś innego, jak tylko kształty i proporcje, które dzieli z pozostałymi ludźmi. Czemuż podobnie nie wystarczy nam położenie, w którym postawiła nas Opatrzność, majątek, którym nas obdarzyła, i wszystkie dobra, które przypadły nam w udziale?

114. W istocie nie porównujemy się z innymi, by od razu nie przyznać sobie pierwszeństwa.

I. Pomyślność

115. Jaka jest w istocie największa pomyślność? Czy jest to stan ludzi najbardziej nieugiętych? Czy nie jest to zwykle stan nędzy i potrzeby? Dążenie do odpoczynku utrzymuje ich w ciągłym niepokoju, ich żądze

tient dans une agitation continuelle, et leurs passions étant sans frein, leurs vues sont aussi sans bornes. Toujours un nouveau désir, comme un salpêtre enflammé, pétille dans leur âme, et les porte vers un objet dont la perspective les éblouit à son tour, mais dont l'approche et la possession ne le désabuse point du triste soin d'en rechercher d'autres. De-là des jours plus vides que remplis : on se plaint de leur rapidité, parce qu'on n'en jouit point ; et presque en même temps de leur lenteur, à cause des dégoûts qui les accompagnent. On se dérobe sa vie sans le vouloir, et comme elle n'est pas dans l'espace du temps, mais dans l'emploi qu'on en doit faire, elle est déjà comme passée bien des années avant le moment où elle doit finir.

116. Le bonheur seul ne fait pas les heureux ; mais la manière de s'en servir.

117. On jouirait sagement de tout ce qu'on possède, si l'on faisait attention qu'on en jouit que pour un temps.

118. Ne nous flattons point d'avoir beaucoup d'amis : un revers de fortune peut seul nous en apprendre le nombre.

J. Fortune

119. On ne monte à fortune que par degrés ; il n'en faut qu'un pour en descendre.

120. La fortune se vend cher à ceux qui la recherchent ; elle se livre d'ordinaire aux moins empressés.

121. Le hasard se mêle des fortunes. Pourquoi trouver étrange qu'il se mêle aussi des réputations ?

122. Avec de l'ordre, la médiocrité peut faire ce que ne peut point l'abondance qui n'a point de règle.

123. La fortune, pour l'ordinaire, n'est point favorable aux honnêtes gens : l'écume des mers s'élève sur leur surface, et les perles restent au fond.

124. Les biens dont on jouit peuvent échapper des mains de ceux qui les possèdent ; mais les biens que la charité fait répandre, quoique sujets aux caprices, durent du moins toujours par le plaisir ou par la gloire de les avoir fait servir à faire des heureux.

125. Si nos ancêtres revenaient au monde, que diraient-ils du luxe de nos jours ? Ils verraient les simples citoyens, mieux meublés et plus parés, qu'ils ne l'étaient eux-mêmes ; et ils demanderaient où est le peuple dans les grandes villes, où nous demandons où sont les grands seigneurs.

126. Quelqu'inutile que soit une chose dont on pourrait se passer, elle devient nécessaire par l'habitude.

są nieokiełznane, ich poglądy również nie napotykają ograniczeń. Ciągłe nowe pragnienia, jak płomień, palą się w duszy tych ludzi i prowadzą do czegoś, czego widok oślepia z kolei owych ludzi, ale czego zdobycie i posiadanie nie powstrzymuje ich od poszukiwania czegoś następnego. Stąd dni upływają im raczej puste niż pełne: narzekają na szybkość ich przemijania, ponieważ nigdy za nimi nie tęsknią; i prawie w tym samym czasie narzekają na powolność ich przemijania, z powodu wstępu, który im towarzyszy. Trwonią swoje życie nieświadomie, a ponieważ nie dzieje się to w wymiarze czasu, lecz w wielkości użytku, który muszą z tego czasu zrobić, jest już tak, jakby spędzili wiele lat przed upływem czasu, który musi się skończyć.

116. Nie sama pomyślność czyni człowieka szczęśliwym, lecz sposób, jaki z niej korzysta.

117. Cieszylibyśmy się mądrze tym, co posiadamy, gdybyśmy mieli na uwadze, że cieszymy się tym tylko przez jakiś czas.

118. Nie bądźmy dumni z posiadania wielu przyjaciół: dopiero, gdy fortuna się od nas odwróci, przekonamy się, ilu ich mamy naprawdę.

J. Bogactwo

119. Wspinać się na szczyt fortuny musimy po wielu stopniach; wystarczy zaś tylko jeden stopień, aby z niego zejść.

120. Fortuna sprzedaje się drogo tym, którzy jej szukają; zwykle oddaje się najmniej chętnym.

121. O fortunach decyduje przypadek. Dlaczego uważa się to za dziwne, kiedy ma on również wpływ na reputację?

122. Wsparta porządkiem przeciętność snadniej dokonać może tego, czego nie osiągnie dostatek, gdy pozbawiony jest zasad.

123. Fortuna zazwyczaj nie jest udziałem ludzi uczciwych; piana morska unosi się na powierzchni morza, a perły zostają na dnie.

124. Dobra posiadane mogą wymknąć się z rąk posiadaczy. Te dobra jednak, które miłosierdzie każe nam rozdawać, choć nieraz podlegają kaprysom, trwają przynajmniej dzięki radości lub dumie z tego, że dane nam zostały, by posłużyć czyjemuś szczęściu.

125. Gdyby nasi przodkowie powrócili na ten świat, co by powiedzieli o dzisiejszym luksusie? Zobaczyliby zwykłych obywateli, lepiej wyposażonych i noszących więcej ozdób niż niegdyś oni; i dopytywaliby się, gdzie w wielkich miastach jest lud, podczas gdy my pytamy, gdzie są wielcy panowie.

126. Choćby rzecz jakaś, bez której obejść się można, była zupełnie nieużyteczna, przez przyzwyczajenie jednak może się stać koniecznie potrzebna.

127. Les grands besoins viennent des grands biens, et rendent la richesse presque égale à la pauvreté.

128. L'abondance des richesses les rend moins précieuses ; la satiété en émousse le goût.

129. On estimerait peu les richesses, si elles ne fournissaient à la vanité le plaisir d'avoir ce que les autres n'ont pas.

K. Pauvreté

130. D'ordinaire on ne voit que les pauvres avoir pitié des pauvres. Les grands les rebutent, les méprisent, souvent même les outragent et les insultent. Mais ces humains superbes, qui auraient honte de déroger à leur honneur, à leur réputation, à leur noblesse ; pourquoi n'ont-ils pas honte également de la laisser languir, se détruire et s'avilir dans leurs semblables, et de la dégrader eux-mêmes, encore plus par leur indifférence et leur dédain, qu'elle ne l'est par les maux et les douleurs qui la flétrissent et la déshonorent ?

131. L'indigent imagine que l'homme riche est fort heureux, et le riche est désespéré d'en voir un autre jouir d'un prétendu bonheur qui lui manque.

132. Je ne sais qui est le plus à plaindre, ou d'un pauvre dont rien ne peut augmenter la misère, ou d'un riche dont mille événements peuvent troubler la fortune.

133. Presque toujours les plus indigents sont les plus généreux.

4. RAISON

A. Raison, expérience et imagination

134. Sans la raison qui nous éclaire et nous dirige, confondus avec les bêtes, gouvernés par l'instinct, ne deviendrions-nous pas bientôt aussi semblables à elles par nos actions, que nous le sommes déjà par nos besoins ?

135. La raison a besoin de l'expérience, mais l'expérience est inutile sans la raison.

136. Quand on n'écoute plus la raison, de quoi n'est-on pas capable ?

137. Il y a des gens à qui l'envie de passer pour raisonnables, ne sert qu'à donner un ridicule de plus.

138. La raison peut nous dérober au monde dans les cercles mêmes les plus brillants, et l'imagination nous y rend malgré nous dans les retraites les plus sombres.

127. Wielkie potrzeby rodzą się z wielkich dóbr i sprawiają, że bogactwo jest prawie równe ubóstwu.

128. Obfitość bogactwa czyni je mniej cennym; sytość osłabia smak.

129. Nikt nie ceniłby bogactwa, gdyby nie zaspokajało ono chęci posiadania tego, czego inni nie mają.

K. Ubóstwo

130. Przeważnie jedynie ubodzy żałują ubogich. Moźni odsuwają się od nich, gardzą nimi, często nawet im ubliżają. Lecz jakże tym znakomitościom, które nie pozwoliłyby skalać swojego honoru, swej reputacji i swego szlachectwa, nie wstyd zostawiać na pastwę losu godności bliźnich; jak im nie wstyd poniżać ją przez swoją obojętność i pogardę jeszcze bardziej, niż pogłębiają ją troski i cierpienia, które sprawiają, że ta godność więdnie i hańbi się?

131. Nędzarz wystawia sobie, że bogacz jest bardzo szczęśliwy, a bogacz znowu rozpacza widząc innych używających tego szczęścia, którego mu brakuje.

132. Nie wiem, kogo bardziej żałować: czy biedaka, którego nędzy nic już pogłębić nie może, czy bogacza, którego pomyślność zależna jest od wielu nieprzewidywalnych wypadków.

133. Niemal zawsze najubożsi są zarazem najhojniejsi.

4. ROZUM

A. Rozum, doświadczenie i wyobrażenia

134. Bez rozumu, który nas oświeca i kieruje nami, przemieszani z bydlętami, rządzącymi się instynktem, czyż nie stalibyśmy się w krótkim czasie równie podobni do nich w czynach, jak już podobni jesteśmy za sprawą naszych potrzeb?

135. Rozum potrzebuje doświadczenia, lecz doświadczenie na nic się nie zda bez rozumu.

136. Gdybyśmy nie słuchali rozumu, do czegoż nie bylibyśmy zdolni?

137. Niektórym chęć, by wydawać się roztumnymi, tylko przydaje kolejną śmieszność.

138. Rozum może nas oddalić od tego świata, choćby pośród najświeższego towarzystwa, a wyobrażenia nas przywraca światu, choćbyśmy celowo pozostawali w najgłębszym ukryciu.

B. Raison et bonté

139. Nous avons la même disposition pour le bien et pour le mal, une égale liberté de choisir l'un et l'autre. La raison seule, mûrie par l'âge, aidée de l'éducation et surtout éclairée par la religion, développe en nous ces penchants opposés et nous en marque les différences.

140. La raison nous montre nos devoirs, celui qui nous les fait aimer, est plus puissant que la raison même.

141. La raison ne s'oppose à aucun principe honnête et compatible avec la tempérance, à aucun goût conforme à la justice, à aucune affection que la probité permet et que l'honneur et la bienséance avouent.

142. D'un côté, ma raison autorise en moi ce que la religion condamne ; de l'autre la religion m'offre des lumières, dont ma raison ne veut pas profiter, l'une ne cesse de m'éclairer, et je refuse de la suivre ; l'autre me séduit et m'égare, et je ne crains pas de m'y livrer.

143. De la seule raison plus ou moins lumineuse, vient l'innocence ou le dérèglement, la bonne ou la mauvaise conduite des hommes.

5. BON SENS

A. Raison, esprit et Providence

144. L'esprit galope d'ordinaire, le jugement ne va que le pas.

145. La prudence humaine ne peut rien contre les décrets de la Providence, mais la Providence l'a fait entrer pour beaucoup dans ses décrets. Elle la suppose plus souvent qu'elle ne la contredit ou ne la dérange.

B. Expérience de la vie

146. Il y a des gens qui se croient capables de tout, parce qu'ils n'ont d'expérience de rien.

147. L'expérience qui ne s'acquiert que par des fautes, est un maître qui coûte trop cher.

148. Les erreurs qui devraient bientôt s'éteindre, s'accréditent en vieillissant. Il n'y a que les vérités qui devraient durer toujours, que nous laissons s'affaiblir à mesure qu'elles vieillissent.

149. Combien de gens croient avoir de l'expérience par cela seul qu'ils ont vieilli ?

150. Le pire sort, c'est d'être vieux et de n'avoir ni jugement, ni expérience.

B. Rozum a dobro

139. Mamy równie silną skłonność do czynienia dobra, co do czynienia zła, i jednakową wolność, by wybrać jedno lub drugie. Jedynie rozum, dojrzewający z wiekiem, wspomagany wychowaniem, zwłaszcza zaś oświecony religią, rozwija w nas owe sprzeczne dążenia i wskazuje różnice między nimi.

140. Rozum wskazuje nam nasze obowiązki, ten zaś, kto umie sprawić, że je polubimy, potężniejszy jest nawet niż sam rozum.

141. Rozum nie sprzeciwia się żadnej zasadzie, byle uczciwej i dającej się pogodzić z umiarkowaniem, ani żadnemu upodobaniu, byle sprawiedliwemu, ani żadnemu uczuciu, byle go prawość dopuszczała, a pochwały godność i dobry obyczaj.

142. Z jednej strony rozum pozwala mi na to, co potępia religia, zaś z drugiej strony religia daje mi światło, z którego mój rozum nie chce korzystać. Ta wciąż mnie oświeca, a jednak nie chcę za nią pójść; ten mnie uwodzi i prowadzi na manowce, a jednak powierzam mu się bez zastrzeżeń.

143. Z rozumu samego, mniej lub bardziej oświeconego, bierze się niewinność lub wyuzdanie, postępowanie dobre i złe.

5. ROZSĄDEK

A. Rozsądek, dowcip i Opatrzność

144. Dowcip zazwyczaj galopuje, zaś rozsądek idzie stępa.

145. Ludzka roztropność nie zda się na nic wobec zrządzeń Opatrzności, ale Opatrzność uwzględniła ją w znacznym stopniu w swych zrządzeniach. Częściej ją zakłada niż narusza lub się jej sprzeciwia.

B. Doświadczenie życiowe

146. Są ludzie, którym wydaje się, że potrafią wszystko, a to dlatego, że nie mają doświadczenia w niczym.

147. Doświadczenie zdobywane li tylko na popełnianych błędach — to zbyt kosztowny nauczyciel.

148. Błędy, od których rychło się nie uwalnimy, z wiekiem się utrwalają. Tymczasem prawdom, które powinny trwać wiecznie, z upływem czasu pozwalamy więdnąć.

149. Czyż mało jest ludzi, którzy mają się za doświadczonych tylko dlatego, że się zestarli?

150. Najgorszy los — to zestarzeć się i nie zyskać ani rozsądku, ani doświadczenia.

6. ESPRIT

A. Caractéristiques de l'esprit

151. Avoir de l'esprit, c'est avoir de bons yeux. C'est par l'esprit que l'âme discerne les objets inaccessibles aux sens, comme par les yeux du corps, elle aperçoit les objets que les sens lui présentent, et selon cette idée, y aurait-il plus de mérite à avoir de l'esprit, qu'à avoir une vue forte, si notre esprit ne nous persuadait l'amour de l'ordre et des lois, s'il ne nous inspirait de la douceur et de la complaisance, de l'estime et de l'amitié pour ses semblables, s'il ne nous rendait enfin honnêtes gens et bons citoyens ?

152. Le talent de l'esprit est de bien voir : à tout moment et partout il découvre plus de vivacité que de goût, plus d'ignorance que de savoir, plus de petitesse que de grandeur, plus de défauts que de vertus, plus d'objets de dégoût que d'amusement ou d'estime, et comme il saisit beaucoup mieux les uns que les autres, ce talent, si c'en est un, lui attire souvent plus d'ennemis, qu'il ne lui a fourni de sujet de satire.

153. La singularité d'un système, quelque dangereux qu'il soit, n'est qu'une raison de plus pour qui n'a pour règle que l'esprit particulier.

154. Pourquoi mépriser les gens qui n'ont point d'esprit ? Ce n'est pas en eux un mal volontaire.

155. L'esprit est peu de chose, quand ce n'est que de l'esprit.

156. Que de vide doit se trouver dans un esprit qui ne veut se remplir que d'évidence !

157. C'est du moins une sorte d'esprit, que de savoir se servir de l'esprit des autres.

158. On ne s'aperçoit pas de sa santé quand on en jouit. Il devrait en être de même de l'esprit, quand on en a.

B. Minutie et profondeur

159. Rarement avec l'esprit du détail, on a celui des grandes vues.

160. Quiconque met de l'importance aux petites choses, est sujet à traiter légèrement les plus essentielles.

161. Les petits esprits sont tous minutieux : qu'ils parlent ou qu'ils écrivent, ils entrent dans les plus minces détails : s'ils avaient une tête à décrire, ils en compteraient jusqu'aux cheveux. Il n'en est pas ainsi du génie : il ne voit la nature qu'en grand. L'aigle qui plane dans les nues, distingue à peine la bruyère où l'hirondelle se plaît à voler.

6. DOWCIP

A. Znamiona dowcipu

151. Mieć dowcip — to być spostrzegawczym. To dzięki dowcipowi duży rozróżnia przedmioty zmysłom niedostępne — podobnie, jak oczyma widzi przedmioty, które jej ukazują zmysły. W myśl tego — czyż większą zasługą byłoby mieć dowcip, czy mieć dobry wzrok, gdyby nasz dowcip nie wpajał nam miłości do prawa i porządku, gdyby nas nie popychał do łagodności i ustepliwości, szacunku i przyjaźni dla bliźnich, wreszcie, gdyby nie czynił nas ludźmi uczciwymi i dobrymi obywatelami?

152. Dowcip jest spostrzegawczością: pozwala ona zawsze i wszędzie dostrzec więcej sprytu niż smaku, więcej ignorancji niż wiedzy, więcej małostkowości niż wielkości, więcej przywar niż cnót, więcej powodów do wstrętu niż do uśmiechu lub szacunku; a ponieważ te pierwsze wykrywa łatwiej niż te drugie, talent ten — jeśli talentem się go znać godzi — więcej przysparza swemu posiadaczowi wrogów niż powodów do szyderstw.

153. Osobliwość systemu, bez względu na to, jak byłby on niebezpieczny, jest tylko kolejnym uzasadnieniem dla tego, który kieruje się wyłącznie jednostkowym dowcipem.

154. Czemu mielibyśmy pogardzać tymi, którzy są pozbawieni dowcipu? Nie jest to wada zawiniona.

155. Niewiele znaczy dowcip, jeśli jest tylko dowcipem.

156. Jakże pusty jest dowcip, która wciąż tylko chce się zapełniać sprawami oczywistymi!

157. Zawsze to jakiś rodzaj dowcipu — umieć się posługiwać cudzym dowcipem.

158. Nie dostrzegamy naszego zdrowia, póki się nim cieszymy. Tak samo powinno być z dowcipem, jeśli go posiadamy.

B. Drobiazgowość i głębia

159. Rzadko się zdarza, żeby ktoś był obdarzony zarazem dowcipem nastawionym na szczegóły i na szeroką perspektywę.

160. Ten, kto przywiązuje wagę do szczegółów, może przez to powierzchownie traktować to, co najistotniejsze.

161. Wszyscy ludzie mało dowcipni są drobiazgowi: czy mówią, czy piszą — zapuszczają się w najdrobniejsze szczegóły. Gdyby mieli opisać czyjaś głowę, policzyliby na niej nawet włosy. Nie tak rzecz się ma z geniuszem: widzi on naturę rzeczy tylko w głównych zarysach. Orzeł szybujący w przestworach zaledwie dostrzega wrzosowiska, w których chętnie latają jaskółki.

162. Plus l'esprit a de force et de profondeur, plus il a le défaut d'aimer les détails : il croirait manquer de bien saisir un objet, s'il n'en examinait jusqu'aux superficies. Aussi combien d'entreprises utiles et même praticables ne rejette-t-il pas quelquefois, pour avoir trop bien aperçu tout ce qui pourrait s'y rencontrer d'obstacles ?

163. Il est rare que l'esprit ait recours à ce qui est simple, il aime l'art et les prestiges ; il préfère les phosphores à la lumière, il se plaît à marcher dans les routes les plus épineuses, qui pour l'ordinaire ne sont pas celles de la vérité.

C. Esprit et raison

164. L'esprit croit au-dessous de lui d'appuyer, de protéger la raison qui se soutient et se protège elle-même ; il trouve plus de joie à combattre une ennemie qui lui paraît digne de ses efforts : il néglige le vrai qui presque toujours porte avec lui les titres, et il fournit des preuves à ce qui n'est pas même vraisemblable, parce que le triomphe qu'il lui ménage doit être en même temps le triomphe de son adresse à fasciner la raison : ce triomphe lui est d'autant plus cher qu'il s'étend sur lui-même : il parvient d'ordinaire à se persuader ce qu'il s'était imaginé, sa propre fausseté lui en impose, il souscrit à son délire, et s'efforçant à le faire approuver, il accuse d'ignorance ou de mauvaise foi, quiconque le condamne.

165. On voit plus de médiocres esprits s'avancer dans le monde, que de grands génies ; les uns proportionnent les objets à leurs moyens, et ne sont point honteux de n'y arriver que d'un pas lent et timide : les autres ont à peine aperçu le but où ils prétendent, qu'ils s'y portent d'un vol audacieux. Ainsi cette idée exagérée, que l'esprit se fait de ses propres forces, empêche en toutes choses ses progrès.

D. Avantages et défauts de l'esprit

166. Qu'est-ce que l'esprit, et quelle estime doit-on en faire, dès que ses avantages ne peuvent balancer ses dangers ?

167. Il y a un point de pénétration et de force d'esprit qui fait les bornes de l'humanité, et que nous prenons ridiculement pour les bornes de la vérité même.

168. Pour le peu de louanges que l'esprit nous attire, à combien de reproches ne nous expose-t-il pas ? Il nous découvre quelques vérités : mais qui peut nombrer les erreurs où il nous plonge ? Il nous fait des amis : mais combien nous suscite-t-il de rivaux ? Et s'il a des qualités aimables, combien n'a-t-il pas de travers choquants ? Que de malheureux, que de coupables n'a-t-il pas toujours faits dans ce monde ? Que de

162. Im dowcip jest mocniejszy i głębszy, tym bardziej kocha się w szczegółach. Zdawałoby się jej, że nie ujął czegoś porządnie, jeśli nie zbadał tej rzeczy w każdym calu. Ileż niekiedy porzuca celów pożytecznych, a często nawet wartych upowszechnienia, gdyż zbyt wyraźnie dostrzegł, ile po drodze piętrzy się niebezpieczeństw?

163. Rzadko się zdarza, by dowcip poprzestawał na tym, co proste; kocha się on bowiem w sztuce i zaszczytach, woli błysk zapalki od światła słonecznego, i upodobał sobie chodzenie po drogach najbardziej ciemnych, które zwykle nie są drogami, po których chadza prawda.

C. Dowcip a rozum

164. Dowcip uważa za niepotrzebne wspierać i chronić rozum, skoro ten sam się wspiera i chroni; większą radość znajduje w zwalczaniu nieprzyjaciela, który wydaje się mu godnym tego wysiłku. Lekceważy sobie prawdziwego wroga, który wszak zawsze jako taki może się ujawnić, a sili się, aby udowodnić to, co nawet nie jest prawdopodobne, gdyż triumf, jaki może w ten sposób odnieść, musi jednocześnie być triumfem jego zrzeczności w mamieniu rozumu. Tym mu milsze jest to zwycięstwo, że jednocześnie staje się ono jego własnym udziałem, skoro nawet potrafi sam siebie przekonać do tego, co sobie wyobraził; imponuje mu własny fałsz, włącza się ochoczo we własne rojenia, a pragnąc dla nich uznania, każdego, kto by go potępił, oskarża o niewiedzę lub złą wolę.

165. Częściej widzimy, jak w świecie wybijają się ludzie średniego dowcipu niż wielcy geniusze. Ci pierwsi dostosowują cele do środków, i nie wstydzą się dążyć do nich wolno i ostrożnie. Drudzy ledwie zobaczą cel, który pragną osiągnąć, wzbijają się ku niemu zuchwałym lotem. Tak więc zbyt wysokie pojęcie, które dowcip ma o sobie samym, hamuje postęp w każdej dziedzinie.

D. Zalety i wady dowcipu

166. Czymże jest dowcip, i jakże go cenić, skoro jego zalety nie równoważą związanych z nim niebezpieczeństw?

167. Istnieje taki punkt przenikliwości dowcipu, który wyznacza granice człowieczeństwa; my zaś, nieszczęśni, bierzemy ten punkt za granice samej prawdy.

168. Posiadaniu dowcipu zawdzięczamy mało pochwał — lecz na ileż zarzutów nas ono naraża? Nieliczne prawdy nam odsłania — lecz kto policzy błędy, w które nas wciąga? Przysparza nam przyjaciół — lecz iluż rywali? A na kilka przyjemnych zalet — ileż posiada gorszących przywar? Iluż ludzi uczynił nieszczęśliwymi, iluż do występku przywiódł?

trahisons, d'injustices, d'infâmes passions n'a-t-il pas justifiées ? Que de vertus n'a-t-il pas décriées ? Il n'est pas jusqu'aux mystères les plus sacrés qu'il n'ait tâché de pénétrer pour s'enhardir à ne les pas croire.

169. Il faut déplorer la faiblesse de l'esprit humain ; qui, du moment qu'il ne se prescrit aucunes bornes, donne dans les travers les plus dangereux.

170. L'esprit est sans doute un des plus beaux dons de la nature ; mais de combien de dangers ne l'a-t-elle pas environné ! Serait-ce pour nous ménager la gloire d'avoir su les éviter ?

171. Il y a pour l'esprit une sage ignorance, et qui ne lui est pas moins nécessaire qu'utile : il est heureux s'il la connaît, plus heureux encore s'il l'avoue : sa force vient souvent de la faiblesse ; sa gloire du savoir moins qu'il ne le veut : la raison et son intérêt lui prescrivent des bornes ; s'il les franchit, il tombe tout à coup dans un vide immense, dans un abîme de ténèbres, dans une espèce de néant, où il ne se retrouve qu'en revenant sur ses pas, si toutefois il peut encore en découvrir les traces, et ne pas continuer à se perdre ; lors même qu'il sent le malheur qu'il a eu de s'égarer.

172. Si l'on ne retient la vivacité de l'esprit, il dégénère en folie.

173. Je crains un esprit trop fin, parce que d'ordinaire il est faux.

174. L'esprit qui connaît tout, ne se connaît pas lui-même, et ce n'est pas par lui-même qu'on peut le saisir.

175. L'esprit qui nous fait tout voir, jusqu'aux écueils qui l'environnent, bien loin de servir à nous les faire éviter, est toujours le premier qui nous y entraîne : ce phare qui n'est fait que pour nous conduire au port, nous éclaire moins qu'il ne nous éblouit, et nous fait donner même contre les rochers qu'il nous découvre. Vit-on jamais une pareille contrariété ? Et comment définir l'esprit, qu'un assemblage confus de lumières et de ténèbres, qu'un mélange bizarre de folie et de raison.

176. D'où vient que plus l'esprit est borné, plus il croit voir et saisir d'objets ? Et plus il est éclairé, moins il se flatte d'en connaître ? Je n'en sais point précisément la raison ; mais je me suis toujours aperçu que la présomption naît de la médiocrité, aussi naturellement que la modestie vient du mérite.

E. Esprit versus bien et bonheur

177. Un luxe d'esprit suit presque toujours le luxe des mœurs.

178. Défions-nous de notre esprit, il va presque toujours au mal dans détours. S'il est d'accord avec le cœur, nous sommes perdus sans ressource ;

Ileż usprawiedliwił zdrać, niesprawiedliwości, grzesznych namiętności? Ileż cnót wyśmiał? Próbował nawet przeniknąć najświętsze tajemnice, aby nabrać zuchwałości potrzebnej, by w nie nie wierzyć.

169. Ubolewać należy nad słabością ludzkiego dowcipu, gdyż, jeśli żadnych sobie nie postawi granic, rzuca się w największe niebezpieczeństwa.

170. Dowcip z pewnością stanowi jeden z piękniejszych darów natury, ale ilomaż go opasała niebezpieczeństwami! Czyżby po to, by obdarzyć nas sławą, gdy ich unikniemy?

171. Dowcipowi dana jest granica rozsądnej niewiedzy, nie tyle dlań niezbędnej, co użytecznej. Szczęśliwy jest, jeśli zdaje sobie z niej sprawę, a jeszcze szczęśliwszy, gdy się do niej przyzna. Otóż jego siła często bierze się ze słabości, a chwała z tego, że mniej wie, niżby chciał wiedzieć. Rozsądek i własny interes stawiają mu granice, lecz jeśli je przekroczy, wpadnie nagle w próżnię, w przepaść pograżoną w ciemności, w nicłość jakby, z której się wyzwoli jedynie wtedy, gdy powróci drogą, którą przyszedł, jeśli jeszcze potrafi ją odnaleźć, a nie błądzić dalej, w chwili, gdy dostrzeże, iż miał nieszczęście się zgubić.

172. Dowcip niewstrzymany w swej bystrości przechodzi w szaleństwo.

173. Zawsze obawiam się zbyt finezyjnego dowcipu, gdyż najczęściej stoi on fałszem.

174. Dowcip, który pozwala dotrzeć do wszystkiego, nie dociera jednakże do samego siebie, i przy jego pomocy nie da się go samego określić.

175. Dowcip, który pozwala nam wszystko dostrzegać, nawet rafa, które nas otaczają, nie tylko nie pomaga nam tych raf ominąć, lecz, przeciwnie, pierwszy nas na nie prowadzi. Owa latarnia morska, zbudowana po to, by wieść nas do przystani, nie oświeca nas, lecz raczej oślepia, i każe nam rozbijać się nawet o te skały, które sama nam ukazuje. Kto widział podobną sprzeczność? Jakże więc opisać dowcip, jeśli nie jako bezładne połączenie światła i ciemności, przedziwną mieszaninę szaleństwa i rozsądku?

176. Jak to się dzieje, że im bardziej ktoś ma ograniczony dowcip, tym bardziej mu się wydaje, że widzi i pojmuje wiele? A im kto światlejszy, tym mniej się chwali, że wie tak wiele? Nie znam dokładnie przyczyny tego, lecz od dawna widzę, że zarozumiałość wypływa z miernoty w sposób równie oczywisty, co skromność — z zasług.

E. Dowcip a dobro i szczęście

177. Za rozluźnieniem obyczajów niemal zawsze idzie rozluźnienie rygorów dowcipu.

178. Nie ufajmy naszemu dowcipowi, gdyż najczęściej wiedzie on nas prosto ku złu. Jeśli do tego sprzyja mu nasze serce, jesteśmy zgubieni

la pensée et l'exécution ne souffrent alors aucun intervalle, et nous sommes plutôt plongés dans le vice, que nous n'avons songé à nous y livrer.

179. L'esprit souvent sert moins à notre bonheur qu'à notre perte, et nous creuse des précipices où vraisemblablement le seul instinct nous aurait conduits sans danger.

F. Esprit dans la société

180. On dirait que l'esprit est devenu pour nous, comme une seconde manière d'exister et de jouir. On ne parle presque partout que savoir et littérature : s'il en est qui les aiment par choix, tous les autres s'en piquent par mode ; de-là ce débordement d'ouvrages de toute espèce, dont nous sommes inondés ; mais quelle disette dans cette abondance ! L'esprit est plus répandu, mais il ne paraît n'avoir gagné plus de surface, qu'aux dépens de sa profondeur et de sa solidité. À quelques ouvrages près d'histoire naturelle, de politique et de commerce qui font honneur à notre siècle, quels sont la plupart de ceux que nous appelons ouvrages d'esprit ?

181. L'esprit se croit en droit de jouer le premier rôle dans les sociétés, d'y manquer de subordination pour ses supérieurs, d'égards pour ses semblables, d'indulgence pour ses inférieurs. Il ne cède rien aux premiers, il dispute tout aux seconds, il méprise les troisièmes : il prétend seul avoir raison, et où règne le plus la liberté, il tâche d'établir un despotisme qui rompt bientôt tous les liens de confiance et d'amitié.

182. Il y a des gens d'esprit qui n'ont point de goût, des gens de goût qui n'ont point d'esprit : des personnes vives sans goût, des complaisants sans vivacité, des gens polis sans sentiment et sans âme. D'ordinaire, les gens d'esprit sont vains et tranchants ; les gens de goût, vétillieux ; les gens vifs, inconsiderés ; les complaisants, trop circonspects et trop timides, les gens polis, trop cérémonieux. De-là vient aussi qu'il n'y a des sociétés agréables que celles où se trouvent les mêmes penchants, les mêmes vertus ou les mêmes défauts, des sentiments et des caractères qui se rapprochent, des talents à peu près semblables et dont aucun ne s'annonce pour se faire remarquer.

183. Il n'est guère d'homme d'esprit qui n'ennuie les sots, et qui ne leur rende à son tour l'ennui que ceux-ci lui donnent.

184. Juge fastueux toujours prêt à prononcer, maître altier, voulant toujours instruire, l'esprit se concilie rarement des cœurs, et plus [souvent] il excite la haine et l'envie.

bez ratunku — wtedy po myśli następuje natychmiast wykonanie, i zanurzamy się w grzechu, choćbyśmy nawet nie chcieli mu się poddać.

179. Dowcip rzadziej przyczynia się do naszego szczęścia — częściej prowadzi do zguby, i kopie przepaść tam, gdzie sam instynkt bezpiecznie by nas przeprowadził.

F. Dowcip w społeczności

180. Rzekłby ktoś, że robienie użytku z dowcipu stało się dla nas jakby drugim sposobem bycia i odczuwania rozkoszy. Wszędzie mowa jest tylko o nauce i literaturze. Jest paru takich, którzy kochają je z własnego wyboru, wszyscy pozostali zachwycają się nimi idąc za modą; stąd tyle napłodzili wszelkiego rodzaju dziełek, którymi jesteśmy zarzucani — ale jakże mizerny pokarm z tej obfitości! Dowcip staje się coraz powszechniejszy, lecz zyskał on na powszechności, straciwszy głębię i solidność. Poza kilkoma pracami z dziedziny historii naturalnej, polityki i handlu, którymi słusznie wiek nasz się szczyci, ileż jest warta większość publikacji, które zwiemy dziełami dowcipu?

181. Dowcip usurpuje sobie prawo do tego, by grać pierwsze skrzypce w każdej społeczności, a nadto do tego, by nie okazywać tam ani posłuszeństwa — przełożonym, ani szacunku — równym sobie, ani pobłażliwości — podwładnym. Pierwszym nic nie ustąpi, drugim wszystko chciałby odebrać, a trzecimi gardzi. Przeświadczony jest, iż tylko on ma rację, a gdzie najoczywściej panuje wolność, tam usiłuje narzucić tyranie, która w niedługim czasie zrywa wszelkie więzy zaufania i przyjaźni.

182. Są ludzie dowcipni pozbawieni smaku, oraz ludzie obdarzeni smakiem, lecz pozbawieni dowcipu: energiczni — ale bez gustu, zgodni — ale bez życia, wreszcie uprzejmi — ale pozbawieni uczuć i duszy. Ludzie dowcipni są z reguły próżni i kategoryczni w osądach; obdarzeni smakiem — są drażliwi; energiczni nie liczą się z innymi; zgodni bywają nazbyt ostrożnymi i nieśmiałymi; uprzejmi zaś — nazbyt ceremonialnymi. Stąd bierze się również i to, że ta tylko społeczność jest miła, która gromadzi ludzi o podobnych skłonnościach, cnotach i wadach, uczuciach i charakterach, oraz o zbliżonych talentach, i w którym nikt nie pojawia się tylko po to, by go zauważono.

183. Nie ma człowieka dowcipnego, który nie wprowadzałby głupców w kłopotanie — mszcząc się za nudę, którą odczuwa w ich towarzystwie.

184. Dowcip — ów gorliwy sędzia, wciąż gotów wydawać wyroki, wyniosły mistrz, pragnący wciąż pouczać — rzadko nakłania ku sobie serca, a częściej wznieca niechęć i zawiść.

185. Dès que dans la conversation on a senti le bout de l'esprit de ceux avec qui l'on parle, on doit s'arrêter, tout ce qu'on dirait au-delà, n'étant plus compris, pourrait passer pour ridicule.

7. CONSCIENCE

A. Voix de conscience

186. Il est dans le monde un tribunal plus redoutable qu'aucun de ceux qu'une sage police a établis. Différent de ceux-là, il est invisible ; il n'a ni haches ni faisceaux : il est partout, et le même dans toutes les nations : chaque homme a droit d'y opiner. L'esclave y juge son maître, le sujet son souverain. Les honnêtes gens le composent et le craignent : il n'y a que les scélérats les plus déterminés qui ne tiennent point compte de ses arrêts.

187. Il n'est pas possible d'imposer silence à la voix intérieure qui nous reproche nos fautes, c'est la voix même de la nature.

188. La conscience est une loi aussi incorruptible que sévère, et qu'il n'est pas possible de rompre ni d'affaiblir. Ses reproches sont plus terribles que le mal que nous faisons. Elle épouvante les scélérats, et si elle ne peut les rendre plus sages, elle les rend plus malheureux. C'est un juge d'autant plus impitoyable qu'on a méprisé ses conseils, d'autant plus éclairé qu'il connaît le fond de nos âmes, d'autant plus sûr qu'il ne prononce jamais que sur des preuves incontestables, et aussi évidentes pour nous-mêmes que pour lui.

189. Les remords inutiles ne sont que plus importuns et plus cruels.

B. Changements de la voix de la conscience

190. La conscience nous avertit en ami avant que de nous punir en juge.

191. Les premières fautes alarment l'innocence ; celles qui suivent cessent de l'effrayer. Heureuse celle qui n'a point appris à craindre, ou qui s'en est tenu[e] à ses premières frayeurs !

192. Je doute qu'on puisse jamais être assez perversi pour être tranquille.

193. On a toujours fort avec sa conscience, quand on est réduit à disputer avec elle.

194. Il y a des directeurs de conscience trop complaisants. Je les compare à des nageurs maladroits qui vont au fond de l'eau, en voulant donner la main aux passagers qui se noient.

185. Gdy tylko w rozmowie poczuliśmy, że dochodzimy do granic dwo-
cipu naszego rozmówcy, powinniśmy się zatrzymać, gdyż wszelkie słowa,
które by później padły, mogłyby, niezrozumiane, uchodzić za śmieszne.

7. SUMIENIE

A. Głos sumienia

186. Jest na świecie trybunał potężniejszy niż którykolwiek z trybuna-
łów ustanowionych przez mądrą politykę. Różni się on od nich tym, że
jest niewidzialny; nie ma ani toporów, ani różeg; znajduje się wszędzie,
i jest taki sam u wszystkich narodów: każdy człowiek ma prawo wypo-
wiedzieć przed nim swoją opinię. Niewolnik osądza swego właściciela,
poddany — swego pana. Ludzie uczciwi tworzą ten trybunał i drżą przed
nim; jedynie najzatwardziały złoczyńcy lekceważą jego wyroki.

187. Wewnętrznego głosu, który nam wytyka przewiny, nie zmusisz do
milczenia: to głos natury.

188. Sumienie jest prawem równie nieprzekupnym, co surowym; nie da
się go złamać ani osłabić. Jego wyrzuty są straszniejsze niż krzywda, którą
komuś wyrządzamy. Przeraża złoczyńców, a jeśli nie może ich uczynić
mądrzejszymi — sprawia, że stają się nieszczęśliwymi. Jest to sędzia
tym bardziej bezlitosny, im bardziej gardzi się jego radami; tym bardziej
oświecony, że zna głębię naszych dusz; i tym bardziej pewny, że nigdy
nie zabiera głosu, nie mając niezbitych dowodów, równie oczywistych
dla nas, co dla niego.

189. Niepotrzebne wyrzuty sumienia są boleśniejsze i okrutniejsze niż
uzasadnione.

B. Przemiany głosu sumienia

190. Sumienie najpierw ostrzega nas jak przyjaciel, zanim ukarze nas
jak sędzia.

191. Pierwsze przewiny zatrważają niewinność; następne już jej nie
niepokoją. Szczęśliwy, kto nie nauczył się bać lub poprzestał na pierw-
szych niepokojach!

192. Wątpię, czy kiedykolwiek będziemy tak zepsuci, aby osiągnąć
całkowity spokój.

193. Zawsze jesteś winnym w obliczu sumienia, skoro tylko sprzeczać
się z nim musisz.

194. Istnieją zbyt usłużni przewodnicy duchowi. Porównuję ich do nie-
zręcznych pływaków, którzy schodzą na dno wody, próbując pochwycić
dłoń tonących pasażerów.

8. CŒUR

A. Fugacité du plaisir

195. Le plaisir est toujours plaisir tant qu'il est senti : en est-il aucun qui ne fait un songe ? Tout n'est que rêve ici bas.

196. Ce n'est pas dans le temps qui passe qu'on peut goûter des plaisirs qui passent avec le temps. Ce n'est qu'à la fin de la vie que la plupart des hommes reconnaissent la frivolité de ce qu'ils croyaient les flatter le plus.

197. Quels peuvent être des plaisirs que l'on n'a pas la peine de souhaiter, que l'excès rend languissants, d'où naît sans cesse le besoin d'autre plaisirs et de plus grands plaisirs encore, et qui usés par l'habitude, ressemblent aux parfums qui perdent de leur vertu par un trop fréquent usage ?

198. Qui ne connaît le néant des plaisirs, et qu'ils ne peuvent rendre un homme heureux qu'autant qu'il a cessé d'être raisonnable !

199. Usez des plaisirs de votre état, mais souvenez-vous toujours qu'ils ne sont faits que pour vous amuser et vous distraire et non pour vous occuper. Ils peuvent flatter vos sens, mais ils ne peuvent remplir votre cœur. Celui qui l'a créé peut seul le satisfaire.

200. Pour juger sainement des plaisirs, il faudrait n'en aimer aucun ; ou les connaître tous par l'usage. Dans le premier cas on en parlerait avec indifférence et sans prévention. Dans le second, on saurait positivement ce qu'ils sont et ce qu'on en peut attendre !

201. Les plaisirs imprévus sont les plus agréables. Ils ne sont pas précédés d'une espérance qui se dément presque toujours.

B. Plaisirs sensuels

202. Le fond de notre être est l'amour du plaisir ; c'est un feu central qui vivifie tout : sans lui nous croupirions sans énergie dans l'indolence. Cet amour est plus absolu que la raison. Il la prévient dans notre enfance ; il la maîtrise dans la jeunesse ; et si, dans l'âge qui refroidit les passions, il ne nous porte pas aussi violemment vers ce qui plaît, il sert du moins à nous éloigner de tout ce qui incommode.

203. Je ne prétends pas qu'on doive renoncer à tous les plaisirs des sens. Il en est d'aussi nécessaires que les aliments : besoin humiliant ; mais qui ranime la nature. Ne les dédaignons point ; mais sachons en user avec modération, avec économie.

204. De tous les plaisirs des sens, il n'en est point qui ne soit trop cher au prix même d'un simple désir. On ne s'ennuie jamais plus qu'au moment

8. SERCE

A. Ulotność rozkoszy

195. Rozkosz jest zawsze rozkoszą, dopóki się ją odczuwa. Czyż znajdzie się taka, która nie będzie mrzonką? Wszystko jest tylko snem na tym ziemskim padole.

196. Dopiero z upływem czasu można poczuć rozkosze, które z czasem mijają. Dopiero pod koniec życia większość ludzi dostrzega pustkę tego, o czym wierzyli, że im najbardziej dogadzało.

197. Cóż to mogą być za rozkosze, o których nie trzeba marzyć, a ich nadużywanie sprawia, że marnieją; z których nieustannie rodzą się potrzeby innych i jeszcze większych rozkoszy, do których przyzwyczajamy się tak, że przypominają perfumy, które tracą zapach przez zbyt częste używanie?

198. Któż nie zna marności rozkoszy i nie wie, że mogą nas uczynić szczęśliwymi o tyle tylko, o ile stracimy rozum!

199. Korzystaj z rozkoszy swojego stanu, ale zawsze pamiętaj, że są one stworzone tylko dla zabawy i rozrywki, a nie po to, aby cię zajmować. Mogą pochlebiać twoim zmysłom, ale nie mogą wypełnić serca. Tylko Ten, który je stworzył, może je zaspokoić.

200. Aby rozsądnie ocenić rozkosze, trzeba by żadnej nie lubić, lecz poznać je z własnego doświadczenia. W pierwszym wypadku mówiono by o nich z obojętnością i bez uprzedzeń. W drugim wypadku, wiedzielibyśmy na pewno, czym są i czego możemy się po nich spodziewać!

201. Niespodziewane rozkosze są najprzyjemniejsze. Nie poprzedza ich nadzieja, która prawie zawsze okazuje się niespełniona.

B. Rozkosze zmysłowe

202. Podstawą naszego bytu jest upodobanie do rozkoszy; jest to główny ogień, który ożywia wszystko: bez niego gnilibyśmy bezsilnie w lenistwie. To upodobanie jest bezwzględniejsze niż rozum. Uprzedza go w naszym dzieciństwie: opanowuje go w młodości; a jeśli w wieku, który gasi namiętności, nie prowadzi nas tak gwałtownie do swego przedmiotu, służy przynajmniej do odsunięcia nas od wszystkiego, co nam przeszkadza.

203. Nie sądzę, że powinniśmy wyrzec się wszystkich rozkoszy zmysłowych. Są one tak samo niezbędne jak jedzenie: potrzeba ta jest upokarzająca, ale ożywia ona naturę. Nie pogardzajmy nimi, ale umiejmy ich używać z umiarem, oszczędnie.

204. Ze wszystkich rozkoszy zmysłowych nie ma takiej, która nie byłaby droższa niż zwykle pożądanie. Nigdy się nie nudzimy bardziej niż po-

qu'on sort de les goûter, et ce qui est étonnant, et plus triste encore, c'est que de cet ennui naît le besoin d'autres plaisirs qui ennuient de même.

205. Les jeux et les divertissements des gens de la campagne, seraient de rudes exercices pour les grands seigneurs d'à présent ; mais les jeux sédentaires de ceux-ci et leurs tranquilles débauches ne sont-ils pas plus pénibles et plus dangereux à la santé, que ceux des gens de la campagne ?

206. Lorsque les sens sont satisfaits, les hommes ne tardent pas à reconnaître le vide et le néant des biens qu'ils avaient osé se promettre.

207. Il est des gens qui jouissent de tous les plaisirs, sans en être plus heureux ; ce sont ceux, qui, livrés à toutes sortes de voluptés, tremblent d'en voir terminer la durée.

208. C'est augmenter son bonheur et ses plaisirs, que de savoir les ménager.

209. La vie s'use autant, et souvent plus, dans les plaisirs que dans les peines.

C. Plaisirs spirituels

210. Les plaisirs de l'âme sont ceux que l'on trouve dans l'amitié, dans la compassion, dans l'humanité, dans la reconnaissance, dans la suite même des autres plaisirs, dans la probité, dans la pratique des vertus morales.

211. Faire du bien est le seul plaisir qui soit sans remords, sans trouble, sans amertume, le seul qui ne s'use point, puisque le long usage, qui endurecit le cœur a tous les autres plaisirs, rend tous les jours celui-ci et plus doux et plus sensible.

D. Joie, tristesse, compassion

212. L'alternative ordinaire dans les biens et les maux de la vie, rend plus précieux un bien qui succède au mal, et plus sensible le mal qu'un bien a précédé.

213. La gaieté est la santé de l'âme, la tristesse en est le poison.

214. Nous accusons la nature de tout ce qui nous donne de l'inquiétude et du chagrin, et nous ne voyons point que nos chagrins et nos inquiétudes ne viennent que de ce que nous refusons de l'écouter.

215. Ce n'est point par effort qu'on se distrait de ses peines ; les yeux ne voient rien, quand le cœur ne voit point avec eux.

216. On porte légèrement un fardeau qu'on s'impose soi-même.

E. Espérance et peur

217. La crainte et l'espérance sont le partage de notre vie.

218. Il est aussi naturel de craindre que d'espérer quand on est malheureux.

smakowawszy ich, a — co zadziwiające i jeszcze smutniejsze — z nudów rodzi się potrzeba innych rozkoszy, które znudzą nas w ten sam sposób.

205. Gry i zabawy mieszkańców wsi byłyby nudnym wyzwaniem dla dzisiejszych wielkich panów. Ale czy pozbawione ruchu gry tych ludzi i ich bezgłośna rozpusta nie są boleśniejsze i niebezpieczniejsze dla zdrowia niż zabawy mieszkańców wsi?

206. Kiedy zmysły są zaspokojone, ludzie szybko rozpoznają pustkę i nicość dóbr, które sobie obiecywali.

207. Są ludzie, którzy korzystają z wszelkich rozkoszy, nie ciesząc się nimi: to ci, którzy oddawszy się różnym uciechom, drżą o to, by rychło nie dobiegły końca.

208. Kto szczęścia i uciech przywoicie bez zbytku używa, ten je przez to powiększa.

209. Uciechy tyleż co troski, a może i więcej nawet niż one, skracają nasze życie.

C. Rozkosze duchowe

210. Rozkosze duszy to te, które tkwią w przyjaźni, we współczuciu, w człowieczeństwie, we wdzięczności, w rezultacie innych rozkoszy, w szczerości, w praktyce cnót moralnych.

211. Czynienie dobra jest jedyną rozkoszą, która nie powoduje wyrzutów sumienia, kłopotów, goryczy; jest jedyną, która nie zużywa się z powodu długiego stosowania, ubezwrażliwiającego serce na wszystkie inne rozkosze; która sprawia, że jest ono codziennie bardziej miękkie i wrażliwe.

D. Radość, smutek, troska

212. Doświadczamy w ciągu naszego życia kolejno radości i smutku; stąd to pochodzi, że radość jest szacowniejsza, kiedy po smutku następuje, a smutek tym jest dotkliwszy, kiedy go poprzedziła pomyślność.

213. Radość jest zdrowiem duszy, a smutek — to dla niej trucizna.

214. Oskarżamy naturę o wszystko, co budzi w nas obawę lub smutek, a nie dostrzegamy, że nasze troski i lęki biorą się stąd, że nie chcemy jej słuchać.

215. Wysiłek nie pozwala uciec od trosk. Oczy nie widzą jedynie wtedy, kiedy nie widzi również serce.

216. Każdy łatwo znosi ciężar, jaki sam na siebie włożył.

E. Nadzieja i lęk

217. Życie nasze jest podzielone między bojaźń i nadzieję.

218. W nieszczęściu równie jest naturalną rzeczą lękać się, jak mieć nadzieję.

219. C'est par l'espérance que nous vivons ici-bas ; et cette espérance porte toujours sur l'avenir. Il est vrai que trop souvent cet avenir nous trompe ; mais de toutes les espérances, en est il de plus sûres que celle d'un homme, qui, toujours estimé durant sa vie, se flatte de ne pas cesser de l'être après sa mort ? Du moins cette espérance est-elle la source des plus grandes actions ; du moins est-elle une ressource à tous les dégoûts de la vie.

220. L'espérance mène l'homme par des routes agréables, jusqu'au terme même où elle est contrainte de l'abandonner : elle seule a l'art de lui dérober le sentiment du présent, lorsqu'il est désagréable, et de lui rendre comme présent l'avenir gracieux où il se propose d'arriver. Quelqu'éloigné que soit ce qui plaît, elle le rapproche : on jouit d'un bonheur tant qu'on l'espère, s'il échappe, on l'espère encore ; si on l'acquiert, on se promet de le posséder toujours.

221. L'espérance rend le temps bien long et la jouissance bien courte.

222. L'espérance a beau tromper souvent, on y a toujours la même confiance, et la vie se passe à espérer.

223. Tous les chemins où nous marchons sont remplis de ronces, il ne tient qu'à nous d'y semer des fleurs, l'espérance les fournit, et ses fonds sont inépuisables.

224. L'espérance est une joie anticipée qui trompe quelquefois, mais qui, tant qu'elle subsiste, donne un plaisir qui ne le cède guère à la jouissance de celui qu'on se promet, et qui efface souvent tous les plaisirs qu'on a déjà goûtés dans la situation la plus heureuse.

225. Il est quelque chose de plus précieux que le courage, l'espérance qui le soutient et qui souvent l'inspire.

226. Il en est de l'espérance comme de ces monnaies bizarres auxquelles les besoins pressants d'un État ont quelquefois donné l'être : elles soutiennent le commerce presqu'autant que celles dont elles tiennent lieu.

227. L'espérance est pour nous comme une seconde vie, qui adoucit les amertumes de celle dont nous avons le triste espace à remplir.

228. La Providence elle-même semble nous avoir donné l'espérance comme un remède toujours présent aux peines que nous ne pouvons éviter. Il n'est pas jusqu'à l'avenir qui nous tourmente, mais elle nous le cache.

229. Heureux ou malheureux, l'espérance nous soutient et nous anime, et telle est l'inconstance des choses humaines, qu'elle justifie elle-même

219. To dzięki nadziei żyjemy na tym padole; to ona daje nam wiarę w lepszą przyszłość. To prawda, że owa przyszłość bardzo często okazuje się zgoła odmienna od tej, której się spodziewaliśmy. Ale czyż wśród wszystkich rodzajów nadziei jest jakaś pewniejsza niż ta, którą żywi człowiek poważany za życia, a przekonany o tym, że szanowany będzie również po śmierci? Ta nadzieja przynajmniej jest źródłem wielkich czynów; jest przynajmniej źródłem pociechy w obliczu wszelkich życiowych zgryzot.

220. Nadzieja wiedzie człowieka wygodnymi traktami, nawet do końca jego żywota; tam jednak musi go opuścić. Ona jedna wie, jak ukryć przed nim poczucie terażniejszości, jeśli ta jest mu niemiła, i jak ukazać mu jako terażniejszość świetlaną przyszłość, ku której zmierza. Jakkolwiek byłoby oddalone to, co mu jest miłe, ona mu to przybliża. Cieszymy się szczęściem tak długo, jak długo mamy na nie nadzieję, a nawet, jeśli się ono oddala, to nadzieja pozostaje żywa. A kiedy już owo szczęście osiągamy, obiecujemy sobie, że będziemy się nim cieszyć już zawsze.

221. Nadzieja sprawia, że czas się dłuży, a przyjemność mija w okamgnieniu.

222. Chociaż nadzieja tak często zawodzi, człowiek stale jej w pełni ufa; pielęgnowanie nadziei wypełnia całe ludzkie życie.

223. Chociaż wszystkie trakty, które przemierzamy, pełne są cierni, możemy do woli obsiewać je kwieciami. Wszak nadzieja dostarcza nam jego nasion, a jej zasoby są nieprzebrane.

224. Nadzieja to antycypowana szczęśliwość, która wprowadzie czasami zawodzi, lecz która dopóki trwa, dopóty sprawia przyjemność nie mniejszą od tej, którą obiecujemy sobie po tym, czego oczekujemy, a przy tym nierzadko zacierającą wszystkie inne dotychczas zaznane rozkosze.

225. Jest coś cenniejszego niż męstwo: to nadzieja, które je podtrzymuje i która nierzadko jest jego źródłem.

226. Z nadzieją jest jak z owymi dziwacznymi monetami, bitymi czasami przez państwa, znajdujące się w potrzebie: wspomagają one handel niemal równie sprawnie jak pieniądź, który zastąpiły.

227. Nadzieja jest jak drugie życie, łagodzące troski tego smutnego żywota, który przyszło nam przeżyć.

228. Zdaje się, że to sama Opatrzność zesłała człowiekowi nadzieję jako dostępną każdemu odtrutkę na troski, których nie sposób uniknąć. Wszak dręczy nas nie tylko terażniejszość, lecz także przyszłość, ale nadzieja nam tę ostatnią skrywa.

229. Czyśmy szczęśliwi czy nieszczęśliwi, nadzieja stanowi dla nas opokę i zachętę. Niestalość spraw ludzkich jest tak wielka, że uzasadnia

nos projets les plus hardis ; puisque par de continuelles vicissitudes du bien et du mal, nous n'avons pas plus de raison de craindre ce que nous détestons, que d'espérer ce que nous désirons qui nous arrive.

230. Les longues maladies usent la douleur ; et les longues espérances la joie.

231. Il suffit souvent de trop craindre un danger pour le rendre inévitable.

232. La crainte d'un malheur est souvent plus cruelle que le malheur même : quand le premier coup est porté, on y trouve quelques remèdes, ou bien l'on s'accoutume à le supporter.

9. BONHEUR

A. Besoin du bonheur

233. [Il est naturel pour] chacun d'aspirer au bonheur.

234. Il y a généralement dans nos cœurs un sentiment commun qui a contribué à former les premières sociétés : ce sentiment est le désir pressant et continu du bonheur, et ce désir est de tous les âges, de tous les caractères, de tous les climats, de toutes les conditions de vie.

235. Les deux grands ressorts de notre volonté, les mobiles de presque toutes nos actions, sont la crainte qui nous fait éviter ce qui est contraire à notre bonheur et l'espérance qui soutient les efforts que nous faisons pour y parvenir.

B. Sources de bonheur

236. Nous avons en nous-mêmes trois sources de bonheur. L'amour-propre, qui allume nos désirs : la raison qui nous prescrit les règles d'honneur et de justice, pour la conduite de nos actions et pour le maintien de la société civile, un je ne sais quel instinct qui répugne au moindre mal, et recherche tout ce qui peut le satisfaire. Ces trois sources sont presque toujours plus dangereuses qu'utiles. L'amour-propre trahit plus souvent les intérêts qu'il ne les ménage, à force d'aspirer à tout, il ne parvient à rien, il perd toujours de ses droits en cherchant à les accroître. La raison, en voulant faire des sages, ne forme souvent que des présomptueux.

237. Nos divers sujets de bonheur sont comme nos modes, ils se remplacent, ils se détruisent, ils se renouvellent. Le caprice en décide plus que la raison, ou pour mieux dire, la vanité en est la seule mesure. Les uns la placent dans le faste et la grandeur, les autres dans la satisfaction des

nawet najbardziej zuchwałe przedsięwzięcia. W obliczu zmiennych kolei dobra i zła nie mamy jednak więcej powodów, by obawiać się tego, czego nienawidzimy, niż by żywić nadzieję na osiągnięcie tego, czego pragniemy.

230. Długie choroby stępią cierpienie, a przeciągające się nadzieje tłumią radość.

231. Nieraz zbytńia bojaźń niebezpieczeństwa bywa powodem narażenia się na nie.

232. Obawa nieszczęścia często od samej niedoli jest sroższa; po pierwszym ciosie wynajdujemy zawsze środki zaradcze, albo się przyzwyczajamy do jej znoszenia.

9. SZCZĘŚCIE

A. Potrzeba szczęścia

233. Nader jest rzeczą naturalną, że każdy pragnie szczęścia.

234. W sercach naszych nosimy na ogół pewne wspólne uczucie, które niegdyś przyczyniło się do rozwoju pierwszych społeczności: jest to ciągła i nagląca potrzeba szczęścia, właściwa każdemu wiekowi, każdemu charakterowi, we wszystkich klimatach i wszelkich warunkach życia.

235. Dwa wielkie sprężyny naszej woli, motywy prawie wszystkich naszych działań, to lęk, który sprawia, że unikamy tego, co sprzeciwia się naszemu szczęściu, i nadzieja, która podtrzymuje nasze wysiłki, aby je osiągnąć.

B. Źródła szczęścia

236. Mamy w sobie trzy źródła szczęścia. Pierwszym jest miłość własna, która rozpala nasze pragnienia; drugim — rozum, który narzuca nam reguły honoru i sprawiedliwości, zarówno po to, byśmy godnie postępowali, jak i po to, by przetrwała społeczność; i wreszcie trzecim źródłem jest ów przedziwny instynkt, który wstręt żywi do wszelkich, nawet najmniejszych niepowodzeń, i poszukuje wszystkiego, co by go zaspokoilo. Owe trzy źródła są niemal zawsze równie niebezpieczne, co użyteczne. Miłość własna częściej przeciwia się naszym interesom niż je ochrania; tak bardzo wszystkiego pragnie, że do niczego nie dochodzi, i traci swe prawa zamiast je pomnożyć. Rozum zaś, który chce uczynić nas mędracami, często rodzi tylko pyszałków.

237. Różne przyczyny naszego szczęścia są jak nasze humory — zastępują się wzajem, niszczą i odnawiają. Decyduje o nich bardziej kaprys niż rozum, lub, by rzec ściślej, jedyną ich miarą jest próżność. Jedni chcą ją

sens, quelques-uns dans la culture de l'esprit, les autres dans la paresse et l'inaction.

238. Le bonheur que l'on procure aux autres ne peut manquer de rejaillir sur le cœur généreux de celui qui le produit : c'est une eau, qui, après avoir arrosé des terres arides, remonte vers sa source pour en couler de nouveau.

239. Pour atteindre le bonheur ici-bas et dans l'éternité, il suffit d'aimer et de pratiquer la vertu pour être heureux.

C. Obstacles au bonheur

240. Rien n'est tant opposé au bonheur de l'homme que l'orgueil.

241. Je n'ai jamais connu qu'on pût être heureux sans être bien avec soi ; mais comment être bien avec soi ? quand on n'est pas dans l'état pour lequel le ciel nous a fait naître ?

242. Si chaque mortel savait rester à sa place, il n'en est point qui ne fût heureux ; mais personne n'est content de celle qui lui est échue en partage, et pour laquelle il avait reçu tous les talents qui devaient y être assortis.

243. Pourquoi l'homme parvient-il si rarement à être ou à s'estimer heureux, ce qui serait à peu près le même, et pourquoi, malgré son amour-propre, s'empêche-t-il lui-même de le devenir, soit par l'abus qu'il fait du bonheur dont il jouit, soit parce qu'il ne sait pas se le rendre durable ?

244. Un homme ne se suffit pas à lui-même pour être heureux, il ne peut l'être réellement qu'autant que son bonheur peut se répandre sur les autres. Il est vrai que souvent c'est assez de se croire heureux pour l'être, et qu'un amour-propre déréglé peut nous faire trouver des plaisirs dans les choses mêmes les plus frivoles mais cet amour, le premier de tous les flatteurs, ne nous séduit que parce qu'il nous persuade que nous pouvons tromper les autres, et rarement nous tromperait-il, s'il ne nous représentait aussi aimables aux yeux de ceux qui nous connaissent, qu'il nous fait paraître aimables à nos propres yeux.

D. Sentiment de bonheur

245. L'idée du bonheur est souvent plus flatteuse que le bonheur même.

246. Connaître et sentir son bonheur, c'est en doubler la jouissance.

247. À bien examiner les choses, être heureux, si je ne me trompe, est seulement savoir qu'il est des malheureux, et que l'on n'est pas du nombre de ces infortunés.

248. Le bonheur n'est agréable qu'autant qu'on a le sentiment et la connaissance du malheur.

zaspokoić zbytkiem i godnościami, inni zaspokojeniem żądz, niektórzy kształceniem dowcipu, inni lenistwem i biernością.

238. Szczęście dane innym zawsze powróci do wielkodusznego serca tego, kto się do niego przyczynił. Jest jak woda, która, nasyciwszy wyschłą ziemię, wraca do źródła, by znów z niego wypłynąć.

239. Dla dostąpienia szczęścia doczesnego i wiecznego dość jest kochać cnotę i wypełniać jej nakazy.

C. Przeszkody na drodze do szczęścia

240. Nic się tak nie przeciwi ludzkiemu szczęściu jak pycha.

241. Nigdy nie uważałem, że można być szczęśliwym, nie pozostając ze sobą w zgodzie. Lecz jak pozostawać w zgodzie z samym sobą, skoro nie żyjemy w stanie, do którego niebios nas przeznaczyły?

242. Gdyby każdy śmiertelnik umiał pilnować swej pozycji, wszyscy byliby szczęśliwi; lecz nikomu nie podoba się pozycja, która mu przypadła w udziale, i na miarę której otrzymał zdolności, które doń pasują.

243. Czemu człowiek tak rzadko osiąga szczęście — lub poczucie szczęścia, co wychodziłoby na to samo — i czemuż, mimo swej miłości własnej, sam sobie przeszkadza w jego osiągnięciu, albo nadużywając szczęścia, którym może się cieszyć, albo nie umiejąc uczynić go trwałym?

244. Człowiek nie jest samowystarczalny w szczęściu; potrafi być naprawdę szczęśliwy o tyle tylko, o ile jego szczęście udziela się innym. Prawda; czasem wystarczy czuć się szczęśliwym, by nim być w istocie, i nieumiarkowana miłość własna może nam ukazywać rozkosze w rzeczach nawet najbłahszych, lecz owa miłość własna, pierwszy wśród pochlebców, uwodzi nas dlatego tylko, że przekonuje, iż możemy zmylić innych, i rzadko by nas zwodziła, ukazując nam nas samych jako tak miłych w oczach tych, którzy nas znają, jak nam ukazuje nas samych jako miłych we własnych oczach.

D. Poczucie szczęścia

245. Wyobrażenie szczęścia często jest pochlebniejsze niż samo szczęście.

246. Kto zna i czuje swoje szczęście, ten podwaja rozkosz z jego posiadania pochodzącą. Odczuwać i znać swe szczęście to rozkoszować się nim w dwójnasób.

247. Gdyby się dobrze przyjrzeć, bycie szczęśliwym, jeśli się nie myśle, polega na tym, by wiedzieć, że istnieją na świecie nieszczęśliwi, i że my do nich nie należymy.

248. Szczęście smakuje tylko wówczas, gdy się odczuło i poznało nieszczęście.

249. Rien n'est grand que par comparaison : c'est toujours le malheur d'une portion des hommes qui rehausse et fait éclater le bonheur de l'autre. Nous ne paraissions riches, puissants, respectables que par l'indigence, la faiblesse, l'avilissement du peuple. Nous lui devons, pour ainsi dire, toute notre grandeur, et nous ne serions presque rien, s'il n'était au-dessous de ce que nous sommes.

250. Le bonheur s'offre à l'homme de toutes parts ; mais ou il manque de le saisir, ou il le saisit mal : ou il ne le sent point, ou il n'en jouit pas tranquillement par la crainte qu'il a de le perdre. Souvent il se le figure par son goût et ses caprices. L'ambitieux voit les biens avec indifférence et ne court qu'après la gloire qui l'a séduit, tandis que l'avare, insensible à cette gloire, n'aspire qu'aux richesses qu'il croit seules capables de le contenter. Celui-là se plaît dans l'agitation et le travail ; celui-ci ne trouve de satisfaction que dans le repos. Tel homme s'estime heureux qui ne l'est pas, et tel passe pour malheureux dont le sort est digne d'envie.

251. Ce n'est ni la sale demeure de Diogène qui causait son bonheur, ni la vaste région des Indes qui par elle-même pouvait rendre Alexandre plus heureux. Mais le Cynique se plaît dans son tonneau, parce qu'il ne désire rien au-delà de son étroite enceinte ; et l'univers entier ne suffit point au Conquérant de l'Asie, parce qu'il ne sait point donner des bornes à son ambition.

252. Souvent on croit très heureux celui qui, au fait, ne mérite que de la compassion.

E. Variété, gradabilité et instabilité du bonheur

253. Autant d'espèces de bonheur, autant de transports qui nous agitent. Rarement un bonheur isolé peut nous satisfaire ; nous voudrions les avoir tous à la fois, et les posséder sans altération, ni partage.

254. On a dit avec raison que le bonheur est un excellent breuvage, plus souvent versé dans des verres de fougère, que dans des coupes d'or.

255. Quelque grand que soit le bonheur, il en est un plus grand encore ; c'est celui d'être estimé digne du bonheur dont on jouit.

256. Il paraît bien que notre bonheur ne saurait être parfait ici-bas. À quelque degré que soient nos maux ils peuvent augmenter ; et il n'est aucun de nos plaisirs qui n'ait ses bornes.

257. Celui qui possède beaucoup, n'est pas le plus heureux, c'est celui qui désire peu, et qui sait jouir de ce qu'il a.

249. Rzeczy są wielkie tylko przez porównanie; zawsze nieszczęście jednych podkreśla i oświeśla szczęście drugich. Wydajemy się bogaci, potężni i godni szacunku tylko na tle nędzy, niemocy i upodlenia ludu. Zawdzięczamy mu, by tak rzec, całą naszą wielkość, i bylibyśmy zgola niczym, gdyby oni nie stali niżej od nas.

250. Szczęście ukazuje się człowiekowi ze wszystkich stron, lecz ten albo nie potrafi go uchwycić, albo źle chwytą: albo go nie odczuwa, albo nie cieszy się nim spokojnie z lęku prze jego utratą. Często człowiek wyobraża je sobie przez pryzmat własnego gustu i swych kaprysów. Ambitny obojętnie patrzy na dobra tego świata i ugania się tylko za sławą, która go uwiodła, podczas gdy chciwiec, na sławę niełakomy, pragnie tylko bogactw, o których sądzi, że one jedne potrafią go zaspokoić. Ten rozmyślał się w wirze pracy, owego zadowalała tylko odpoczynek. Jeden, choć nieszczęśliwy, ma się za szczęśliwego; inny uchodzi za człowieka nieszczęśliwego, choć można mu losu pozazdrościć.

251. To bynajmniej nie obskurna siedziba Diogenesa dawała mu szczęście, ani rozległe regiony Indii mogły same przez się uczynić Aleksandra szczęśliwszym. Wielki cynik rozmyślał się w swej beczce, gdyż nie pragnął nic poza jej szczupłym wnętrzem, a nawet świat cały nie wystarczał zdobywcy Azji, gdyż nie umiał nakreślić granic swej ambicji.

252. Często mamy za bardzo szczęśliwego — człowieka, który rzeczywiście na politowanie tylko zasługuje.

E. Różnorodność, stopniowalność i niestałość szczęścia

253. Ile rodzajów szczęścia, tylu doświadczamy wewnętrznych wstrząśnień. Rzadko zadowala nas szczęście jednego rodzaju — chcemy mieć je wszystkie na raz, posiadać długo w postaci nieziennej i z nikim się nimi nie dzielić.

254. Słusznie mówią, że szczęście to smakowity napój, który częściej nalewają do kielichów z pośledniego szkła niż do złotych pucharów.

255. Choćby szczęście było nie wiem jak wielkie, zawsze istnieje jeszcze większe: to, że uznano nas za godnych tego szczęścia, którym się cieszymy.

256. Wydaje się, że na tym padole nasze szczęście nie może być doskonałe. Jakkolwiek by dojmujące nie były nasze cierpienia, mogą jeszcze wzrosnąć; i nie znajdziemy rozkoszy, która by nie miała granic.

257. Ten, kto wiele posiada, nie jest najszczęśliwszym — najszczęśliwszym jest ten, kto niewiele pragnie, a umie się cieszyć tym, co ma.

258. Horace dit : Le bœuf voudrait porter la selle et le cheval labourer (*Optat ephippia bos piger; optat arare caballus*).^{III} De là vient aussi que le bonheur, toujours inconstant et mobile, ressemble à un ruisseau, qui, selon les temps, augmente ou décroît, et quoique souvent limpide dans sa source, se trouble et devient fangeux dans son cours.

F. Vrai bonheur

259. Le vrai bonheur, si difficile à acquérir, se trouve dans la tranquillité d'esprit, qui vient d'une égalité d'âme, qui ne rebute les plaisirs, ni ne les recherche, qui réprime ses désirs de crainte qu'ils ne se portent à ce qu'on ne peut obtenir, qui voit avec indifférence les bons et les mauvais succès.

260. Si nous ne considérons que les apparences, nos idées confuses, incertaines et flottantes, distingueront à peine le bonheur d'avec le malheur. Souvent on croit très-heureux ceux qui, au fond, ne méritent que de la compassion. Par exemple celui qui ne connaît de contentement qu'à assouvir des goûts dépravés qui abrègent ses jours, n'est-il pas à plaindre ? Un furieux qui ne trouve de satisfaction qu'à exercer sa rage ; un tyran qui aime le sang, un scélérat qui se plaît dans le crime, un insensé qui cherche le bonheur dans son désespoir même, tous ceux enfin qui espèrent le trouver dans la passion dominante de leur caractère, sont-ils heureux en effet ?

261. Le sage est d'autant plus heureux qu'il ne s'est point proposé de l'être et qu'il ne s'aperçoit pas même qu'il l'est ; car c'est une des conditions du bonheur, qui se refuse d'ordinaire à ceux qui se flattent d'en jouir.

262. Un homme sage peut se faire heureux tout seul malgré la fortune.

263. Un homme quel qu'il soit serait heureux, qui ne désirant rien, jouirait de lui-même dans toute la plénitude d'une sage tranquillité ; mais où trouver un tel homme ?

264. Je ne connais qu'un seul moyen de parvenir au bonheur, qui est le bonheur lui-même, c'est le bon usage de la raison.

265. Tout bonheur doit être conforme aux penchants habituels du cœur qui le poursuit : il doit être durable et tellement indépendant, que rien, si nous le voulons, ne puisse nous l'arracher.

---

^{III} „Les lettres” d'Horace, „Epistolae I”, 15, 43-44 [note du traducteur].

258. Rzekł Horacy: Wół chce siodła, leniwa szkapę chce orać (*Optat ephippia bos piger; optat arare caballus*).^{III} Stąd czerpiemy też tę mądrość, że szczęście, niestałe i ulotne, przypomina strumyk, który w swoim czasie wzbiera lub opada, i, choć nieraz u źródła przeźroczysty, w dalszym biegu staje się mętny i bagnisty.

F. Prawdziwe szczęście

259. Prawdziwe szczęście, które tak trudno osiągnąć, polega na spokoju ducha, wypływającym z duszy statecznej: która nie gardzi rozkoszami, lecz ich nie szuka; która powściąga pragnienia, by nie obrały sobie celu nieosiągalnego; wreszcie która przyjmuje równie obojętnie sukcesy i porażki.

260. Jeśli weźmiemy pod uwagę tylko pozory, nasze idee, mętne, niepewne i ulotne, to nie odróżnimy szczęścia od nieszczęścia. Często uważamy za szczęśliwych takich ludzi, którzy naprawdę zasługują jedynie na współczucie. Czyż na przykład ten, który znajduje przyjemność tylko w zaspokajaniu swoich wyuzdanych pożądań, czym sobie skraca żywot, nie jest pożałowania godny? A raptus, który zadowolenie znajduje wyłącznie w wywieraniu na kimś złości, albo tyran, który rozsmakował się w przelewaniu krwi, albo zwyrodnialec, który rozkosz znajduje w zbrodniach, czy szaleniec, który szuka szczęścia we własnej rozpacz, wszyscy wreszcie, którzy chcą je znaleźć w najsilniejszej namiętności — czyż są naprawdę szczęśliwi?

261. Mądry jest o wiele szczęśliwszy, jeśli być szczęśliwym nie zamierzał i jeśli nie zauważa nawet, że nim jest. Oto jeden z warunków szczęścia, które omija zwykle tych, którzy sądzą, że je posiadają.

262. Człowiek mądry może uczynić się szczęśliwym wbrew losowi.

263. Człowiek, kimkolwiek by był, byłby szczęśliwy, gdyby niczego nie pragnął, cieszył się sobą w pełni mądrego spokoju. Gdzież jednak znaleźć kogoś takiego?

264. Znam tylko jeden sposób na to, by osiągnąć szczęście, który jest samym szczęściem, a mianowicie — właściwy użytek czyniony z rozumu.

265. Szczęście winno zawsze pozostawać w zgodzie ze zwykłymi skłonnościami serca, które go szuka; powinno być stałe i na tyle niezależne od innych rzeczy, by nic, jeśli to sobie postanowimy, nie zdołało nam go wyrwać.

---

^{III} „Listy” Horacego, „Epistolae I”, 15, 43-44 [przypis tłumaczkii].

266. Je pose pour premier principe de notre bonheur l'art d'éviter avec prudence les malheurs dans lesquels nous nous précipitons, même quelquefois volontairement, et de supporter patiemment ceux qui sont inséparables de l'humanité et des accidents dont elle est comme assiégée.

267. Il n'est point de bonheur sans la vertu.

G. Fatalité

268. Ce n'est qu'à ceux qui ont mérité leur infortune ou qui n'ont pu la soutenir avec courage, qu'il est permis de se la rappeler avec douleur.

269. Il se rencontre dans toutes sortes d'affaires des moments heureux qui ne reviennent point, et l'on se repent trop tard de n'avoir pas fait, lorsqu'il en était temps, ce qu'il n'est jamais deux fois temps de faire.

270. Une méfiance trop marquée attire souvent elle seule les malheurs dont on cherche à se garantir.

271. Est-il vraisemblable que nous n'imputons nos malheurs à la fortune, que pour nous épargner la honte de nous les être attirés ?

272. Quand même nos malheurs ne viendraient point de notre peu d'attention à nous en garantir, ni de l'inconstance et de la perversité des goûts et des penchants qui nous dominent, il est toujours certain qu'il n'est point d'état ou de condition dans la vie, qui n'ait plus ou moins de peine à supporter.

273. Un homme plus grand que ses malheurs fait voir qu'il n'en était pas digne.

274. Pourquoi fuir les malheureux ? Leur état sait mieux sentir le prix du bonheur que l'on possède.

275. Il est rare qu'un malheureux ait des amis plus rare encore qu'il ait des parents.

276. Ce n'est qu'en supportant le malheur avec courage qu'on le surmonte.

277. La patience dans l'infortune donne plus d'éclat qu'on ne perd.

278. N'est-il pas plus à désirer de n'avoir jamais été heureux, que d'éprouver le chagrin de ne pouvoir pas l'être toujours ?

279. C'est particulièrement dans un temps d'affliction, qu'on sent plus vivement les malheurs des autres.

280. Dans nos disgrâces nous ne sommes bien moins touchés de la part que nos amis y prennent, que nous sommes irrités de la joie que nos ennemis en convivent.

281. Les plus malheureux sont ceux qui osent le moins se plaindre.

282. Ce n'est presque jamais que le malheur qu'on évalue ; il n'est que le plaisir qui ne se calcule pas.

266. Za pierwszą zasadę szczęścia człowieka położyć można by sztukę roztropnego uniknięcia nieszczęść, w które nieraz nawet dobrowolnie wpadamy, oraz znoszenie cierpliwie tych, które od ludzkiej natury i obiegających ją przypadków są nieodstępne.

267. Nie ma szczęścia bez cnoty.

G. Zły los

268. Tym tylko, którzy zasłużyli na swój zły los, lub nie umieli odważnie go przyjąć, wolno wspominać go z żalem.

269. W każdej sprawie zdarzają się pomyślne chwile, które nie wracają, i zbyt późno żałujemy, żeśmy nie uczynili w porę, co należało uczynić, a czego nie można na potem odłożyć.

270. Zbyt wyraźny błąd często sam przyciąga nieszczęścia, przed którymi staramy się chronić.

271. Czy jest prawdopodobne, że przypisujemy nasze nieszczęścia losowi tylko po to, by uchronić się przed wstydem, że sami je na siebie sprowadziliśmy?

272. Nawet gdyby nieszczęścia nasze nie pochodziły stąd, że nie staraliśmy się im gorliwie zapobiec, ani stąd, że gusta nasze są niestałe i przewrotne, ani z rządzących nami skłonności, pewne jest, że w każdym stanie czy kondycji trzeba znosić mniejsze lub większe udręki.

273. Człowiek, który jest wyższy nad swe nieszczęścia, dowodzi, że na nie nie zasłużył.

274. Dlaczego uciekać przed nieszczęśliwymi? Ich stan pozwala nam lepiej odczuć cenę szczęścia, jakim się cieszymy.

275. Nieszczęśliwy rzadko ma przyjaciół, a jeszcze rzadziej — krewnych.

276. Pokonać nieszczęście możemy tylko wtedy, gdy odważnie je znosimy.

277. Cierpliwość w złej godzinie więcej sławy przynosi, niż jej przez nieszczęście tracimy.

278. Czyż nie powinniśmy pragnąć raczej, byśmy nigdy nie byli szczęśliwi, niż smucić się, że stale takimi nie jesteśmy?

279. Zwłaszcza w czasach udręki odczuwa się mocniej nieszczęścia innych.

280. W niepowodzeniu o wiele mniej porusza nas współczucie przyjaciół, niż irytuje uciecha, którą mają z niego nasi wrogowie.

281. Najbardziej nieszczęśliwi są ci, którzy najmniej odważają się skarżyć.

282. Niemal zawsze oceniamy jedynie nieszczęście; tylko rozkoszy nie da się zmierzyć.

283. Je crois volontiers qu'il est plus louable de souffrir de grands maux, que de faire de grandes choses.

284. Les soins qu'on se donne pour ne pas souffrir, causent plus de tourments qu'on n'en aurait à supporter les souffrances.

285. Souvent une chaumière est un abri plus sûr contre les orages de la fortune que le plus brillant palais.

286. Au bout d'une génération, tout sera égal entre les plus heureux et les plus misérables.

287. Il n'y a personne d'aussi malheureux qui n'eusse pas pu se débrouiller dans certains cas.

10. VOLONTÉ

A. Nécessité des désirs

288. Les désirs sont nécessaires à l'humanité : ils lui donnent du mouvement et de la vie.

289. Condamner les désirs en général, ce serait condamner la nature même : Ils tiennent si fort à notre être qu'ils préviennent la raison, et il en est peu qu'elle n'adopte ; le plus frivole devient presque aussitôt un sentiment.

B. Types de désirs

290. Nos désirs sont notre destinée. Qu'est-ce en effet que le désir ? C'est un mouvement de l'âme qui l'occupe, la remue, l'échauffe, l'anime, qui montre sa grandeur, ou sa petitesse, et qui fait son bonheur ou son malheur, selon la nature des choses qu'elle ambitionne, ou selon le bon ou le mauvais succès qu'elle éprouve en les recherchant.

291. Il n'est point de désirs qui ne nous flattent. Il y en a peu qui ne nous trompent.

292. On avilit le désir de bien faire par le désir de paraître avoir bien fait.

293. La plupart de nos désirs sont ou trop aveugles, ou trop vifs, ou trop ambitieux, ou trop imprudents, ou trop frivoles. Aveugles, ils ne nous donnent pas le temps de connaître ce qu'il nous importe d'éviter. Trop vifs, nous restons au milieu de la carrière, honteux de notre faiblesse. Trop ambitieux, ils nous portent où nos talents, notre état, notre naissance ne sauraient atteindre. Trop imprudents, il est rare qu'ils prennent les vrais moyens de nous satisfaire. Trop frivoles enfin, ils se proposent moins ce qui intéresse que ce qui plaît.

283. Chętnie wierzę, że godniejsze pochwałą jest znoszenie wielkiego cierpienia niż robienie wielkich rzeczy.

284. Zabiegi, aby uniknąć cierpienia, powodują więcej udręk, niż samo znoszenie cierpienia.

285. Często lepianka wieśniaka pewniejszym jest portem przeciw nawałnicom fortuny, niż pałac najokazalszy.

286. Kiedy przeminie jedno pokolenie, wszystko się wyrówna między najszczęśliwszymi i najnieszczęśliwszymi.

287. Nie ma nikogo tak nieszczęśliwego, żeby w pewnych wypadkach nie mógł sobie jakoś radzić.

10. WOLA

A. Niezbędność pragnień

288. Pragnienia są niezbędne ludzkości — przydają jej ruchu i żywotności.

289. Potępiać pragnienia w ogólności znaczyłoby tyle, co potępiać samą naturę: tak mocno zrośnięte są one z naszą naturą, że uprzedzają działania rozumu, a ten niewiele z nich odrzuca. Najbliższe nawet pragnienie staje się od razu sentymentem.

B. Odmiany pragnień

290. Nasze pragnienia są naszym przeznaczeniem. Czymże bowiem jest pragnienie? Jest to poruszenie duszy, które ją obejmuje, pobudza, ogrzewa i ożywia, które ukazuje jej wielkość lub miałość, które czyni ją szczęśliwą lub nieszczęśliwą, zależnie od natury rzeczy, do której dąży, lub zależnie od powodzenia lub porażki, które stają się jej udziałem, gdy to czyni.

291. Nie ma pragnień, które by nam nie schlebiały. Niewiele jest takich, które by nas nie zwodziły.

292. Pragnienie, by czynić dobrze, często jest kalane chęcią wyglądania na takiego, który dobrze czyni.

293. Nasze pragnienia są w większości zbyt ślepe albo też zbyt żywe, zbyt ambitne, zbyt nieostrożne albo zbyt zmienne. Gdy są zbyt ślepe, nie pozwalają dostrzec tego, czego winniśmy unikać. Gdy są zbyt żywe, ustajemy w połowie drogi, zawstydzeni własną słabością. Gdy są zbyt ambitne, niosą nas tam, dokąd nasze zdolności, nasz stan, nasze urodzenie nie mogą osiągnąć. Gdy są zbyt nieostrożne, rzadko naprawdę dają nam zadowolenie. Gdy wreszcie są zbyt zmienne, kuszą nas bardziej tym, co się podoba, niż tym, co zajmuje.

C. Désirs et possibilités pour les réaliser

294. Je ne sais s'il serait possible de vivre sans désirs. L'agitation est aussi nécessaire à l'âme que le mouvement dans les êtres physiques : engourdie dans le repos, elle y serait comme anéantie. Il n'est pas jusqu'à l'air, qui, pour se purifier, n'ait besoin d'orages. Il est des désirs qui viennent de nos penchants naturels, il en est qui viennent des sentiments ou des passions du cœur, il en est d'autres plus communs, plus ordinaires, dans lesquels on reconnaît plus de saillies que de suite, et quelquefois plus de chimères que de vues. De tous les désirs, les plus dangereux, ce sont ceux que forment en nous les penchants naturels qui nous dominent : le désir des richesses dans un avaro, la passion des plaisirs dans un voluptueux, le désir des honneurs dans une âme ambitieuse.

295. L'homme n'est faible que par la disproportion qu'il y a entre ce qu'il peut et ce qu'il voudrait faire. Le seul moyen qu'il y a d'augmenter sa force, c'est de retrancher beaucoup de ses désirs.

296. Heureux le mortel, qui craignant de s'égarer avec ses désirs, les réprime, les retient, les règle du moins et les modère. Plus heureux encore celui, qui dégagé de tout ce qui les fait naître, ne cherche sa satisfaction qu'en lui-même, qui regarde avec indifférence les biens et les maux, confond dans ses idées les sceptres et les houlettes, brave les honneurs sans les craindre, les richesses sans les mépriser, l'estime des hommes sans la dédaigner, les hommes eux-mêmes sans prétendre les blâmer, ni refuser de leur être utile.

297. Que de désirs retranchés, s'ils venaient tous d'une âme qui sût mesurer, calculer, apprécier ?

D. Satisfaire les désirs

298. Jamais désir ne fut pleinement accompli ; l'un est toujours le germe d'un autre : un nouveau désir remplace celui qui s'éteint ; et ne s'éteint lui-même que pour faire place à mille autres, qui ramènent l'âme sans succès et sans plaisirs au même point d'inquiétude et d'ennui d'où elle était partie.

299. Il est heureux pour l'humanité, qu'il y ait des désirs qu'on ne peut satisfaire : sans cela le dernier des hommes serait maître de tout l'univers.

300. Un désir satisfait suspend l'activité d'une âme qui veut toujours être émue, et le dernier qui l'occupe la rend tout à fait indifférente à tous ceux qui l'ont précédée.

C. Pragnienia i możliwości ich spełnienia

294. Nie wiem, czy dałoby się żyć bez pragnień. Niepokoje są duszy tak potrzebne, jak ruch istotom cielesnym — gdyby zastężyła w spoczynku, niejako by się w nim rozplynęła. Nawet powietrze, by się oczyścić, potrzebuje burz. Są pragnienia, które biorą się z naturalnych skłonności, i takie, które pochodzą z uczuć lub namiętności serca; są wreszcie inne, pospolitsze, zwyczajniejsze, w których więcej znajdujemy wybryków niż porządku, a nieraz więcej złudzeń niż realnych widoków. Ze wszystkich pragnień najgroźniejsze są te, które wyrabiają w nas naturalne silne skłonności: u chciwca — pragnienie bogactw, namiętne poszukiwanie rozkoszy u lubieżnika, czy też pragnienie zaszczytów u człowieka ambitnego.

295. Człowiek jest słaby jedynie z powodu dysproporcji między tym, co może, a tym, co chciałby czynić. Jedynym sposobem, aby moc jego pomnożyć, jest znacznie okroić jego pragnienia.

296. Szczęśliwy to śmiertelnik, który w obawie, że pragnienia zwiodą go na manowce, powściąga je, wstrzymuje, a przynajmniej bierze w karby i miarkuje. Szczęśliwszy jeszcze ten, kto, odciawszy się od tego, co je rodzi, szuka zadowolenia jedynie w samym sobie, obojętnie patrzy na dobro i zło; berło i łaskę pasterską ma za jedno; mierzy się z godnościami zamiast się ich lękać, z bogactwami, nie gardząc nimi, z ludzkim szacunkiem, nie lekceważąc go, z samymi wreszcie ludźmi, nie starając się ich potępiać i nie odmawiając im pomocy.

297. Ileż by pragnień powściągnięto, gdyby pochodziły z duszy umiającej je zmierzyć, wyliczyć i ocenić?

D. Zaspokajanie pragnień

298. Żadnego pragnienia nie da się całkowicie zaspokoić; jedno zawsze nosi w sobie zarodek następnego. Nowe pragnienie zastępuje poprzednie, już gasnące, i samo, choć gaśnie, ustępuje miejsca tysiącowi innych; każde sprowadza duszę, nie dawszy jej zadowolenia ani rozkoszy, do tego samego punktu, pełnego niepokoju i marazmu, z którego wyruszyła.

299. Szczęśliwą jest rzeczą dla ludzkości, że istnieją pragnienia, których zaspokoić nie sposób. Bez tego najostatniejszy z ludzi stałby się panem wszechświata.

300. Zaspokojone pragnienie na chwilę przerywa działania duszy, która wciąż chce być poruszana, a ostatnie pragnienie, które ją zajmuje, czyni ją zupełnie obojętną na te, które były wcześniej.

E. Force de la volonté

301. Autant de sujets, autant de volontés différentes.

302. Désir satisfait donne naissance à un autre.

303. Celui-là ne mérite pas avec justice le titre de bon, qui n'a pas la force et la hardiesse d'être méchant : mais celui qui, ayant de la force d'âme et du courage, emploie ces qualités à des choses louables et vertueuses, est justement nommé bon. Toute autre bonté n'est ordinairement que paresse, impuissance et manque de mauvaise volonté.

F. Économie et l'avarice

304. Il y a une grande différence entre l'économie et l'avarice ; l'économie est mère de la générosité.

305. L'amour du gain nous a conduit au-delà d'une infinité de mers : combien ces voyages, d'ailleurs si dangereux, n'ont-ils pas été funestes à toute l'Europe ? L'or et l'argent qu'on en a rapporté, ne nous ont-ils pas appauvris en quelque sorte ? Nos besoins n'ont-ils pas augmenté avec nos richesses ? Et [quelles] richesses peuvent suffire à nos besoins ? L'accroissement des biens a porté l'indigence dans nos contrées. Nos ancêtres trouvaient dans ce qui leur était simplement nécessaire, une espèce de superflu ; et nous ne regardons ce superflu que comme un simple nécessaire ; ne sommes-nous point en effet moins riches qu'ils ne l'étaient ?

306. Un avare à soixante ans se refuse le nécessaire pour n'en pas manquer dans cent ans. Nous nous rendons presque tous malheureux par trop de prévoyance.

307. Un avare guérit rarement de la passion du jeu : outre l'espoir du gain, il y trouve l'avantage de cacher son avarice sous un air de désintéressement.

308. La plupart des avares sont de trop bonnes gens : ils ne cessent d'amasser des biens pour des gens qui souhaitent leur mort.

309. Bien des avares préfèrent à la honte de le paraître, le supplice d'être prodigues.

310. Un pauvre qui n'a rien, est peu différent d'un avare qui se laisse manquer de tout.

311. Je ne connais d'autre avarice permise que celle du temps.

G. Ambition

312. Que de feintes, que de trahisons, que d'injustices l'ambitieux n'emploie-t-il pas pour parvenir ? Trouve-t-il sur ses pas des concurrents, il les écarte ; des protégés, il en médit : des parents même, il les écrase. Plus

E. Siła woli

301. Wola w każdym będąc partykularna, nie może być we wszystkich jednakowa.

302. Żądza zaspokojona rodzi wnet inną.

303. Ten, kto nie ma siły i śmiałości, by być złym, nie zasługuje na miano dobrego. Ale to ten jest naprawdę dobry, kto mając właściwą siłę ducha i śmiałość, istotnie zaprzęga je do uczynków cnotliwych i godnych pochwały. Wszelka inna dobroć to przeważnie nic innego niż gnuśność, bezsilność i brak złej woli.

F. Oszczędność i skąpstwo

304. Wielka zachodzi różnica między oszczędnością a skąpstwem: oszczędność jest matką hojności.

305. Umiłowanie zysku przeprowadziło nas już przez wiele mórz. Jakże te podróże, bardzo zresztą niebezpieczne, okazały się zgubne dla całej Europy! Czyż złoto i srebro, które przywieźliśmy z dalekich krain, nie uczyniło nas w pewnym sensie uboższymi? Czy nasze potrzeby nie wzrosły wraz z bogactwem? I jakież bogactwa nastarczą naszym potrzebom? Wzrost dóbr przyniósł nędzę naszym krajom. Przodkowie nasi w tym, co było im zwyczajnie potrzebne, upatrywali jeszcze coś ze zbytku; a my patrzymy na ów zbytek jak na rzecz zwyczajnie potrzebną — czyż nie jesteśmy ostatecznie ubożsi od nich?

306. Chciwiec, gdy ma lat sześćdziesiąt, odmawia sobie tego, co konieczne, by nie zbywało mu, gdy dojdzie do stu lat. Prawie wszyscy czynimy się nieszczęśliwymi przez nadmierną zapobiegliwość.

307. Chciwiec rzadko wychodzi z nałogu gry, gdyż prócz chęci zysku, odnajduje w niej szansę, by ukryć chciwość pod pozorami obojętności.

308. Większość chciwców to ludzie nazbyt dobrzy: wciąż zbierają bogactwa dla tych, którzy im życzą śmierci.

309. Wielu chciwców woli od wstydu, którego by doznali, uchodząc za chciwych, tortury rozrzutności.

310. Mała jest różnica między ubogim, co nic nie ma, a skąpcem, który sobie wszystkiego żałuje.

311. W jednej tylko rzeczy można być skąpym: w szafowaniu naszym czasem.

G. Ambicja

312. Iluż uników, zrad, niesprawiedliwych czynów dopuści się człowiek ambitny, by zdobyć wysoką pozycję? Jeżeli trafi po drodze na rywali, usuwa ich; jeśli protegowanych, szkaluje ich; miażdży nawet krewnych.

il se sent de défauts, plus il est ingénieux à relever ceux de ses émules. Il voit devant lui une foule d'heureux sans talents, il croit comme eux pouvoir s'avancer sans mérite.

313. L'ambition de réussir est presque toujours l'augure du succès.

H. Décisions

314. Les ressorts de notre âme ne doivent point être si liants qu'ils en soient faibles.

315. Telle est la nature de l'homme, il aime mieux décider brusquement que prudemment, ce n'est pour l'ordinaire ni la raison, ni le bon sens, ni l'équité qui le conduisent : jouet éternel de ses caprices, il ne ressemble ni aux autres, ni à lui-même, et à considérer chacun des hommes séparément, on croirait voir autant d'espèces différentes.

316. Des âmes froides et légères ne tiennent à rien, et deviennent tout ce qu'elles veulent.

I. Choix et liberté de volonté

317. La volonté peut agir dans l'homme en trois manières : elle peut ne se proposer que de mauvais desseins et alors la liberté qui l'y détermine est pernicieuse. Elle peut vouloir ce qui n'est pas possible, et dans ce cas la liberté est inutile, puisqu'elle ne peut point s'expliquer. Elle peut se porter au bien, et en cela seul la liberté est avantageuse, puisqu'elle aide à satisfaire de justes désirs.

318. Le pouvoir ne répond pas toujours à la volonté. Il faudrait consulter l'un avant l'autre, mais la plupart des hommes commence par vouloir : ils agissent ensuite comme ils peuvent.

319. On est plus content de la liberté qu'on a de choisir, que du meilleur choix que l'on puisse faire.

320. C'est une grande science de savoir combiner ses desseins avec la possibilité : désirer ce qu'on ne saurait avoir c'est une maladie imaginaire, à laquelle il n'y a point de remède.

11. BEAUTÉ

A. Goûts

321. On a tort de confondre les goûts avec les passions. Les goûts sont moins vifs, ils passent : les passions sont plus impétueuses et plus durables.

322. Je voudrais qu'on m'expliquât pourquoi les goûts les plus bizarres sont presque toujours les plus vifs.

Im ma więcej wad, tym sprytniej wytyka wady tym, z którymi współzawodniczy. Widzi wokół mnóstwo szczęściarzy bez talentu, wierzy zatem, że znajdzie wysoko bez zasług.

313. Ambicja, każąca nam sięgać wysoko, prawie zawsze wróży powodzenie.

H. Postanowienia

314. Sprężyny naszej duszy nie powinny być tak giętkie, że aż wątle.

315. Taka jest natura człowieka, że chętniej podejmuje decyzje bez namysłu niż ostrożnie; zwykle nie słucha ani rozumu, ani zdrowego rozsądku; będąc zabawką własnych kaprysów, nie jest podobny do innych, ale też brak mu własnej tożsamości; gdyby przyglądać się ludziom z osobna, rzekłby ktoś, że każdy z nich należy do innego gatunku.

316. Dusze zimne i lekkie do niczego się nie przywiązują i zmieniają się wedle swej woli.

I. Wybór i wolność woli

317. Wolność może człowiekiem powodować na trzy sposoby. Może stawiać przed nim tylko złe wybory; wtedy wolność, która na nie pozwala, jest szkodliwa. Następnie może dotyczyć tego, co niemożliwe; wówczas wolność staje się niepotrzebna, skoro nic jej nie uzasadnia. Może wreszcie kierować się ku dobru; tylko wtedy wolność przynosi korzyść, gdyż pomaga zaspokoić godne pragnienia.

318. Możliwości nie zawsze dorównują woli. Zanim więc nakłoni ku niej ucha, najpierw należałoby je oszacować. Lecz większość ludzi zaczyna od chęci, by później postępować według swych możliwości.

319. Więcej nas cieszy wolność wybierania niż najlepszy nasz wybór.

320. Wielką jest nauką umieć zastosować swoje zamiary do możliwości; żądać bowiem tego, czego mieć nie możemy, jest urojoną chorobą, na którą nie ma lekarstwa.

11. PIĘKNO

A. Upodobania

321. To błąd mylić upodobania z namiętnościami. Upodobania są mniej intensywne i przemijają; namiętności są burzliwsze i trwalsze.

322. Chciałbym, aby wyjaśniono mi, dlaczego najdziwniejsze upodobania niemal zawsze są najsilniejsze.